संस्कृत
Sanskrit

कक्षा / Class X

2026-27

विद्यार्थी सहायक सामग्री
Student Support Material

केन्द्रीय विद्यालय संगठन~Kendriya Vidyalaya Sangathan

विकास गुप्ता, भा.प्र.से.
आयुक्त
Vikas Gupta, IAS
Commissioner

केन्द्रीय विद्यालय संगठन
18, शहीद जीत सिंह मार्ग, नई दिल्ली-110016
Kendriya Vidyalaya Sangathan
18, Institutional Area, Shaheed Jeet Singh Marg, New Delhi-110016

संदेश

शिक्षा केवल पुस्तकों तक सीमित ज्ञान नहीं है; यह स्वयं को पहचानने, अपने विचारों को विस्तार देने और जीवन की चुनौतियों का आत्मविश्वास से सामना करने की सतत् यात्रा है। केन्द्रीय विद्यालय संगठन का सदैव यह प्रयास रहा है कि प्रत्येक विद्यार्थी के लिए ऐसा शिक्षण वातावरण हो, जहाँ जिज्ञासा को प्रोत्साहन मिले, सीखना आनंददायी बने और प्रत्येक बालक अपनी अंतर्निहित क्षमताओं को पहचानकर उन्हें विकसित कर सके।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 ने शिक्षा को सिर्फ रटने से समझने, सूचना से ज्ञान और ज्ञान से जीवनोपयोगी दक्षताओं की ओर अग्रसर किया है। आज का समय कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence – AI), डिजिटल नवाचार और निरंतर बदलती तकनीकों का है। ऐसे युग में केवल तथ्यों का ज्ञान पर्याप्त नहीं है; आवश्यक है कि विद्यार्थी मनन- चिंतन करना सीखें, प्रश्न पूछें, समस्याओं का समाधान खोजें और नए विचारों के साथ आगे बढ़ें। यही क्षमताएँ उन्हें भविष्य के लिए तैयार करेंगी।

इन्हीं उद्देश्यों को ध्यान में रखते हुए केन्द्रीय विद्यालय संगठन के पाँचों आंचलिक शिक्षा एवं प्रशिक्षण संस्थानों (ZIETs) के माध्यम से, समर्पित एवं अनुभवी शिक्षकों द्वारा कक्षा 9 से 12 के विद्यार्थियों के लिए यह विद्यार्थी सहायक सामग्री तैयार की गई है। यह केवल परीक्षा की तैयारी की संकलन सामग्री नहीं है, बल्कि विषयों को सरलता से समझने, अवधारणाओं को स्पष्ट करने, नियमित अभ्यास करने और आत्मविश्वास के साथ आगे बढ़ने का एक विश्वसनीय साथी है।

इस सामग्री में विषय-वस्तु को विद्यार्थियों की आवश्यकताओं के अनुरूप सरल, व्यवस्थित एवं दक्षता-आधारित दृष्टिकोण से प्रस्तुत किया गया है। मुझे प्रसन्नता है कि इसे हमारे शिक्षकों के अनुभव, नवाचार और विद्यार्थियों के प्रति उनकी प्रतिबद्धता ने समृद्ध बनाया है। मुझे विश्वास है कि यह सामग्री विद्यार्थियों की सीखने की यात्रा को अधिक सहज, रोचक और प्रभावी बनाएगी तथा उन्हें बोर्ड परीक्षाओं के साथ-साथ जीवन की व्यापक चुनौतियों के लिए भी तैयार करेगी।

मेरा विश्वास है कि जब एक जिज्ञासु विद्यार्थी, प्रेरित शिक्षक और सार्थक शिक्षण संसाधन एक साथ आते हैं, तब शिक्षा केवल उपलब्धि का माध्यम नहीं रहती, बल्कि व्यक्तित्व निर्माण की एक सशक्त प्रक्रिया बन जाती है। यही भावना इस विद्यार्थी सहायक सामग्री के केंद्र में है।

मेरी हार्दिक शुभकामनाएँ हैं कि आप सभी सीखने की इस यात्रा में निरंतर आगे बढ़ें, अपने सपनों को नए आयाम दें और ज्ञान, संवेदनशीलता तथा नवाचार के साथ राष्ट्र निर्माण में अपना महत्वपूर्ण योगदान दें।

शुभकामनाओं सहित।

(विकास गुप्ता)

संरक्षक

श्री विकास गुप्ता, आयुक्त, केविसं

सह-संरक्षक

सुश्री चंदना मंडल, अपर आयुक्त (शैक्षिक), केविसं (मु.)

समन्वयक

श्री सोमित श्रीवास्तव, संयुक्त आयुक्त (शैक्षिक), केविसं (मु.)

एवं

सुश्री पी बी एस उषा, संयुक्त आयुक्त (प्रशिक्षण), केविसं (मु.)

कवर डिज़ाइन

केविसं प्रकाशन विभाग

संपादक

1. श्री सरदार सिंह चौहान, निदेशक, केविसं जीट भुवनेश्वर (अतिरिक्त प्रभार)
2. श्री बी.एल. मोरोडिया, निदेशक, केविसं जीट ग्वालियर
3. श्रीमती श्रुति भार्गव, निदेशक, केविसं जीट चंडीगढ़
4. श्री पी आई टी राजा, निदेशक, केविसं जीट मैसूर
5. श्री टी प्रभुदास, निदेशक, केविसं जीट मुंबई

मुख्य-संरक्षक

श्री विकास गुप्ता, आयुक्त

केन्द्रीय विद्यालय संगठन, मुख्यालय नई दिल्ली

विषय-वस्तु निर्माता, संपादनकर्ता एवं संकलनकर्ता

(Content Creators)

डॉ. विपिन शर्मा	(प्र.स्ना.शिक्षक संस्कृत)	पीएम श्री के.वि. जतोग, शिमला
डॉ. सत्य नारायण	(प्र.स्ना.शिक्षक संस्कृत)	के.वि.बारामूला
श्री मनीष कुमार त्रिपाठी	(प्र.स्ना.शिक्षक संस्कृत)	के.वि.चित्रकूट
श्री नन्द किशोर शर्मा	(प्र.स्ना.शिक्षक संस्कृत)	पीएम श्री के.वि. क्र. 4 बठिंडा

भागानुसारं विषयाः अङ्कविभाजनञ्च

खण्डः	विषयाः	प्रश्न-प्रकाराः	प्रश्नसंख्या	मूल्यभारः
'क'	अपठित-अवबोधनम् 10 अङ्काः			
1.	अपठित – गद्यांशः/ अनुच्छेदः 80-100 शब्दपरिमितः	क) अति-लघु-उत्तरात्मकौ ख) पूर्णवाक्यात्मकौ ग) शीर्षक-लेखनम् (लघु-उत्तरात्मकः) घ) भाषिक-कार्यम् (बहुविकल्पात्मकाः)	1x2 2x2 1x1 1x3	2 4 1 3
'ख'	रचनात्मक-कार्यम् 15 अङ्काः			
2.	औपचारिकम् अथवा अनौपचारिकं पत्रम् (मञ्जूषायाः सहायतया पूर्णं पत्रं लेखनीयम्)	निबन्धात्मकः (मञ्जूषा-सहाय्येन)	½X10	5
3.	चित्रवर्णनम् / अनुच्छेदलेखनम्	पूर्णवाक्यात्मकः	1 X 5	5
4	संवादपूर्तिः / कथापूर्तिः(मञ्जूषायाः सहायतया रिक्तस्थानपूर्ति- पूर्ण संवादः/कथा लेखनीया)	निबन्धात्मकः (मञ्जूषा-सहाय्येन)	1 X 5	5
'ग'	अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् 25 अङ्काः			
5.	सन्धिः	लघु-उत्तरात्मकाः	1 x 4	4
6.	समासाः	बहुविकल्पात्मकाः	1 X 4	4
7.	प्रत्ययाः	बहुविकल्पात्मकाः	1 X 4	4
8.	वाच्यपरिवर्तनम्	लघु-उत्तरात्मकाः	1 X 3	3
9.	समयः	लघु-उत्तरात्मकाः	1 x 3	3
10.	अव्ययपदानि	लघु-उत्तरात्मकाः	1x 4	4
11.	अशुद्धि-संशोधनम्	बहुविकल्पात्मकाः	1x 3	3
'घ'	पठित-अवबोधनम् 30 अङ्काः			
12.	गद्यांशः	क) अति-लघु-उत्तरात्मकौ ख) पूर्णवाक्यात्मकः ग) लघु-उत्तरात्मकौ (भाषिक-कार्यम्)	½ x2 1x2 1x2	1 2 2
13.	पद्यांशः (श्लोकः /श्लोकौ)	क) अति-लघु-उत्तरात्मकौ ख) पूर्णवाक्यात्मकः ग) लघु-उत्तरात्मकौ (भाषिक-कार्यम्)	½ x2 1x2 1x2	1 2 2
14.	नाट्यांशः	क) अति-लघु-उत्तरात्मकौ ख) पूर्णवाक्यात्मकः ग) लघु-उत्तरात्मकौ (भाषिक-कार्यम्)	½ x2 1x2 1x2	1 2 2
15.	प्रश्न-निर्माणम्	पूर्णवाक्यात्मकाः	1X 5	5
16.	श्लोक-अन्वयः अथवा भावार्थः	निबन्धात्मकाः	½ x4	2
17.	प्रसङ्गानुकूलम् अर्थचयनम् कृत्वा लेखनम्	बहुविकल्पात्मकाः	1 x 4	4
18.	पाठाधारित कथापूर्तिः (मञ्जूषायाः सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिः)	निबन्धात्मकाः	½ X 8	4
			सम्पूर्णभारः-	80

विषयानुक्रमणिका

क्र. सं.	विषयवस्तु का नाम	पृष्ठ संख्या
	खण्ड 'क'- अपठितावबोधनम्	
1	अपठितगद्यांशः	4- 14
	खण्ड 'ख'- रचनात्मकं कार्यम्	
2	पत्रलेखनम्	15- 21
3	चित्रवर्णनम् अनुच्छेद लेखनम् च	22- 28
4	संवादपूर्तिः कथापूर्तिः च	29-40
	खण्ड 'ग'- अनुप्रयुक्तव्याकरणम्	
5	सन्धयः	41- 48
6	समासाः	49- 53
7	प्रत्ययाः	54- 87
8	वाच्यपरिवर्तनम्	58- 63
9	समयः	64- 66
10	अव्ययानि	67- 70
11	अशुद्धि-संशोधनम्	71- 72
	खण्ड 'घ'- पठितावबोधनम्	
12	गद्यांशः	73- 78
13	पद्यांशः	79- 98
14	नाट्यांशः	99- 108
15	प्रश्ननिर्माणम्	109- 112
16	अन्वयः भावार्थः च	113- 125
17	प्रसंगानुकूलः उचितार्थः	126- 128
18	कथायाः रिक्तस्थानपूर्तिः	129- 130
19	आदर्श-प्रश्नपत्रम् – 1 (सीबीएसई 2026)	131- 140
20	आदर्श-प्रश्नपत्रम् – 2 (सीबीएसई 2025)	141- 150
21	अभ्यास-प्रश्नपत्रम् – 3	151- 159
22	अभ्यास-प्रश्नपत्रम् – 4	160- 169

1. अपठितावबोधनम्

ध्यातव्याः बिन्दवः

अपठितावबोधने 80-100 शब्दपरिमितः एकः अपठितः गद्यांशः दीयते। तं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृते लेखनीयानि। परीक्षायाः प्रश्नप्रकाराः अधो दीयन्ते।

I) एकपदेन उत्तरत। (प्रश्नस्य उत्तरं गद्यांशात् चित्वा एकपदेन लेखनीयम्।)

II) पूर्णवाक्येन उत्तरत। (प्रश्नस्य उत्तरं गद्यांशात् चित्वा पूर्णवाक्येन लेखनीयम्।)

III) गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत। (गद्यांशस्य प्रतिपाद्यविषयम् अनुसृत्य शीर्षकं लेखनीयम्।)

IV) अनुच्छेदाधारितं भाषिककार्यम्।

क) वाक्ये कर्तृ-क्रियापदचयनम्।

ख) विशेषण-विशेष्य-पदचयनम्।

ग) पर्याय-विलोम-पदचयनम्।

एकपदेन पूर्णवाक्येन च शुद्धोत्तर लेखनाय ध्यातव्याः विषयाः -

1. प्रश्नवाचकपदं किम् इति प्रथमं चिन्तयन्तु।

2. प्रश्नस्य अन्यपदानि अनुच्छेदस्य कस्मिन् वाक्ये सन्ति इति अवगच्छन्तु। तस्मिन् वाक्ये प्रश्नवाचकपदस्य लिङ्ग-विभक्ति-वचनानुसारं यत् पदम् अस्ति तदेव उत्तरं भवति।

3. प्रश्नवाचकपदानाम् आधारेण प्रश्नानाम् उत्तराणि लिङ्ग-विभक्ति-वचनानुसारं लिखन्तु। अत्र इदं ध्यातव्यं यत्- या विभक्तिः, यत्- वचनम्, यत्- लिङ्गं प्रश्नवाचके शब्दे भविष्यति तस्यैव विभक्त्याः, तस्यैव वचनस्य, तस्यैव लिङ्गस्य प्रयोगः उत्तरे भविष्यति।

➢ **शीर्षकलेखनम् -**

1. शीर्षके एकपदं वा पदद्वयं वा पदत्रयं एव भवतु।

2. शीर्षके अनुच्छेदस्य विषयाधारितं -प्रथमाविभक्तिपदं / षष्ठीविभक्तिपदेन सह प्रथमाविभक्तिपदं वा लिखत। यथा- प्रथमाविभक्ति पदम् - वृक्षः, भारतम्।

षष्ठीविभक्तिपदेन सह प्रथमाविभक्तिपदं- पर्यावरणस्य रक्षा, संस्कृतस्य महत्त्वम्, भारतस्य संस्कृतिः।

भाषिककार्यम् (यथानिर्देशम् उत्तरत)-

1. अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् / क्रियापदं किम् ?

2. अस्मिन् वाक्ये / अनयोः पदयोः विशेषणपदं किम् / विशेष्यपदं किम् ?

3. अस्मिन् अनुच्छेदे ..... इति पदस्य समानार्थकपदं किम् / विलोमपदं किम् ? इत्येवं विधाः प्रश्ना एव भवन्ति अत्र?

अपठितावबोधनम् -1

क्रीडाकर्मणि लब्धपाटवानां शरीरम् अपूर्वं स्फूर्तिमयं भवति। येन ते स्फूर्तिमत्या विलक्षणया शक्त्या च सर्वा आपदा निस्तरन्ति। एषा क्रीडायाः सर्वप्रथमा उपयोगिता। क्रीडायाः साहचर्येण ते किं किं साधयन्ति इति अपरा उपयोगिता। क्रीडायाः महत्त्वं तथाविधमेवास्ति यथा नृपाय स्वमुकुटस्य महत्त्वं भवति। चक्रवर्ती सम्राट् यत् सुखं राज्यशासनेन लभते तदेव सुखं क्रीडार्थी क्रीडायाम्। बाल्यावस्था प्रथमं क्रीडनाय पश्चात् अन्यकार्याय भवति। व्यायामः सर्वेषां सर्वाङ्गानि पोषयति,परं सर्वे तत् कर्तुं नेच्छन्ति। बाल्यावस्थायाः सर्वोत्तमाः व्यायामाः पादकन्दुकक्रीडा-यष्ठिकन्दुकक्रीडादयः सन्ति येषु बालकाः प्रेरणां विना स्वकीयेन औत्सुक्येन प्रवृत्ताः भवन्ति। स्वास्थ्यलाभाय स्वस्य देशस्य च सम्मानसमृद्ध्यर्थं च क्रीडा महत्त्वाधायिनी भवति ।

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) बाल्यावस्था सर्वप्रथमं किमर्थं भवति ?

(ii) क्रीडायां कः सुखं लभते ?

(iii) व्यायाम: कानि पोषयति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) क्रीडाया: सर्वप्रथमा उपयोगिता का ?

(ii) क्रीडाया: महत्त्वं कीदृशम् अस्ति ?

(iii) देशस्य सम्मानसमृद्ध्यर्थं क्रीडा कीदृशी भवति ?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत।

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत -(केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) "लभते" - इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

अ) व्यायाम: ब) सम्राट् स) सुखं द)चातुर्यम्

(ii) ततुम्- अस्य किं पर्यायपदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम् ?

अ) शरीरम् ब) अपूर्वं स) स्फूर्तिमयं द) व्यायाम:

(iii) " व्यायाम: सर्वेषां सर्वाङ्गानि पोषयति " अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

अ) पोषयति ब) सर्वेषां स) सर्वाङ्गानि द) व्यायाम:

(iv) " सर्वोत्तमा: व्यायामा:"- अनयो: पदयो: किं विशेष्यपदम्?

अ) सर्वोत्तमा: ब) व्यायामा: स) बाल्यावस्थाया: द) पादकन्दुकक्रीडा

उत्तरसंकेत:- अपठितावबोधनम्-1

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) क्रीडनाय (ii) क्रीडार्थी (iii) सर्वाङ्गानि

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) क्रीडाकर्मणि लब्धपाटवानां शरीरम् अपूर्वं स्फूर्तिमयं भवति। येन ते स्फूर्तिमत्या विलक्षणया शक्त्या च सर्वा आपदो निस्तरन्ति ।एषा क्रीडाया: सर्वप्रथमा उपयोगिता|

(ii)क्रीडाया: महत्त्वं तथाविधमेवास्ति यथा नृपाय स्वमुकुटस्य महत्त्वं भवति|

(iii) देशस्य च सम्मानसमृद्ध्यर्थं च क्रीडा महत्त्वाधायिनी भवति ।

III. शीर्षकं – क्रीडाया: महत्त्वम्

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) (ब) सम्राट् (ii) (अ) शरीरम् (iii) (अ) पोषयति (iv) (ब) व्यायामा:

अपठितावबोधनम् -2

संस्कृतभाषा सरला सरसा च अस्ति। संस्कृतभाषा देवभाषा, देववाणी, गीर्वाणवाणी च कथ्यते। संस्कृतभाषायां चत्वार: वेदा: सन्ति - ऋग्वेद:, यजुर्वेद:, सामवेद:, अथर्ववेदश्च। वेदानां विषये वर्णितमस्ति- "धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुति:"। वैदिकसाहित्यस्य अन्येऽपि ग्रन्था: संस्कृतभाषायामेव सन्ति। यथा- ब्राह्मणग्रन्था:, षड्वेदाङ्गा:, षड्दर्शनानि, उपनिषदा:। वाल्मीकिविरचितं रामायणं, व्यास-प्रणीतं महाभारतं, कविकुल-शिरोमणिकालिदासेन विलिखितम् अभिज्ञानशाकुन्तलं च संस्कृतभाषाया: गुणगौरवं महत्त्वं च प्रकटयन्ति। संस्कृतस्य महत्त्वविषये केनापि कथितम्- 'भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा'। संस्कृते विद्यमाना: सूक्तय: अभ्युदयाय प्रेरयन्ति, यथा- सत्यमेव जयते, वसुधैव कुटुम्बकम्, योग: कर्मसु कौशलम् इत्यादय:। सर्वभूतेषु आत्मवत् व्यवहारं कर्तुं संस्कृतभाषा सम्यक् शिक्षयति। धन्या एषा भाषा।

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) संस्कृतभाषा कीदृशी अस्ति ?

(ii) संस्कृतभाषायां कति वेदा: सन्ति ?

(ii) व्यासप्रणीतं किम् अस्ति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(I) वेदानां विषये किं वर्णितमस्ति ?

(ii) के ग्रन्था: संस्कृतस्य गुणगौरवं प्रकटयन्ति?

(iii) संस्कृतस्य महत्त्वविषये किं उक्तम् ?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत।

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) "संस्कृतभाषायां चत्वार: वेदा: सन्ति" इति वाक्ये 'सन्ति' क्रियाया: कर्तृपदं किम् ?

अ) संस्कृतम् ब) चत्वार: स) वेदा: द) भाषायां

(ii) 'परिवारस्य' इति पदस्य पर्यायपदं गद्यांशे प्रयुक्तम् ?

अ) वेदस्य ब) कुटुम्बकस्य स) संस्कृतभाषाया: द) उपनिषद:

(iii) 'वेदा:' इति पदस्य किं विशेषणपदम् ?

अ) सरला: ब) देवभाषा: स) संस्कृतम् द) चत्वार :

(iv) 'वेदानां विषये वर्णितमस्ति' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?

अ) वेदानां ब) विषये स) वर्णितम् द) अस्ति

उत्तरसंकेतः अपठितावबोधनम्-2

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) सरला, सरसा (ii) चत्वार: (iii) महाभारतं

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) वेदानां विषये वर्णितमस्ति-"धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुति:"।

(ii) वाल्मीकि विरचितं रामायणं, व्यास-प्रणीतं महाभारतं, कविकुल- शिरोमणिकालिदासेन विलिखितम्-अभिज्ञानशाकुन्तलं च संस्कृतभाषाया: गुणगौरवं महत्त्वं च प्रकटयन्ति।

(iii) संस्कृतस्य महत्त्वविषये उक्तम्- 'भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा '।

III. शीर्षकं- संस्कृतभाषाया: महत्त्वम्

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) (स) वेदा: (ii) (ब) कुटुम्बकस्य (iii) (द) चत्वार : (iv) (द) अस्ति

अपठितावबोधनम् -3

वैज्ञानिका: संचारसाधनेषु प्रतिदिनं नवीनतमान् आविष्कारान् कुर्वन्ति येन सन्देशप्रेषणे अधिकतमा सुविधा स्यात्। चलदूरभाषयन्त्रं (मोबाइल्) तादृशम् एव लोकप्रियं यन्त्रम्। बाला:, वृद्धा:, युवका:,पुरुषा:, महिला:, नागरिका:, ग्रामीणा: वा, सर्वेषाम् एव एतत् कर्णभूषणं जातम्। यानानि आरूढा:, कार्यालयेषु कार्यं कुर्वन्त:, मार्गेषु चलन्त:, सभागारेषु प्रवचनं शृण्वन्त: जना: अस्य ध्वनिं श्रुत्वा वार्तामग्ना: भवन्ति। अविवेकपूर्ण: अस्य प्रयोग: कार्येषु व्यवधानं करोति। मार्गेषु दुर्घटना: भवन्ति। सभागारेषु, कक्षासु, अन्यसभासु वा अव्यवस्था भवति। सत्यम् अस्ति यत् आविष्कार: कदापि हानिकर: न, परन्तु तस्य दुष्प्रयोगेण जीवनस्य शान्ति: नश्यति। वस्तुत: वयं यन्त्रस्य अधीना: न स्याम अपितु यन्त्रम् अस्माकम् अधीनं स्यात्। ते एव बुद्धिमन्त: ये विज्ञानस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति।

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) वर्तमानकाले किं लोकप्रियं सञ्चारसाधनम् ?

(ii) यन्त्रस्य दुष्प्रयोगेण कस्य शान्तिः नश्यति ?

(iii) किं कर्णभूषणं जातम् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) के खलु बुद्धिमन्तः ?

(ii) कक्षासु यन्त्रस्य ध्वनिना किं भवति ?

(iii) सत्यं किम् अस्ति ?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत।

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) 'संदेशप्रेषणे अधिकतमा सुविधा स्यात्' अत्र किं विशेषणपदम्?

अ) सुविधा ब) अधिकतमा स) संदेशप्रेषणे द) स्यात्

(ii)'व्यवस्था' इति पदस्य विलोमपदम् अत्र किं प्रयुक्तम्?

अ) नवीनतमान् ब) हानिकरः स) अव्यवस्था द) व्यवधानं

(iii) 'वयं यन्त्रस्य अधीनाः न स्याम' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

अ) यन्त्रस्य ब) वयं स) स्याम द) अधीनाः

(iv) 'मार्गेषु दुर्घटनाः भवन्ति' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?

अ) दुर्घटनाः ब) मार्गेषु स) भवन्ति द) वयं

उत्तरसंकेतः - अपठितावबोधनम्-3

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) चलदूरभाषयन्त्रं (ii) जीवनस्य (iii) चलदूरभाषयन्त्रं

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) ते एव बुद्धिमन्तः ये विज्ञानस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति।

(ii) कक्षासु यन्त्रस्य ध्वनिना अव्यवस्था भवति।

(iii) सत्यम् अस्ति यत् आविष्कारः कदापि हानिकरः न, परन्तु तस्य दुष्प्रयोगेण जीवनस्य शान्तिः नश्यति।

III. शीर्षकं - विज्ञानस्य सदुपयोगं

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) (ब) अधिकतमा (ii) (स) अव्यवस्था (iii) (स) स्याम (iv) (अ) दुर्घटनाः

अपठितावबोधनम् -4

एकस्मिन् नगरे भिक्षुकद्वयं वसति स्म। तयोः एकः मूकः अन्यः च बधिरः। तौ प्रतिदिनं मार्गस्य पार्श्वे उपविश्य भिक्षाटनं कुरुतः स्म। एकस्मिन् दिने अनेके जनाः तेन मार्गेण सञ्चारं कुर्वन्ति स्म। तेषु बहवः बधिराय भिक्षाम् अयच्छन्। मूकः एतत् न असहत्। कुपितः भूत्वा सः तं धनिकम् उक्तवान् "भो महोदय! तस्मै किमपि मा ददातु, यतः सः बधिरः नास्ति" इति। एतत् श्रुत्वा बधिरः अपि क्रुद्धोऽभवत्। तयोः मध्ये महान् कलहः अभवत्। कलहमग्नौ तौ एतत् विस्मृतवन्तौ यत् ताभ्यां मूकबधिरौ इव अभिनयः कृतः इति। तत्र सम्मिलिताः सर्वे जनाः जानन्ति स्म यत् तौ वास्तविकरूपेण न मूकबधिरौ, अपि तु दृढकायौ युवकौ, किन्तु अलसौ इति। अतः ते सर्वे कोपेन तौ ताडयित्वा ततः प्रेषितवन्तः।

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) तौ प्रतिदिनं मार्गस्य पार्श्वे उपविश्य किं कुरुतः स्म?

(ii) तयोः मध्ये महान् कः अभवत्?

(iii) बहवः कस्मै भिक्षाम् अयच्छन्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) तत्र सम्मिलिताः सर्वे जनाः किं जानन्ति स्म?

(ii) कलहमग्नौ तौ किं विस्मृतवन्तौ?

(iii) कुपितः मूकः तं धनिकं किम् उक्तवान्?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत।

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) 'न मूकबधिरौ, अपि तु दृढकायौ युवकौ' अस्मिन् वाक्ये 'युवकौ' इति पदस्य विशेषणपदं किम्?

अ) मूकबधिरौ ब) अपि स) तु द) दृढकायौ

(ii) 'कुपितः भूत्वा सः तं धनिकम् उक्तवान्' अस्मिन् वाक्ये 'उक्तवान्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

अ) सः ब) धनिकम् स) तं द) कुपितः

(iii) 'निकटे' इति पदस्य किं पर्यायपदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम्?

अ) उपविश्य ब) अलसौ स) क्रुद्धः द) पार्श्वे

(iv) 'यतः सः बधिरः नास्ति' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

अ) सः ब) उपविश्य स) यतः द) अस्ति

उत्तरसंकेतः - अपठितावबोधनम्-4

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) भिक्षाटनं (ii) कलहः (iii) बधिराय

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) तत्र सम्मिलिताः सर्वे जनाः जानन्ति स्म यत् तौ वास्तविकरूपेण न मूकबधिरौ, अपि तु दृढकायौ युवकौ, किन्तु अलसौ इति।

(ii) कलहमग्नौ तौ एतत् विस्मृतवन्तौ यत् ताभ्यां मूकबधिरौ इव अभिनयः कृतः।

(iii) कुपितः मूकः तं धनिकं उक्तवान्-"भो महोदय! तस्मै किमपि मा ददातु। यतः सः बधिरः नास्ति"।

III. शीर्षकं – आलस्यं

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) (द) दृढकायौ (ii) (अ) सः (iii) (द) पार्श्वे (iv) (द) अस्ति

अपठितावबोधनम् -5

षट् कारणानि श्रियं विनाशयन्ति। प्रथमं कारणमस्ति असत्यम्। यः नरः असत्यं वदति, तस्य कोऽपि जनः विश्वासं न करोति । उक्तञ्च- 'सत्यं ब्रूयात्, प्रियं ब्रूयात्, न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्। निष्ठुरता अस्ति द्वितीयं कारणम्। कदापि केनापि सह निष्ठुरता न उचिता। सदैव जगति सर्वैः सह करुणा, दया नम्रता च करणीया:। तृतीयं कारणम् अस्ति कृतघ्नता । जीवने अनेके जनाः अस्मान् उपकुर्वन्ति। प्रायः जनाः उपकारिणं विस्मरन्ति, प्रत्युपकारं न कुर्वन्ति। एतादृशः स्वभावः कृतघ्नता इति उच्यते। आलस्यम् अपरः महान् दोषः, 'आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थः महारिपुः' । अहङ्कारः मनुष्यस्य मतिं नाशयति। अहङ्कारी मनुष्यः सर्वदा आत्मप्रशंसाम् एव करोति। न कदापि कस्यचित् उपकारं करोति। व्यसनानि अपि श्रियं हरन्ति। ये मद्यपानं कुर्वन्ति तेषाम् आत्मिकबलं, बुद्धिबलं शारीरिकबलं च नश्यन्ति। अतः बुद्धिमान् एतान् दोषान् सर्वथा त्यजेत्।

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) कीदृशं सत्यं न ब्रूयात्?

(ii) मनुष्याणां शरीरस्थः महारिपुः कः?

(iii) अहङ्कारः मनुष्यस्य किं नाशयति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) अहङ्कारी मनुष्यः किं करोति?

(ii) तृतीयं कारणं किम् उच्यते?

(iii) कानि श्रियं हरन्ति?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत।

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) 'नाशयति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

अ) अहङ्कारः ब) बलम् स) जनाः द) मनुष्यः

(ii) 'स्मरन्ति' इति क्रियापदस्य किं विलोमपदं अत्र प्रयुक्तम्?

अ) उपकुर्वन्ति ब) अनुस्मरन्ति स) विस्मरन्ति द) कुर्वन्ति

(iii) 'षट्' इति पदं कस्य विशेषणम्?

अ) कारणस्य ब) अहङ्कारस्य स) श्रियस्य द) तस्य

(iv) 'प्रथमं कारणमस्ति असत्यम्' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?

अ) प्रथमं ब) अस्ति स) असत्यम् द) कारणम्

उत्तरसंकेतः- अपठितावबोधनम्-5

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) अप्रियम् (ii) आलस्यम् (iii) मतिम्

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) अहङ्कारी मनुष्यः सर्वदा आत्मप्रशंसाम् एव करोति।

(ii) तृतीयं कारणम् कृतघ्नता उच्यते।

(iii) व्यसनानि श्रियं हरन्ति।

III. शीर्षकं - मनुष्याणां षड्दोषाः

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) (अ) अहङ्कारः (ii) (स) विस्मरन्ति (iii) (अ) कारणस्य (iv) (ब) अस्ति

अपठितावबोधनम् -6

सुबुद्धिः दुर्बुद्धिश्च द्वौ धनिकौ आस्ताम्। सुबुद्धेः विशालं भवनम् आसीत् ? तस्य अनेके उद्योगाः चलन्ति स्म। अतएव सः सर्वदा प्रसन्नचित्तः ईश्वरं स्मरन् आनन्दे निमग्नः भवति स्म। दुर्बुद्धिः लोभी आसीत्। अधिकाधिकं धनसङ्ग्रहं कर्तुम् इच्छति स्म। सर्वदा असन्तुष्टः, क्रुद्धः, दुःखी च भवति स्म। एकदा दुर्बुद्धिः कार्यवशात् सुबुद्धेः गृहम् अगच्छत्। आनन्दमग्नं तं दृष्ठवा अपृच्छत्- "भवतः आनन्दस्य शान्तेश्च किं रहस्यम्। सुबुद्धिः उवाच- "मित्र ! मम चत्वारः अङ्गरक्षकाः सन्ति। प्रथमः तु सत्यं यत् माम् अपराधात् सर्वदा रक्षति। द्वितीयः स्नेहः, अहं सर्वान् कर्मचारिणः पुत्रवत् मन्ये। तृतीयः न्यायः यः माम् अन्यायात् रक्षति। चतुर्थः त्यागः मां दानाय प्रेरयति। अतः एतेषां सहायतया अहं सर्वदा आनन्देन जीवामि लोकहितं च करोमि इति"। दुर्बुद्धिः श्रद्धया तस्य चरणयोः अपतत् ।

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) सुबुद्धेः कति अङ्गरक्षकाः आसन्?

(ii) कः लोकहितं करोति?

(iii) दुर्बुद्धिः श्रद्धया कस्य चरणयोः अपतत् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) दुर्बुद्धिः सर्वदा कस्य सङ्ग्रहं कर्तुम् इच्छति स्म?

(ii) सुबुद्धिः सर्वान् कर्मचारिणः कथं मन्यते स्म?

(iii) आनन्दमग्नं सुबुद्धिं दृष्ट्वा दुर्बुद्धिः किम् अपृच्छत्?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत।

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) 'सर्वान्' इति विशेषणस्य विशेष्यपदं किम्?

अ) पुत्रवत् ब) द्वितीयः स) स्नेहः द) कर्मचारिणः

(ii) 'चलन्ति स्म' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

अ) उद्योगाः ब) तस्य स) अनेके द) सुबुद्धेः

(iii) 'न्यायात्' इति पदस्य किं विलोमपदं अत्र प्रयुक्तम्?

अ) रहस्यात् ब) अपराधात् स) कार्यवशात् द) अन्यायात्

(iv) 'तस्य अनेके उद्योगाः चलन्ति स्म' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

अ) तस्य ब) उद्योगाः स) अनेके द) चलन्ति स्म

उत्तरसंकेतः - अपठितावबोधनम्-6

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) चत्वारः (ii) सुबुद्धिः (iii) सुबुद्धेः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) दुर्बुद्धिः सर्वदा धनस्य सङ्ग्रहं कर्तुम् इच्छति स्म।

(ii)) सुबुद्धिः सर्वान् कर्मचारिणः पुत्रवत् मन्यते स्म।

(iii) आनन्दमग्नं सुबुद्धिं दृष्ट्वा दुर्बुद्धिः अपृच्छत्-"भवतः आनन्दस्य शान्तेश्च किं रहस्यम्"।

III. शीर्षकं - सुबुद्धिः दुर्बुद्धिश्च

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) (द) कर्मचारिणः (ii) (अ) उद्योगाः (iii) (द) अन्यायात् (iv) (द) चलन्ति स्म

अपठितावबोधनम् -7

विद्या अमूल्यं अस्ति। धनं व्यये कृते न्यूनं भवति, परं विद्या व्यये कृते वर्धते। अतः विद्याधनं सर्वधनेषु प्रधानम् अस्ति। विद्या मानवस्य उपकारं करोति। विद्याधनस्य अनेके लाभाः सन्ति। विद्या मानवे उचितानुचितस्य विवेकं जनयति। विद्यया जनाः विनम्राः भवन्ति। अतएव कथ्यते-विद्या ददाति विनयम्। शिक्षितः जनः अन्येषां जनानाम् अपि उपकारं करोति। शिक्षितस्य जनस्य सर्वत्र सम्मानो भवति। अतः विद्यायाः अत्यधिकं महत्त्वं वर्त्तते। विद्या मनुष्यस्य मित्रम् अस्ति। संकटकाले विद्या मनुष्यस्य सहायतां करोति। सा न केवलं पुस्तकस्य ज्ञानस्य विकासं करोति,अपितु मनुष्यस्य चरित्रं, व्यवहारं, चिन्तनं च विकसितं करोति। विद्यां विना जीवनं अन्धकारमयं भवति। विद्या अज्ञानस्य तमः अपहरति। शिक्षितः जनः विदेशेऽपि सत्कारं लभते। अस्माभिः विद्या अवश्यमेव अर्जनीया।

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) अस्माभिः किम् अर्जनीया ?

(ii) सर्वधनेषु किं प्रधानम् ?

(iii) का व्यये कृते वर्धते ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) विद्या किं ददाति ?

(ii) विद्या कदा मनुष्यस्य सहायतां करोति ?

(iii) विद्या मनुष्यस्य किं किं विकसितं करोति ?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत।

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) 'विद्या ददाति विनयम्' इत्यत्र क्रियापदं किम् ?

अ) किमपि ब) विद्या स) विनयम् द) ददाति

(ii) 'जनाः विनम्राः' इत्यत्र विशेषणपदं किम्?

अ) भवन्ति ब) किमपि स) जनाः द) विनम्राः

(iii) 'शिक्षितः' इत्यस्य विलोमपदं लिखत।

अ) विद्वान् ब) दुर्जनः स) शिक्षारहितः द) अशिक्षितः

(iv) 'विद्याधनस्य अनेके लाभाः सन्ति' अस्मिन वाक्ये कर्तृपदं किम्?

अ) लाभाः ब) अनेके स) विद्याधनस्य द) सन्ति

उत्तरसंकेतः - अपठितावबोधनम्-7

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) विद्या (ii) विद्याधनं (iii) विद्या

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) विद्या ददाति विनयम्।

(ii) विद्या संकटकाले मनुष्यस्य सहायतां करोति।

(iii) विद्या मनुष्यस्य चरित्रं, व्यवहारं, चिन्तनं च विकसितं करोति।

III. शीर्षकं - विद्या

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) (द) ददाति (ii) (द) विनम्राः (iii) (द) अशिक्षितः (iv) (अ) लाभाः

अपठितावबोधनम् -8 {सीबीएसई 2025}

परोपकारः अर्थात् परेषाम् उपकारः अस्ति। परोपकारस्य प्रवृत्त्या एव मनुष्यः पशुभ्यः पृथक् भवति। आहारादिप्रवृत्तिषु पशवः मानवैः समं भवन्ति, परं मानवः स्वविवेकेन ज्ञानेन च आत्मनः उन्नतिं करोति। अपि च, न केवलं मानवाः अपितु अस्माकं प्रकृतिः अपि परेभ्यः एव अस्ति। यथा वृक्षाः स्वफलानि न खादन्ति, ते परेषाम् कृते एव फलानि छायां च यच्छन्ति। नद्यः परोपकाराय एव वहन्ति। गावः अन्येभ्यः एव दुग्धं यच्छन्ति। अस्माकं पुण्यभूमौ अनेके महापुरुषाः अभवन् ये स्वप्राणान् परित्यज्य देशस्य समाजस्य च रक्षाम् अकुर्वन्। राजा शिविः शरणागतस्य कपोतस्य रक्षायै स्वशरीरस्य मांसं कर्तयित्वा श्येनाय दत्तवान्। ऋषिः दधीचिः अपि वृत्रासुरवधाय स्वास्थीनि सहर्षम् अयच्छत्। अद्यापि लोके अनेके समाजसुधारकाः सन्ति ये स्वार्थं परित्यज्य लोककल्याणं कुर्वन्ति। अतः सत्यमेव कथितम् —

अष्टादशपुराणेषु, व्यासस्य वचनद्वयम् ।
परोपकारः पुण्याय, पापाय परपीडनम् ॥

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) काः परोपकाराय एव वहन्ति ?

(ii) केषु पशवः मानवैः समं भवन्ति ?

(iii) कः वृत्रासुरवधाय स्वास्थीनि सहर्षम् अयच्छत् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) मनुष्यः पशुभ्यः कथं पृथक् भवति ?

(ii) राजा शिविः शरणागतस्य कपोतस्य रक्षायै किं कृतवान् ?

(iii) मानवः केन आत्मनः उन्नतिं करोति ?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत।

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) 'गावः अन्येभ्यः एव दुग्धं यच्छन्ति' अत्र किं कर्तृपदम् ?

(अ) गावः (ब) अन्येभ्यः (स) यच्छन्ति (द) एव

(ii) 'दधीचिः' इति विशेष्यपदस्य विशेषणपदं किम् ?

(अ) ऋषिः (ब) गावः (स) मानवः (द) पशवः

(iii) 'तरवः' इति पदस्य किं पर्यायपदं गद्यांशे प्रयुक्तम् ?

(अ) नद्यः (ब) वृक्षाः (स) गावः (द) फलानि

(iv) 'ते परेषां कृते एव फलानि छायां च यच्छन्ति' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदम् किं प्रयुक्तम् ?

(अ) जनेभ्यः (ब) सर्वेभ्यः (स) यच्छन्ति (द) वृक्षेभ्यः

उत्तरसंकेतः - अपठितावबोधनम्-8

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) नद्यः (ii) आहारादिप्रवृत्तिषु (iii) ऋषिः दधीचिः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) परोपकारस्य प्रवृत्त्या एव मनुष्यः पशुभ्यः पृथक् भवति।

(ii) उदरस्यकृपया अङ्गानि शक्तियुक्तानि भवन्ति।

(iii) मानवः स्वविवेकेन ज्ञानेन च आत्मनः उन्नतिं करोति।

III. शीर्षकं – परोपकारः

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) (अ) गावः (ii) (अ) ऋषिः (iii) (ब) वृक्षाः (iv) (स) यच्छन्ति

अपठितावबोधनम् -9 {सीबीएसई 2025}

भारतवर्षः अस्माकं जन्मभूमिः अस्ति। भारतदेशः संसारे प्रसिद्धः अस्ति। अस्यैव अन्नेन, जलेन वायुना च वयं पालिताः पोषिताः च भवामः। इयं जन्मभूमिः भारतभूमिः अस्माकं मातास्ति। अस्याः महिमा वर्णयितुं न शक्यते। इयं सा भारतभूमिः अस्ति, यत्र बहवः महर्षयः देशभक्ताः महाराजाश्च अभवन्। ये स्वबुद्धिबलेन स्वबाहुबलेन च विश्वस्य विजयम् अकुर्वन्। यदा सर्वस्मिन् जगति अविद्यायाः प्रसारः आसीत्, तदा अत्र ऋषयः वेदानां गानं कुर्वन्ति स्म। ते विदेशान् गत्वा ज्ञानस्य प्रसारम् अकुर्वन्। अत्रैव श्रीरामचन्द्रः, श्रीकृष्णः, गौतमबुद्धः, दयानन्दः अन्ये च महापुरुषाः अभवन्, येषां नाम न केवलं भारतवर्षे अपितु समस्ते जगति प्रसिद्धम् अस्ति। अस्माकं कर्त्तव्यमस्ति यद् वयं भारतवर्षस्य सदा उन्नतिं रक्षां च कुर्याम।

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) जगति कस्याः प्रसारः आसीत् ?

(ii) वयं कस्य सदा उन्नतिं कुर्याम ?

(iii) भारतवर्षः केषां जन्मभूमिः अस्ति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) अत्र (भारते) के के महापुरुषाः अभवन् ?

(ii) वयं केन पालिताः पोषिताः भवामः ?

(iii) अस्माकं किं कर्त्तव्यमस्ति ?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत।

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) 'देशभक्ताः' अस्य पदस्य विशेष्यपदं गद्यांशे किं प्रयुक्तम् ?

(अ) बहवः (ब) महर्षयः (स) महाराजाः (द) अभवन्

(ii) 'भवामः' क्रियायाः कर्तृपदं किम् ?

(अ) ते (ब) वयं (स) यूयम् (द) अहम्

(iii) गद्यांशे 'संसारे' अस्य समानार्थकपदं किं प्रयुक्तम् ?

(अ) जगति (ब) भूमौ (स) भारते (द) समस्ते

(iv) 'आगत्य' इत्यस्य विपर्ययः कः ?

(अ) यदा (ब) ज्ञानस्य (स) अस्य (द) गत्वा

उत्तरसंकेतः - अपठितावबोधनम्-9

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) अविद्यायाः (ii) भारतवर्षस्य (iii) अस्माकं

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) अत्रैव श्रीरामचन्द्रः, श्रीकृष्णः, गौतमबुद्धः, दयानन्दः अन्ये च महापुरुषाः अभवन् ।

(ii) अन्नेन, जलेन वायुना च वयं पालिताः पोषिताः च भवामः।

(iii) अस्माकं कर्त्तव्यमस्ति यद् वयं भारतवर्षस्य सदा उन्नतिं रक्षां च कुर्याम।

III. शीर्षकं – भारतवर्षः / भारतदेशः

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) (अ) बहवः (ii) (ब) वयं (iii) (अ) जगति (iv) (द) गत्वा

अपठितावबोधनम् -10

जीवनस्य मूल्यम् अर्थात् ते मानवीयगुणाः ये मानवजीवनम् उत्कर्षं प्रापयन्ति। तेषु प्रमुखाः दया-सत्य-अहिंसा-अस्तेय-अक्रोधादयः सन्ति। मानवजीवनस्य उत्थानाय एतेषां महती आवश्यकता भवति। मनुष्यः वास्तवः मनुष्यः तदैव भवति यदा सः एतैः गुणैः सुशोभितः भवति। सर्वाङ्गीणविकासाय पुस्तकीयज्ञानेन समं नैतिकमूल्यान्यपि छात्रैः गृहीतव्यानि। बाल्यावस्थायां मूल्यानां शिक्षा प्रदीयते चेत् व्यक्तित्वस्य सर्वाङ्गीणः विकासः भवति। मानवः स्वकीयं पुरुषार्थं करोति जीवनलक्ष्यं च प्राप्नोति। भारतीयसंस्कृतेः आदिकालतः एव जीवनमूल्यानां प्राधान्यमस्ति। प्राचीनकालादेव भारतीयसंस्कृतेः मूल्यपरकगुणानां स्तुतिः भवति। एतैः गुणैरेव भारतं विश्वगुरुपदं प्राप्नोत्। सम्प्रत्यपि पुनः तत्पदं प्राप्तुं छात्रेषु बाल्यादेव एते संस्काराः स्थापनीयाः। विद्यालयेषु अध्ययनेन सह जीवनमूल्यशिक्षायाः आवश्यकता वर्तते। प्रार्थनासभायामपि एषा शिक्षा स्वीकर्तुं शक्यते।

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) मानवः स्वकीयं पुरुषार्थं कृत्वा किं प्राप्नोति ?

(ii) कस्य उत्थानाय दयादिगुणानां महती आवश्यकता भवति ?

(iii) केषु बाल्यादेव एते संस्काराः स्थापनीयाः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) मनुष्यः वास्तवः मनुष्यः कैः गुणैः भवति ?

(ii) प्राचीनकालादेव भारतं विश्वगुरुपदं कथं प्राप्नोत् ?

(iii) सर्वाङ्गीणविकासाय केन समं नैतिकमूल्यान्यपि छात्रैः गृहीतव्यानि ?

III. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत।

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) 'सर्वाङ्गीणः विकासः'अत्र विशेषणपदं किम् ?

अ) सर्वाङ्गीणः ब) सुशोभितः स) मनुष्यः द) विकासः

(ii) 'भारतः विश्वगुरुपदं प्राप्नोत्'अत्र 'प्राप्नोत्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

अ) भारतः ब) विश्व स) गुरुः द) पदं

(iii) गद्यांशे'सज्जितः'इति पदस्य कृते पर्यायपदं किं प्रयुक्तम् ?

अ) मनुष्यः ब) सुशोभितः स) सर्वाङ्गीणः द) आवश्यकता

(iv) 'व्यक्तित्वस्य सर्वाङ्गीणः विकासः भवति'अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ?

अ) व्यक्तित्वस्य ब) सर्वाङ्गीणः स) भवति द) विकासः

उत्तरसंकेतः- अपठितावबोधनम्-10

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) जीवनलक्ष्यं (ii) मानवजीवनस्य (iii) छात्रेषु

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) मनुष्यः वास्तवः मनुष्यः दया-सत्य-अहिंसा-अस्तेय-अक्रोधादयः गुणैः भवति।

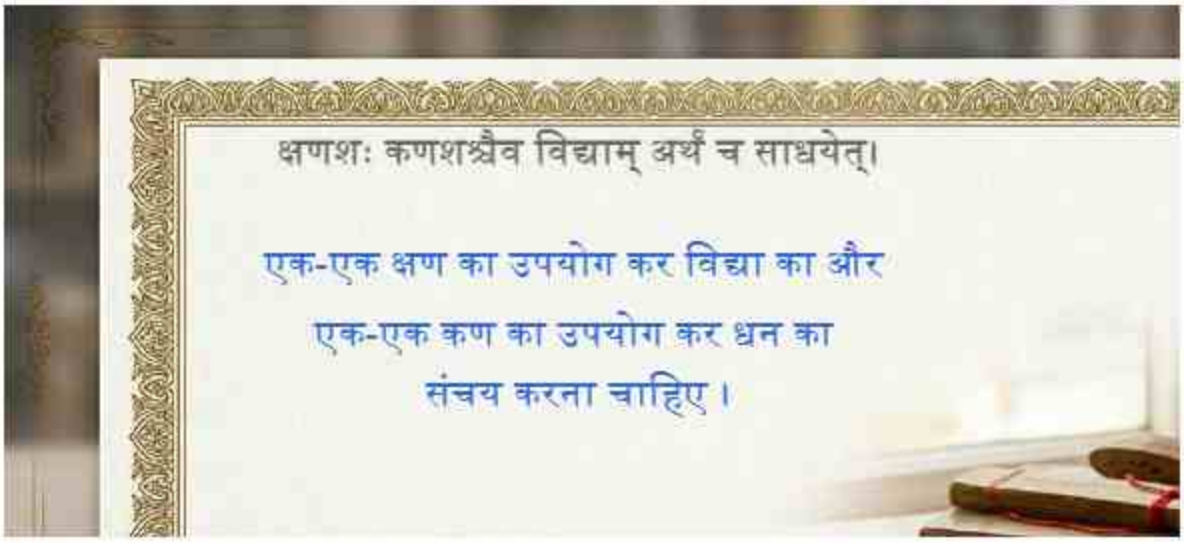
(ii) प्राचीनकालादेव भारतं विश्वगुरुपदंभारतीयः संस्कृतेः मूल्यपरक गुणैः प्राप्नोत्।

(iii) सर्वाङ्गीणविकासाय पुस्तकीयज्ञानेन समं नैतिकमूल्यान्यपि छात्रैः गृहीतव्यानि।

III. शीर्षकं - जीवनस्य मूल्यम्

IV. निर्देशानुसारं उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) (अ) सर्वाङ्गीणः (ii) (अ) भारतः (iii) (ब) सुशोभितः (iv) (द) विकासः

2. पत्रलेखनम्

औपचारिकम् अथवा अनौपचारिकं पत्रम् (सहायतया रिक्तस्थानपूर्तिमाध्यमेन पूर्णं पत्रं लेखनीयम्)।
संस्कृत पत्र-लेखन विधि: अवधेयांश: -

क्र. सं.	सम्बन्ध (नमस्कार वाचक शब्द)	आरम्भ (सम्बोधन)	अन्त (स्वनिर्देश)
1.	पुत्र पिता को (सादरं नमोनमः, चरणारविन्देषु सादरं प्रणामम्, सादरं प्रणामम्)	(क) पूज्यपाद पितः। (ख) आदरणीय पितृपाद! (ग) पूज्यपाद पितृमहोदय! (घ) पूज्यपादपितृमहोदयाः!	(क) भवदाज्ञाकारी पुत्रः (ख) भवतः विनीत बालकः (ग) भवदीयः प्रियः सुतः (घ) भवत्प्रियसूनुः
2.	पिता पुत्र के लिए (शुभाशीर्वादम्)	प्रिय पुत्र सुरेश, चिरञ्जीव	त्वदीयः शुभचिन्तकः
3.	मित्र-मित्र को (सप्रेम नमोनमः)	(क) प्रियमित्र दिनेश (ख) प्रियसुहृद् देव	(क) भवदीयं मित्रम् (ख) तव स्निग्धं मित्रम् (ग) भवद्बन्धुः
4.	छोटे भाई को (शुभाशीर्वादम्) (प्रसीदतु)	(क) प्रिय भानो (ख) प्रियभ्रातृवर सुरेश	(क) भवदीयो भ्राता (ख) त्वदीयो भ्राता
5.	बड़े भाई को (सादरं नमस्कारम्)	(क) आदरणीय भ्रातृपाद (ख) आदरणीय भ्रातः	(क) भवदीयो भ्राता (ख) भवदाज्ञाकारी भ्राता
6.	बहन, बड़े भाई के लिए (नमस्कारम्)	आदरणीय भ्रातः	भवदीया स्नेहाधीना भगिनी भवदीया भगिनी

7.	बहन, छोटे भाई के लिए शुभाशीर्वादम्	प्रिय भ्रातः	भवदीया भगिनी
8.	भाई, बहन के लिए शुभाशीर्वादम्	(क) आदरणीये भगिनि (ख) प्रिये भगिनि	(क) भवदीयः प्रियः भ्राता (ख) त्वदीयः प्रियः भ्राता
9.	प्रकाशक आदि के लिए (नमोनमः) (व्यावहारिक पत्रों में)	(क) श्रीमन् प्रकाशक महोदयः	(क) भवदीयः, भवदीया

पत्रलेखनम् (1)

भवतः नाम तनिष्कः। भवतः विद्यालये संस्कृतनाटकस्य मञ्चनम् अभवत्। तदर्थं मित्रं दीपकं प्रति लिखितं पत्रं मञ्जूषातः पदानां सहायतया पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

आदर्शविद्यालयः,

(i) ----------

दिनाङ्कः

प्रियमित्र (ii) ----------

(iii) ----------

अत्र सर्वगतं कुशलम् । आशासे त्वम् अपि कुशली। यथा त्वं जानासि गत सप्ताहे मम विद्यालये संस्कृत-उत्सवः सम्पन्नः। अस्मिन् उत्सवे संस्कृतपरिषदः (iv) ---------- पाठ्यपुस्तकस्य 'कवयामि वयामि यामि' इति नाटकस्य (v) ---------- अकुर्वन् । तस्मिन् नाटके मया 'भोजस्य' अभिनयः कृतः। कुविन्दस्य अभिनयं मम मित्रं प्राञ्जलः अकरोत्। तस्य मुखात् श्लोकगायनं (vi) ----------सर्वेऽपि उपस्थिताः दर्शकाः भावविभोराः जाताः करतलध्वनिभिः च तस्य उत्साहवर्धनम् (vii) ---------- कार्यक्रमस्य अन्तेऽपि मुख्यातिथिमहोदयेन संस्कृतनाटकस्य भूरि भूरि (viii) ---------- कृता । वस्तुतः अयम् उत्सवः मनोरञ्जकं ज्ञानवर्धकं च आसीत्।

तव विद्यालये संस्कृतोत्सवः कदा भविष्यति इति अवश्यं सूचय। मातृपितृचरणेषु (ix) ----------प्रणामाः।

तव मित्रम्

(x) ----------

मञ्जूषा

प्रशंसा, कृतवन्तः, श्रुत्वा, दिल्लीतः, मम, तनिष्कः, दीपक!, छात्राः, सस्नेहं नमः, मञ्चनम्।

पत्रलेखनम् (2)

२. भवान् सौरवः। स्वमित्रं शाश्वतं प्रति स्वयात्रावृत्तान्तविषये लिखितं पत्रं मञ्जूषायाः पदैः पूरयित्वा पुनः लिखतु।

प्रयागराजतः

दिनाङ्कः _____

प्रिय मित्र (i) ----------!

सस्नेहं (ii) ----------

अत्र सर्वं कुशलं तत्रास्तु। गतमासे अहं (iii) --------- शिमलां गतवान्। तत्रपर्वतानां (iv) ---------- दृष्ट्वा मम मनः अतीव (v) ---------- जातम्। तत्र (vi)--------- पर्यावरणं वर्तते। शिमला (vii) ---------- राजधानी अस्ति। अतः तत्र सर्वत्र विकासः दृश्यते। देशात् विदेशेभ्यः च पर्यटकाः भ्रमणाय (viii)---------आगच्छन्ति। अहमपि शिमलाभ्रमणं कृत्वा आत्मानं (ix) ----------मन्ये। भवान् अपि समयं प्राप्य एकवारं शिमलां गच्छेत्।

भवदीयं प्रियं मित्रम्

(x)----------।

मञ्जूषा

सौरवः, शिमलाम्, भ्रमणाय, प्रसन्नम्, धन्यम्, सौन्दर्यम्, शुद्धम्, हिमाचलप्रदेशस्य, नमोनमः, शाश्वत!

पत्रलेखनम् (3)

३. भवान् निपुणः। भवतः मित्रम् अथर्वः चलदूरभाषियन्त्रस्य प्रयोगम् अत्यधिकं करोति। अस्य दुष्परिणामान् ज्ञापयता लिखिते पत्रे रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पत्रं च पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखतु।

92, विज्ञान विहारः

नव-देहलीतः दिनाङ्कः

____

प्रिय मित्र (i)_____!

सप्रेम नमोनमः।

अत्र कुशलं (ii) _____। अधुना अहम् (iii) _____ यत् भवान् अत्यधिकं चलदूरभाषियन्त्रे (iv) _____एव दृश्यते। एतत् न उचितम्। अनेन तु (v) _____ हानिः भवति। कक्षायाःपश्चात् अस्य (vi) _____ अति न्यूनः भवितव्यः । अस्य अतिप्रयोगः स्वास्थ्याय नोचितं वर्तते। (vii) _____ दृष्टि कृते तु इदं शत्रुः इव। अहं मन्ये अधुना (viii) _____अस्य प्रयोगम् आवश्यकतानुसारम् एव करिष्यसि, स्वाध्ययनं प्रति च सचेष्टः भविष्यसि।

(ix) _____प्रति सादरं प्रणामाः।

भवदीयं (x) _____

निपुणः

मञ्जूषा

सक्रियः, त्वम्, मातापितरौ, अनुभवामि, मित्रम्, प्रयोगः, तत्रास्तु, अथर्व, अमूल्यसमयस्य, नेत्राणाम्।

पत्रलेखनम् (4)

भवती प्रभा अस्ति। स्वमातरं प्रति स्वस्वास्थ्यविषये लिखितम् इदं पत्रं मञ्जूषायाः सहायतया पुनः सम्पूर्ण लिखतु-

विद्यालयपरिसरः

(i)_____

समादरणीयाः (ii) _____

सादरं प्रणामाः।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। सम्प्रति मम (iii) _____ परीक्षा सञ्चरति। अत्र छात्रावासे पठनस्य वातावरणं तु शोभनं वर्तते। अत्र अध्यापकाः अपि च अतीव कर्मठाः सन्ति। अतः पठनस्य कार्यं (iv) _____ एव भवति, परन्तु अध्ययनकारणात् शयनस्य भोजनस्य च (v) _____ एव न प्राप्यते। अतः अद्यत्वे मम (vi) _____सुष्ठु नास्ति। अहं (vii) _____ पीडिता अस्मि। परं काचिद् अपि (viii) _____ नैव करणीया। आशासे अहं शीघ्रमेवपूर्णतया स्वस्था भविष्यामि। परीक्षायाः अनन्तरं (ix) _____ आगमिष्यामि। तदा वयं मिलित्वा भ्रमणाय वाराणसीनगरं गमिष्यामः। पित्रे (x) _____।

भवत्याः पुत्री

प्रभा

मञ्जूषा

वार्षिकी, शिमलातः, ज्वरेण, मातृचरणाः, गृहम्, स्वास्थ्यम्, समुचितम्, नमः, समयः, चिन्ता।

पत्रलेखनम् (5)

भवान् देवांशः। रामायणं पठनाय मित्रम् अक्षतं प्रोत्साहितं कर्तुं लिखिते पत्रे रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पत्रं च पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखतु।

76, हरिमार्गम्

(i) _____

दिनाङ्कः _____

प्रिय मित्र (ii) _____!

नमोनमः।

अत्र (iii) _____तत्रास्तु। गतसप्ताहे मम (iv) _____आसीत्। तस्मिन् अवसरे मम पिता मह्यम् 'रामायणम्' इति (v) _____उपहाररूपेणदत्तवान्। अद्यत्वे अहं तत् पुस्तकं (vi) _____पठामि। अतः अधुना त्वां प्रति पुस्तकविषये लेखितुम् इच्छामि। रामायणं पुस्तकं वस्तुतः (vii) _____शिक्षयति। एतस्य पठनेन अस्माकं मनसि भ्रातृभावस्य, मित्रतायाः, पितरं प्रति च (viii) _____अपि विकासः भविष्यति। अस्मिन् आधुनिके युगे तु अस्य ज्ञानस्य अत्यावश्यकता वर्तते। मम निवेदनम् अस्ति यद् भवान् अपि अस्य पुस्तकस्य (ix) _____करोतु अन्यान् च अपि प्रोत्साहितं करोतु। पितृभ्यां मम प्रणामाः।

तव(x) _____

देवांशः

मञ्जूषा

पुस्तकम्, कुशलम्, अक्षत, सुन्दरनगरात्, जन्मदिवसः, मित्रम्, मनोयोगेन, जीवनपद्धतिं, भक्तिभावनायाः, अध्ययनम्।

पत्रलेखनम् (6)

मित्रं प्रति अधोलिखितं पत्रं मञ्जूषाप्रदत्तशब्दैः पूरयित्वा पुनः लिखत।

(i)_____

प्रिय मित्र रमेश !

दिनाङ्क : _____

सप्रेम (ii) _____

(iii) _____अहं मित्रैः सह जन्तुशालां द्रष्टुं कोलकाता नगरम् अगच्छम्। (iv) _____ मया नैके पशवः पक्षिणः च दृष्टाः। सर्वे जन्तवः भयरहिताः (v) _____भ्रमन्ति स्म। सिंहाः उच्चैः गर्जन्ति स्म। मयूराः केकारवं कृत्वा (vi) _____स्म। वस्तुतः मयूरं विना जन्तुशाला न (vii) _____ । तत्र आम्रवृक्षेषु कोकिलाः (viii) _____कूजन्ति स्म। दिनान्ते वयं (ix) _____जाताः। पुनः वयं ततः प्रस्थिताः। गृहे सर्वेभ्यः मम प्रणामाञ्जलयः निवेदनीयाः।

तव (x) _____

सुकेशः

मञ्जूषा

अभिन्नहृदयः, शोभते, कोलकातानगरात्, परिश्रान्ताः, तत्र, मधुरस्वरेण, इतस्ततः, नृत्यन्ति, विगतदिवसे, नमो नमः

पत्रलेखनम् (7)

मातरं प्रति लिखितम् अधः पत्रं मञ्जूषापदसहायतया पूरयित्वा पुनः लिखत।

(i) _____

चेन्नईतः,

दिनाङ्कः _____

परमपूज्यमातः !

सादरं प्रणामाः।

अहं कुशलः अत्र तत्रापि कामये। भवत्याःपत्रम् प्राप्य मनसि सन्तोषः (ii).....। मम भ्राता (iii)..... स्वस्थः इति हर्षस्य विषयः। सः मम अध्ययनस्य (iv)..... च विषये चिन्तितः आसीत्। अहं पञ्चवादने (v)..... यथानिर्दिष्टं (vi)..... करोमि(vii)..... च पठामि। नववादने विद्यालयं (viii).....। चतुर्वादने (ix) ..... आगच्छामि। सप्तवादने गृहकार्यं करोमि। पितृमहाभागानां प्रणामाः कथनीयाः।

भवत्याः आज्ञापालकः (x) .....।

प्रदीपः

मञ्जूषा

पुत्रः, विद्यालयात्, व्यायामं, स्वास्थ्यस्य, जातः, कावेरीछात्रावासः, इदानीम्, तदनन्तरं, उत्थाय, गच्छामि

पत्रलेखनम् (8)

स्व-विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवं वर्णयन्तः मित्रं प्रति लिखिते पत्रे मञ्जूषातः उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

केन्द्रीय-विद्यालयः

(i)_____

दिनाङ्कः (ii)_____

प्रिय मित्र (iii)_____

(iv)_____

भवतः पत्रं प्राप्तम्। अहं स्वविद्यालयस्य (v)_____ विषये वर्णयामि। एकमासपूर्वमेव (vi)_____ सर्वे अध्यापकाः (vii) _____च कार्येषु व्यस्ताः आसन्। उपायुक्तमहोदयः कार्यक्रमस्य (viii) _____विद्यालयम् अतीव प्राशंसत्। योग्येभ्यः छात्रेभ्यः च (ix)_____ अयच्छत्। पितृभ्याम् नमः।

भवतः (x)_____

सुरेशः।

मञ्जूषा

पुरस्कारान् ,!रमेश ,सुहृद् ,छात्राः ,सप्रेमनमः ,दिल्लीतः ,मुख्यातिथिः ,विद्यालयस्य ,21.06.26 ,वार्षिकोत्सवस्य

पत्रलेखनम् (9)

भवान् ब्रह्मा एकादश्याः कक्षायाः छात्रः अस्ति। भवान् विज्ञानविषयेण सह संस्कृतविषयं पठितुम् इच्छति। तदर्थं प्रधानाचार्याय लिखिते पत्रे मञ्जूषापदसहायतया रिक्तस्थानानि पूरयतु-

दिनाङ्कः .....

सेवायाम्

(i) .....

विष्णुदत्त-वरिष्ठमाध्यमिक-विद्यालयः, इन्द्रप्रस्थः।

विषयः – संस्कृतविषयस्य (ii) ..... सन्दर्भे प्रार्थनापत्रम्।

महोदय !

अहं भवतः (iii) ..... एकादश्याः कक्षायाः विज्ञानसमूहस्य (iv) ..... अस्मि। अहं विज्ञानविषयेण सह (v) ..... अपि पठितुम् इच्छामि यतोहि संस्कृते बहवः (vi) ..... अंशाः सन्ति। तान् अंशान् ज्ञातुं संस्कृतस्य (vii) ..... आवश्यकम् अस्ति। संस्कृतस्य मूलज्ञानं विना तस्य (viii) ..... अवगमनं क्लेशकरम् अस्ति इति भावयामि।

अतः सविनयं (ix) ..... यत् मह्यं संस्कृतविषयं प्रदाय माम् अनुगृह्णातु भवान्।

सधन्यवादम्

भवदीयः छात्रः,

(x) .....

कक्षा – एकादशी 'अ'

अनुक्रमाङ्कः - 16

मञ्जूषा

संस्कृतविषयम् ,विद्यालये ,ज्ञानम् ,वैज्ञानिकाः ,छात्रःचयनस्य ,ब्रह्मा ,प्रधानाचार्यमहोदयः ,निवेदयामि ,तत्त्वस्य ,

पत्रलेखनम् (10)

भवान् सङ्गमविहारक्षेत्रस्य निवासी अस्ति। भवान् स्वनगरस्य स्वच्छतां कारयितुम् इच्छति। तदर्थं नगर-निगमाधिकारि-महोदयाय लिखिते पत्रे मञ्जूषापदसहायतया रिक्तस्थानानि पूरयतु -

सेवायाम्,

नगरनिगमाधिकारि-महोदयः,

(i) .....,

दिल्ली।

विषयः – वीथिकासु स्वच्छतायाः सन्दर्भे (ii) .....

मान्यवर !

अहं सङ्गमविहारक्षेत्रस्य (iii) ..... अस्मि। अतः सूचयितुं वाञ्छामि यत् अद्यत्वे (iv) ..... सर्वत्र अवकराणां राशिः अधिकः दृश्यते। तानि अवकराणि निगलितानि भूत्वा (v) ..... जायमानानि सन्ति। अनेन सङ्क्रमणस्य (vi) ..... अत्यधिकि अस्ति। केचन जनाः अत्र (vii) ..... अपि जाताः सन्ति। परम् अवकरम् अपसारयितुं कापि व्यवस्था न दृश्यते। (viii) ..... अपि बहुभ्यः दिनेभ्यः न आगतम् अस्ति।

अतः प्रार्थयामि यत् अस्माकं वीथिकानां (ix) ..... समुचितां व्यवस्थां कारयित्वा सर्वान् नगरवासिनः (x) ..... रक्षतु इति।

सधन्यवादम्

भवदीयः

नगरवासी

मञ्जूषा

आशङ्का-दुर्गन्ध ,वीथिकासु ,निवासी ,आवेदनपत्रम् ,सङ्गमविहारम् ,रोगेभ्यः ,स्वच्छतायै ,अवकरवाहनम् ,रुग्णाः ,युक्तानि

उत्तरसंकेतः

1. पत्रलेखनम्

(i) दिल्लीतः, (ii) दीपक !, (iii) सस्नेहं नमः, (iv) छात्राः, (v) मज्जनम्, (vi) श्रुत्वा, (vii) कृतवन्तः, (viii) प्रशंसा, (ix) मम, (x) तनिष्कः |

2. पत्रलेखनम्

(i) शाश्वत!, (ii) नमोनमः, (iii) भ्रमणाय, (iv) सौन्दर्यम्, (v) प्रसन्नम्, (vi) शुद्धम्, (vii) हिमाचलप्रदेशस्य, (viii) शिमलाम्, (ix) धन्यम्, (x) सौरवः

3. पत्रलेखनम्

(i) अथर्वा, (ii) तत्रास्तु, (iii) अनुभवामि, (iv) सक्रियः, (v) अमूल्यसमयस्य, (vi) प्रयोगः, (vii) नेत्राणाम्, (viii) त्वम्, (ix) मातापितरौ, (x) मित्रम्

4. पत्रलेखनम्

(i) शिमलातः, (ii) मातृचरणाः, (iii) वार्षिकी, (iv) समुचितम्, (v) समयः, (vi) स्वास्थ्यम्, (vii) ज्वरेण, (viii) चिन्ता, (ix) गृहम्, (x) नमः ।

5. पत्रलेखनम्

(i) सुन्दरनगरात्, (ii) अक्षत !, (iii) कुशलम्, (iv) जन्मदिवसः, (v) पुस्तकम्, (vi) मनोयोगेन, (vii) जीवनपद्धतिं, (viii) भक्तिभावनायाः, (ix) अध्ययनम्, (x) मित्रम्

6. पत्रलेखनम्

(i) कोलकातानगरात्, (ii) नमो नमः, (iii) विगतदिवसे, (iv) तत्र, (v) इतस्ततः, (vi) नृत्यन्ति, (vii) शोभते, (viii) मधुरस्वरेण, (ix) परिश्रान्ताः, (x) अभिन्नहृदयः

7. पत्रलेखनम्

(i) कावेरीछात्रावासः, (ii) जातः, (iii) इदानीम्, (iv) स्वास्थ्यस्य, (v) उत्थाय, (vi) व्यायामं, (vii) तदनन्तरं, (viii) गच्छामि, (ix) विद्यालयात्, (x) पुत्रः ।

8. पत्रलेखनम्

(i) दिल्लीतः, (ii) 21.06.26, (iii) रमेश!, (iv) सप्रेमनमः, (v) वार्षिकोत्सवस्य, (vi) विद्यालयस्य, (vii) छात्राः, (viii) मुख्यातिथिः, (ix) पुरस्कारान्, (x) सुहृद्

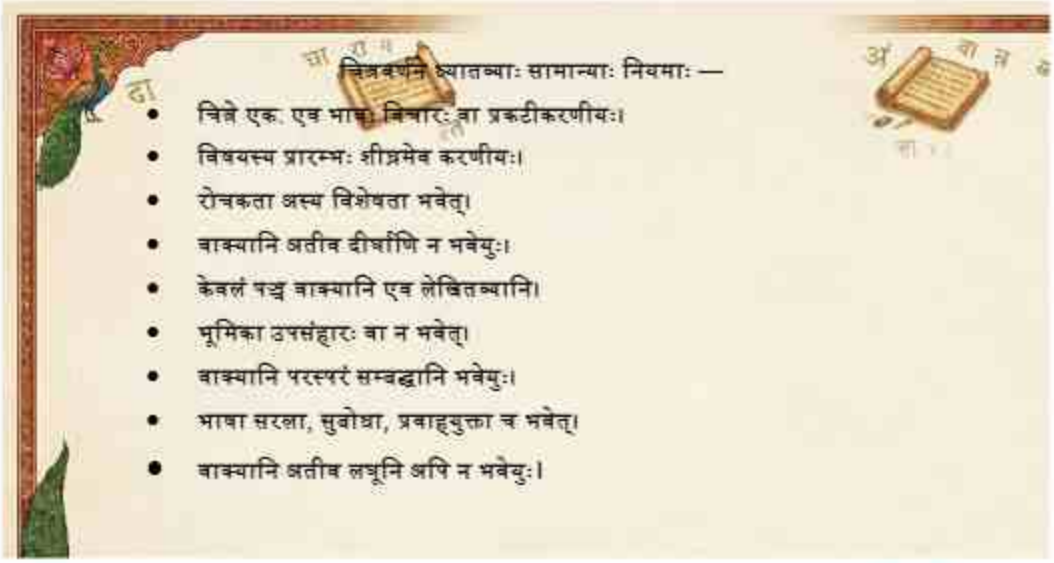
9. पत्रलेखनम्

(i) प्रधानाचार्यमहोदयः, (ii) चयनस्य, (iii) विद्यालये, (iv) छात्रः, (v) संस्कृतविषयम्, (vi) वैज्ञानिकाः, (vii) ज्ञानम्, (viii) तत्त्वस्य, (ix) निवेदयामि, (x) ब्रह्मा

10. पत्रलेखनसंख्या

(i) सङ्गमविहारम्, (ii) आवेदनपत्रम्, (iii) निवासी, (iv) वीथिकासु, (v) दुर्गन्ध-युक्तानि, (vi) आशङ्का, (vii) रुग्णाः, (viii) अवकरवाहनम्, (ix) स्वच्छतायै, (x) रोगेभ्यः

3. चित्रवर्णनम्

चित्रस्य वर्णनं मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां साहाय्येन करणीयम्, तथा च तेषां शब्दानां प्रयोगः चित्रानुसारं करणीयः। चित्रं ध्यानेन दृष्ट्वा शब्दानां लिङ्गे, वचने, पुरुषे च परिवर्तनं कर्तुं शक्यते।

1. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत -

मञ्जूषा

होलिकापर्व:, वर्णाःवर्णोत्सवः। ,बालिका ,वर्णक्षेपणी ,बालकौ ,स्राःविभि ,क्षिपति ,मार्गः ,द्रोणी ,जलम् ,गृहाणि ,आनन्दम् ,

2. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत -

मञ्जूषा

परिवारःकुर्वन्ति। ,उपविश्य ,जनाः ,देवालयः ,वृक्षाः ,पुत्री ,पुत्रः ,उद्यानविहाराय ,पिता ,माता ,सहभोजम् ,फलानि ,कुक्कुरः ,

3. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत –

मञ्जूषा

बालकाः ,विद्यालये ,पुष्पाधानि ,हरीतिमा ,खनित्रम् ,शुद्धम् ,पर्यावरणम् ,सिञ्चति ,जलपात्रेण ,पादपम् ,कुर्वन्ति ,वृक्षारोपणम् , वृक्षौ। ,कःबाल

4. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत –

मञ्जूषा

बसस्थानकम्ति ,प्रतीक्षाम् ,जनाः ,बसयानानि ,भारवाहकः ,ष्ठति,कुर्वन्ति ,समाचारपत्रम् , परिवारः ,यानपेटिका , यात्रा। ,अवकरपात्रम्

5. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत।

मञ्जूषा

सुन्दराणि ,:नृत्यत ,भवनानि ,ऐतिहासिकस्थलानि ,चित्राणि ,अनेकानि ,नद्याम् ,मन्दिरम् ,सन्ति ,पर्वताः ,ताजमहलम् , रक्तदुर्गम्, जामा मस्जिद,

6.अधः प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत।

मञ्जूषा

पुस्तकानि ,बालौ ,संगणकम् ,द्वौ ,वर्तते ,सुसज्जितम् ,पुस्तकालयम् ,ध्यानेन ,आसन्दिकायाम् ,पठन्ति ,चतस्रः , शान्तम्। ,एका ,पुस्तकालयाध्यक्षः

7.अधः प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत।

मञ्जूषा

उद्यानम् ,:जना ,भ्रमन्ति ,वातावरणम् ,:मयूर ,नगरस्य ,वृक्षाःविशालभवनानि ,साधारणम् , अवकरपात्रम् ,क्रीडन्ति ,बालिका ,स्वच्छम् ,उदेति ,

8.अधः प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत।

मञ्जूषा

नगरस्य ,:प्रसन्ना ,पर्यावरणम् ,पादपान् ,उड्डयन्ते ,भवनानि ,कुर्वन्ति ,पक्षिणः ,जागरूकाः ,भवेयुः ,शुद्धम् ,जलपात्रम् , सर्वत्र, वृक्षा ,:नदी

9.अधः प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत।

मञ्जूषा

मण्डूकः, वर्षा-ऋतौ, छत्रं, मेघाच्छन्नं, गृहीत्वा, कर्दनौका, उपविष्टाः, धारयति, प्लावयन्ति, बालकाः, वृक्षाः

10. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत।

मञ्जूषा

चायविक्रेताअवकरपात्रम् ,सुपिष्टकानि ,आपणः-चल ,विक्रीणीते ,पठति ,समाचारपत्रम् ,वृक्षाः ,तिष्ठति ,जनः ,बालकः ,

चित्रवर्णनस्य उत्तरसंकेताः

1. चित्रवर्णनम्	2. चित्रवर्णनम्
1. इदं चित्रं होलिकापर्वणः अस्ति।	1. इदं चित्रम् एकस्य परिवारस्य अस्ति।
2. चित्रे बालकौ बालिका च वर्णैः क्रीडन्ति।	2. चित्रे परिवारजनाः उद्यानविहारं कुर्वन्ति।
3. अत्र एका द्रोणी अस्ति।	3. सर्वे जनाः एकत्र उपविश्य भोजनम् कुर्वन्ति।
4. बालिकायाः हस्ते वर्णक्षेपणी अस्ति।	4. तत्र फलानि स्थापितानि सन्ति ।
5. सर्वे जनाः उच्चैः हसन्ति।	5. उद्याने अनेके वृक्षाः सन्ति ।
3. चित्रवर्णनम्	**4. चित्रवर्णनम्**
1. चित्रे बालकाः विद्यालये वृक्षारोपणम् कुर्वन्ति।	1. इदं चित्रम् एकस्य बसस्थानकस्य अस्ति।
2. एकः बालकः खनित्रम् स्वीकृत्य भूमिं खनति।	2. बसस्थानके अनेकानि बसयानानि तिष्ठन्ति।
3. अन्यः बालकः जलपात्रेण पादपम् सिञ्चति।	3. जनाः यात्रायै बसयानस्य प्रतीक्षाम् कुर्वन्ति।
4. वृक्षाणाम् रोपणेन पर्यावरणम् शुद्धम् भवति।	4. एकः भारवाहकः पेटिका नीत्वा गच्छति।
5. सर्वत्र हरीतिमा वर्तते, पुष्पाधानि च शोभन्ते।	5. एकः परिवारः यात्रा कर्तुं तत्र तिष्ठति।
5. चित्रवर्णनम्	**6. चित्रवर्णनम्**
1. चित्रे अनेकानि ऐतिहासिकस्थलानि सन्ति।	1. इदं एकं सुसज्जितम् पुस्तकालयम् वर्तते।
2. अत्र सुन्दराणि भवनानि चित्राणि च दृश्यन्ते।	2. पुस्तकालये अनेकानि पुस्तकानि सन्ति।
3. चित्रे ताजमहलम् तथा रक्तदुर्गमपि अस्ति।	3. द्वौ बालौ आसन्दिकायाम् उपविश्य पठतः।
4. अत्र मन्दिरम् दर्शनीयं वर्तते।	4. अत्र चतस्रः पीठिकाः, एकं संगणकम् च अस्ति।
5. चित्रे नद्याम् च नौकाः चलन्ति।	5. पुस्तकालये एकः पुस्तकालयाध्यक्षः अस्ति ।
7. चित्रवर्णनम्	**8. चित्रवर्णनम्**
1. इदं नगरस्य एकं विशालम् उद्यानम् अस्ति।	1. चित्रे नगरस्य उन्नतानि भवनानि दृश्यन्ते।
2. उद्याने जनाः भ्रमन्ति, बालिकाः च क्रीडन्ति।	2. जनाः वृक्षान् रोपयन्ति।
3. अत्र वृक्षाः सन्ति, प्रातःकाले सूर्यः उदेति।	3. सर्वे पर्यावरणाय जागरूकाः सन्ति।
4. उद्यानस्य वातावरणम् स्वच्छम् अस्ति।	4. आकाशे पक्षिणः उड्डयन्ते।
5. उद्याने एकः मयूरः कूजति ।	5. समीपे एका नदी वहति।
9. चित्रवर्णनम्	**10. चित्रवर्णनम्**
1. चित्रे वर्षा-ऋतौ आकाशः मेघाच्छन्नः अस्ति।	1. अस्मिन् चित्रे एकः चल-आपणः दृश्यते।
2. वर्षासु बालकः छत्रम् गृहीत्वा गच्छति।	2. एकः चायविक्रेता चायं विक्रीणीते।
3. बालकाः जले कर्गदनौकाः प्लावयन्ति।	3. तत्र एकः बालकः एकः जनः च तिष्ठति।
4. तत्र भूमौ एकः मण्डूकः उपविष्टः अस्ति।	4. आसन्दे उपविश्य पुरुषः समाचारपत्रम् पठति।
5. जनः वर्षातः रक्षणाय वस्त्रं धारयति	5. आपणे सुपिष्टकानि सन्ति।

अनुच्छेद लेखनम्

मञ्जूषातः पदानि विचित्य अधः प्रदत्तान् विषयान् आधृत्य अनुच्छेदं लिखत।

1. जलस्य महत्त्वम्

मञ्जूषा:

जलम्, क्षेत्राणाम्, विना, जीवने, स्नानाय, भोजनस्य, अस्माभिः, महत्त्वपूर्णम्, कर्तुम्, क्षालनाय, दूषितेन, जायन्ते

2. मम मातृभूमिः

मञ्जूषा:

अस्माभिः, पोषणम्, स्वर्गादपि, येन-केन-प्रकारेण, सत्यम्, मातृभूमिः, अहम्, माता, यच्छति, वन्दनीया

3. मम जननी

मञ्जूषा:

चतुर्वादने, एकाकी, प्रतिवेशिनाम्, स्निह्यति, महिला, विज्ञानस्य, परिश्रमी, मयि, करोति, अस्मि, अध्यापयति

4. मम जीवनस्य उद्देश्यम्

मञ्जूषा:

प्रसिद्धसङ्गीतगायकस्य, अहम्, पञ्चवर्षीयः, रोचते, इच्छामि, सङ्गीतश्रवणे, मह्यम्, आरब्धम्, स्वगुरुम्, भैरवीरागः सङ्गीतशिक्षकरूपे,

5. प्रातः-भ्रमणम्

मञ्जूषा:

रुग्णः, वर्धते, व्यायामः, अहम्, चतुर्दशवर्षीयः, एकः, प्रातः

6. अनुशासनम्

मञ्जूषा:

आवश्यकम्, जीवने, नियमपालनम्, सर्वेभ्यः, सर्वत्र, विकासः, साफल्यम्, शीलः, **प्रत्येकम्**

7. परोपकारः

मञ्जूषा:

परेषाम्, उपकारः, धनेन, दानेन, सर्वेषाम्, प्राणिनाम्, कर्तव्यम्, हितम्, भवति, प्रकृतिः

8. सत्सङ्गतिः

मञ्जूषा:

सताम्, सर्वम्, ददाति, हिताय, योजयते, सङ्घः, उन्नतिः, सत्सङ्गत्या, प्रभावः, नित्यम्, अद्भुतम्

9. शिक्षा

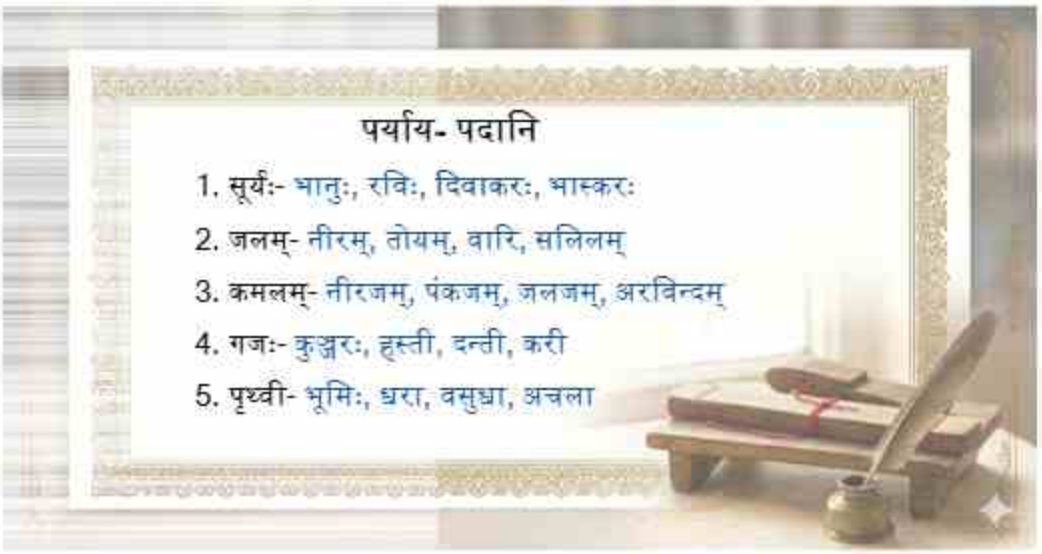
मञ्जूषा:

सर्वेषाम्, मानवानाम्, अधिकारः, **कर्तव्यानि**, साक्षरताम्, विवेकः, विकासम्, करोति, पशुमानवेषु, भेदम्, जनयति

10. "दिल्ली-विश्वपुस्तकमेलकम्"

मञ्जूषा

प्रतिवर्षम्, प्रगतिमैदान इति **स्थले**, फरवरी-मार्चमासे, विविधानि पुस्तकानि, आपणिकाः, आयोज्यते, जनसम्मर्दः, विभिन्नाःप्रकोष्ठाः, **पुस्तकप्रेमिणः**, साहित्यिक-गोष्ठ्यः, भवन्ति, **सांस्कृतिककार्यक्रमाः**, अल्पमूल्येन

4. कथापूर्तिः संवादपूर्तिः च

कथापूर्तये मुख्यबिन्दवः -

- कथायाः सम्यक् पठनम् > सर्वप्रथमं सम्पूर्णं कथां द्विवारं त्रिवारं वा अवधानेन पठेत्, येन कथायाः मुख्यभावः स्पष्टः भवेत्। > (सबसे पहले पूरी कहानी को दो या तीन बार ध्यान से पढ़ें, जिससे कहानी का मुख्य भाव स्पष्ट हो जाए।)
- मञ्जूषायाः शब्दानां अर्थबोधः > प्रदत्तायाः मञ्जूषायाः (Box) सर्वेषां शब्दानां अर्थं ज्ञातुं प्रयासः करणीयः। > (दी गई मञ्जूषा के सभी शब्दों के अर्थ को जानने का प्रयास करना चाहिए।)
- प्रसङ्गानुसारं रिक्तस्थानपूर्तिः > वाक्यस्य सन्दर्भं ज्ञात्वा एव उचितपदस्य चयनं कुर्यात्। केवलं व्याकरणदृष्ट्या न, अपितु कथायाः प्रवाहानुसारं पदं स्थापनीयम्। > (वाक्य के संदर्भ को जानकर ही उचित शब्द का चयन करें। केवल व्याकरण की दृष्टि से नहीं, बल्कि कहानी के प्रवाह के अनुसार शब्द रखना चाहिए।)
- क्रिया-कर्तृ-सम्बन्धः > यदि रिक्तस्थाने क्रिया अस्ति, तर्हि कर्तुः पुरुषं वचनं च पश्येत्। यदि कर्ता अस्ति, तर्हि क्रियानुसारं पदं चिनुयात्। > (यदि रिक्त स्थान में क्रिया है, तो कर्ता के पुरुष और वचन को देखें। यदि कर्ता है, तो क्रिया के अनुसार शब्द चुनें।)
- पुनः पठनम् : - पूर्तये पश्चात् सम्पूर्णां कथां पुनः पठेत्, येन ज्ञातं भवति यत् कथा अर्थपूर्णा अस्ति न वा। > (पूरा करने के बाद पूरी कहानी को दोबारा पढ़ें, जिससे यह पता चल सके कि कहानी अर्थपूर्ण है या नहीं।)

1 . अधोलिखितां कथां मञ्जूषायाः सहायतया पूरयित्वा पुनः लिखत-

मञ्जूषा

अगच्छत्, अनुकरणशीलाः, वृक्षस्य, दुःखी, यदा, उपायम्, मार्गे, अक्षिपन्, टोपिकाः, ते

एकः टोपिकाविक्रेता आसीत् । सः एकदा (i) .....विक्रेतुं ग्रामान्तरं गच्छन् आसीत् । (ii).....सः श्रान्तः अभवत्, अतः (iii).....अधः स्थित्वा शयनम् अकरोत् । तत्र बहवः वानराः आसन् । (iv) .....तस्य टोपिकाः स्वीकृत्य वृक्षस्य उपरि अतिष्ठन् । (v).....टोपिकाविक्रेता जागृतः अभवत् तदा सः टोपिकाः न दृष्ट्वा बहु (vi).....अभवत्। सः एकम् (vii).....अकरोत्। सः वानराणां पुरतः स्थित्वा स्वस्य टोपिकां दूरम् अक्षिपत्।(viii).....वानराः अपि स्वहस्तेभ्यः टोपिकाः अधः (ix).....। चतुरः टोपिकाविक्रेता टोपिकाः एकत्रीकृत्य प्रसन्नः भूत्वा ततः (x).....।अतः कथ्यते- बलात्बुद्धिः श्रेष्ठा।

उत्तरसंकेतः - (i) टोपिकाः (ii) मार्गे (iii) वृक्षस्य (iv) ते (v) यदा
(vi) दुःखी (vii) उपायम् (viii) अनुकरणशीलाः (ix) अक्षिपन् (x) अगच्छत्

2 . अधोलिखिताः कथाः मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया पूरयत-

मञ्जूषा

गत्वा, रावणः, राक्षसान्, मित्रता, रावणेन, वानरयूथम्, सुग्रीवस्य, हनुमान्, लक्ष्मणः, अभवत्

पुरा लङ्कायाः नृपः (i) ..... छलेन सीताम् अहरत्। श्रीरामः (ii) ..... च ताम् अन्वेष्टुं वने इतस्ततः अभ्रमताम्। वने श्रीरामस्य (iii) ..... वानरराजेन सुग्रीवेण सह (iv) .....। मित्रधर्मं निर्वहन् श्रीरामः (v) ..... सहायताम् अकरोत् तस्य दुराचारिणं भ्रातरं वालिं च हत्वा किष्किन्धायाः सिंहासनम् अध्यस्थापयत् । सुग्रीवः अपि सीताम् अन्वेष्टुं (vi) ..... प्रेषितवान् । तेषु परमबुद्धिमान् वीरः च (vii) ..... अपि आसीत्। सः लङ्कां (viii) ..... सीताम् अन्विष्टवान् । अन्ते श्रीरामस्य (ix) ..... सह युद्धम् अभवत्। युद्धे श्रीरामः सर्वान् (x) ..... लङ्कापतिं रावणं च मारयित्वा सीतां प्राप्तवान्।

उत्तरसंकेतः- (i) रावणः (ii) लक्ष्मणः (iii) मित्रता (iv) अभवत् (v) सुग्रीवस्य (vi) वानरयूथम् (vii) हनुमान् (viii) गत्वा (ix) रावणेन (x) राक्षसान्

5. अधोलिखितां कथां मञ्जूषायाः सहायतया पूरयित्वा पुनः लिखत-

मञ्जूषा

भिक्षाम्, व्यापारे, भाग्यवान्, अगच्छत्, गृहात्, स्वामी, अन्यस्मिन्, भिक्षाटनाय, सन्तानम्, याचकः

एकः भिक्षुकः आसीत्। (1)..... सः ग्रामं ग्रामं नगरं नगरं च सर्वत्र अटति स्म। एकदा सः कस्यचित् धनिकस्य गृहं प्राप्तवान्। (2)..... बहिः स्थितः सः कञ्चित् अस्पष्टं शब्दं श्रुतवान्। पुनः समीपं गत्वा सः अशृणोत् यत् तस्य गृहस्य (3)..... ईश्वरं प्रार्थयन् वदति स्म 'हे देव! मह्यं(4)..... ददातु।' भिक्षुकः 'अहो! अयं तु स्वयमेव (5)..... इति चिन्तयित्वा अग्रे (6) .....। अग्रे गत्वा सः अपश्यत् यद् (7)..... गृहे एकः व्यापारी प्रार्थयते स्म 'भगवति! मम (8)..... लाभः भवतु। भिक्षुकः चिन्तितवान् अरे! एते तु महत्तरां (9)..... याचन्ते। अहं तु केवलंभोजनं याचे। अहम् एव (10).....यतः अहं सन्तुष्टः अस्मि इत्येव चिन्तयन् सः तद्गृहं विहायअग्रे अगच्छत् ।

उत्तरसंकेतः - (1) भिक्षाटनाय (2) गृहात् (3) स्वामी (4) सन्तानम् (5)याचकः (6)अगच्छत् (7) अन्यस्मिन् (8)व्यापारे (9) भिक्षाम् (10) भाग्यवान्

6. अधोलिखितां कथां मञ्जूषायाः सहायतया पूरयित्वा पुनः लिखत-

मञ्जूषा

विचिन्त्य, व्यवहारः, दुःखम्, सेवायाम्, सायङ्काले, लघुदीपः, उद्यतः, सम्पूर्णः, अस्ताचलम्, निमग्नः

एकदा (i)..... भगवान् सूर्यः (ii)..... प्रति गन्तुम् (iii) ..... आसीत्। परं लोकव्यवहारविषये (iv) ..... सः व्याकुलः अभवत्। सूर्यः अचिन्तयत् – "मयि अस्तगते (v) ..... संसारः अन्धकारे (vi) ..... भविष्यति। लोकानां (vii) ..... कथं चलिष्यति? मां विना सर्वे जीवाः (viii)

..... अनुभविष्यति सूर्यस्य चिन्तायाः भावं विज्ञाय एकः (ix) ..... उपस्थितः भूत्वा सविनयं निवेदितवान् – "भगवन्! अलं चिन्तया। यद्यपि मम प्रकाशः न्यूनः अस्ति तथापि जनानां (x) ..... अहं यथाशक्ति स्वजीवनं समर्पयिष्यामि, कार्याणि च साधयिष्यामि।"

उत्तरसंकेतः - (i) सायङ्काले (ii) अस्ताचलम् (iii) उद्यतः (iv) विचिन्त्य (v) सम्पूर्णः (vi) निमग्नः (vii) व्यवहारः (viii) दुःखम् (ix) लघुदीपः (x) सेवायाम्

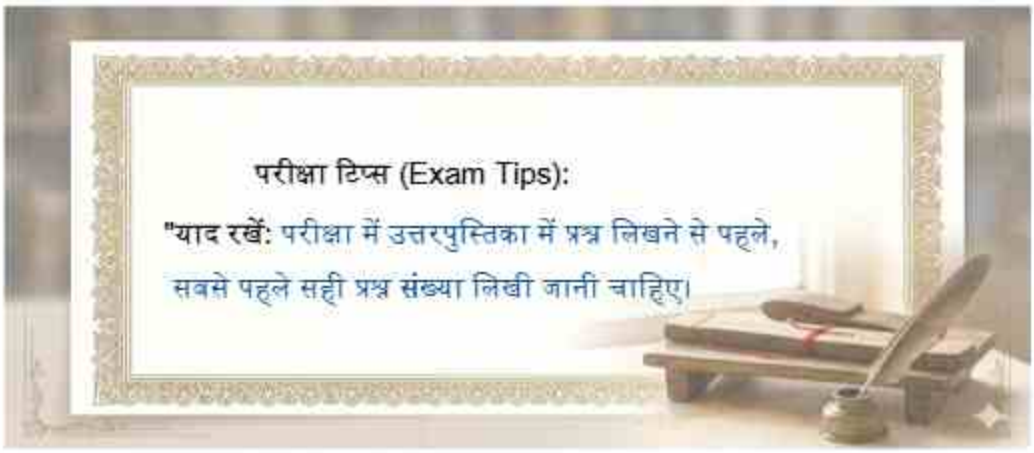
5.अधोलिखितां कथां मञ्जूषायाः सहायतया पूरयित्वा पुनः लिखत-

मञ्जूषा

आनीतवान्, प्रारब्धवान्, **लिखति स्म**, अस्ति, अपूरयत्, क्षिप्ता, पृष्टवान्, दृष्टवान्, गतवान्, मसी

एकदा महात्मा गान्धिः पत्राणि (i) .....। सहसा मसीपात्रे (ii) ..... समाप्ता अभवत्। तत्रैव लेखनीं परित्यज्य सः कार्यवशात् बहिः (iii) .....। पुनः यदा आगतः, लेखितुम् इतस्ततः (iv) ..... परन्तु लेखनी कुत्रापि न आसीत्। सः कर्मचारिणं (v) .....। कर्मचारी अवदत् – "सा तु मया बहिः (vi) .....। भवान् नूतनां लेखनीं स्वीकरोतु इति।" महात्मागाधिः प्रत्यवदत् – "तस्याम् एव मसीं पूरय। देशस्य धनम् अमूल्यम् (vii) .....। क्षुद्रातिक्षुद्रम् अपि वस्तु न क्षेपणीयम्।' एवम् उक्त्वा सः स्वयं बहिः गत्वा लेखनीम् अन्विष्य (viii) .....। तस्यां मसीम् (ix) ..... तया एव लेखनकार्यं (x) .....।

उत्तरसंकेतः - (i) लिखति स्म (ii) मसी (iii) गतवान् (iv) दृष्टवान् (v) पृष्टवान् (vi) क्षिप्ता (vii) अस्ति (viii) आनीतवान् (ix) अपूरयत् (x) **प्रारब्धवान्**

संवादलेखनम्

2. संवादपूर्ति हेतु मुख्य बातें

संवादपूर्ति दो या दो से अधिक व्यक्तियों के बीच की बातचीत होती है। यहाँ आपसी संबंध और प्रश्न-उत्तर की कड़ियाँ सबसे महत्वपूर्ण होती हैं।

- **वक्ता और श्रोता का संबंध:** यह पहचानें कि बातचीत किनके बीच हो रही है (जैसे- गुरु-शिष्य, पिता-पुत्र, दो मित्र)। इसी के आधार पर आदरसूचक (भवान्) या सामान्य (त्वम्) शब्दों का निश्चय होता है।
- **प्रश्न और उत्तर का समन्वय:** संवाद में यदि कोई प्रश्न पूछा गया है, तो उसके ठीक बाद वाले रिक्त स्थान में उस प्रश्न का उत्तर होगा।
  - यदि प्रश्न 'किम्' (क्या), 'कुत्र' (कहाँ), 'कदा' (कब), 'कथम्' (कैसे) से है, तो उत्तर में उसी के अनुसार वस्तु, स्थान, समय या विधि वाचक शब्द आएगा।
- **पुरुष (Person) का परिवर्तन:** संवाद में पुरुष का ध्यान रखना अति आवश्यक है:
  - यदि प्रथम व्यक्ति उत्तम पुरुष (अहम्) में बात कर रहा है, तो सामने वाला उससे मध्यम पुरुष (त्वम्) में प्रश्न पूछेगा।
  - *उदाहरण:* यदि उत्तर है "अहं गच्छामि", तो प्रश्न में "त्वं कुत्र गच्छसि?" होना चाहिए।
- **सम्बोधन पर ध्यान:** संवाद में एक-दूसरे को पुकारने के लिए सम्बोधन पदों का प्रयोग होता है, वाक्य की शुरुआत या अंत में इन्हें सही स्थान पर रखें।

संवादलेखनम्-1

निम्नलिखितसंवादेषु मञ्जूषातः उचितपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु।

शाकविक्रेत्री – स्वीकारोतु। स्वीकारोतु। स्वास्थ्यवर्धकानि रक्तवर्णानि कोमलानि गृञ्जनकानि। एतानि पित्तं शमयन्ति। रक्तं वर्धयन्ति च।

सुरभिः – अयि त्वम् ..... असि ?

शाकविक्रेत्री – मया तु गुणाः अपि वर्णनीयाः एव। यतोहि अहम् प्राकृतिकचिकित्साम् अपठम्।

सुरभिः – शोभनम्। गृञ्जनकानां ..... किम् ?

शाकविक्रेत्री – मूल्यम् ? एकवारम् एव वदामि। पञ्चाशतरूप्यकैः किलोमितानि।

सुरभिः – अधिकं ननु, ... करोतु।

शाकविक्रेत्री – त्रिंशत् रूप्यकाणि ? नैव ? त्वं तु विना मूल्येन एव वाञ्छसि किल।

सुरभिः – अस्तु। क्रोधं मास्तु, चत्वारिंशत् करोतु, ... स्वीकरोमि।

शाकविक्रेत्री – पञ्चकिलोमितानि ददामि। गृञ्जनपाकार्थं वाञ्छ्यते किम् ?

सुरभिः – आम् ! बालेभ्यः ..... बहु रोचते ननु।

शाकविक्रेत्री – धन्यवादः। पुनरपि आगच्छतु भवती।

मञ्जूषा

त्रिंशत्, वैद्या, मूल्यम्, पञ्चकिलोमितानि, गृञ्जनपाकः।

संवादलेखनम्-2

रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखित संवादं पुनः लिखत-

बस-संवाहकः – भोः ! कुत्र गन्तव्यम् ? यात्रापत्रं स्वीकारोतु।

सोमेशः – द्वे (i)..... केन्द्रीयसचिवालयं यावत् ददातु। एतानि पञ्चाशत् (ii)..... स्वीकारोतु।

बस-संवाहकः – एते यात्रापत्रे। परिवर्त्तं देहि। विंशतिः रूप्यकाणि न सन्ति ?

सोमेशः – मम समीपे (iii)..... न अस्ति।

बस-संवाहकः – यात्रापत्रम् आनय। तस्य पृष्ठे अवशिष्टं राशिं लिखामि।

सोमेशः – अवशिष्टानि रूप्यकाणि कुतः (iv)..... ?

बस-संवाहकः – राजीवचतुष्पथे स्थितात् कार्यालयात् एव प्राप्स्यन्ते।

सोमेशः – विचित्रा व्यवस्था। (v)..... रूप्यकाणि प्राप्तुं पुनः दसरूप्यकाणां व्ययः समयहानिः च।

बस-संवाहकः – अहं किं करवाणि ? मम समीपे त्रिंशत् रूप्यकाणि न सन्ति ?

धनेशः – सोमेश, अलं विवादेन। एतानि विंशतिरूप्यकाणि दीयन्ताम्।

बस-संवाहकः – धन्यवादाः। जनतायाः सहयोगः इत्थम् एव सर्वत्र अपेक्षितः।

मञ्जूषा

त्रिंशत्, रूप्यकाणि, यात्रापत्रे, प्राप्स्यन्ते, परिवर्त्तः।

संवादलेखनम्-3

रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखित संवादं पुनः लिखत-

(नगेन्द्रः द्विचक्रिकया गच्छति।)

आरक्षकः – विरम विरम ! किं न पश्यसि रक्तविद्युतसङ्केतम् ?

नगेन्द्रः – (I).....।

आरक्षकः – विद्यालयं प्रति गन्तव्यम् इति तु समुचितं कारणं नास्ति।

नगेन्द्रः –(II) .....।

आरक्षकः – परीक्षा अस्ति तर्हि गृहात दशनिमेषपूर्वम् एव प्रस्थानं करणीयम्।

नगेन्द्रः – (III).....।

आरक्षकः – कथं क्षमे ? शीघ्रं शतं रूप्यकाणि प्रयच्छ।

नगेन्द्रः – (IV).....।

आरक्षकः – बाढम् ! गच्छ अधुना। भविष्ये कदापि यातायातनियमानाम् उल्लङ्घनं न करणीयम्। भवतां सुरक्षार्थम् एव एते नियमाः सन्ति।

नगेन्द्रः – (V).....।

मञ्जूषा

I.	किं करोमि ? अद्य परीक्षा अस्ति।
II.	(विलपन्) कृपया क्षम्यताम्। अद्य तु मम समीपे धनं नास्ति।
III.	क्षम्यताम्। विद्यालयं प्रति गन्तव्यम्। विलम्बः जातः अस्ति।
IV.	उपकृतः अस्मि। भविष्ये कदापि इत्थं न आचरिष्यामि।
V.	अद्य तावत् क्षम्यताम्।

संवादलेखनम्-4

रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखित संवादं पुनः लिखत-

निशा - नमो नमः सखि! एवं धावन्ती कुत्र गन्तुं तत्परा असि ?

गरिमा - सखि! वस्तुतः अत्यन्तं त्वरायामस्मि, 1. ----------,तत्रैव गमनीयम्।

निशा - सौन्दर्यप्रतियोगिताऽस्ति। सौन्दर्ये कीदृशी प्रतियोगिता? 2. ----------। विधातुः निर्णये कीदृशी प्रतियोगिता?

गरिमा - एतत्तु सर्वथा सत्यं परं विधात्रा प्रदत्तं रूपं कः कथं रक्षति गुणान्वितं च करोति इति अस्य कृते प्रतियोगिता आवश्यकी।

निशा - 3. ----------, परं किं केवलं बाह्यरूपमेव महत्त्वपूर्णम्? किम् आन्तरिकगुणानां न किमपि महत्त्वम्?

गरिमा - एवं नास्ति सखि! विजेतृनिर्धारणाय सौन्दर्यप्रतियोगितासु बाह्यसौन्दर्येण सह मानवीयगुणानामपि परीक्षणं भवति।

निशा - 4. ---------- इति तु मम जिज्ञासा वर्धते?

गरिमा - प्रश्नोत्तरमाध्यमेन, प्रतिभागिनीनां व्यवहारेण च आन्तरिकगुणानां परीक्षणं भवति।

निशा - वस्तुतः एव दर्शनीया प्रतियोगिता। 5. ----------?

गरिमा - आम् आम्। अवश्यमेव। आगच्छ मया सह। शीघ्रं चलावः। प्रतियोगितायाः समयस्तु सञ्जातः|

मञ्जूषा –

I.	सखि ! त्वं सत्यं वदसि।
II.	किमहमपि त्वया सह प्रतियोगितां द्रष्टुं चलानि।
III.	कथमान्तरिकगुणाः परीक्ष्यन्ते।
IV.	एतत्तु विधात्रा प्रदत्तं रूपमेव।
V.	अद्य मम विद्यालये सौन्दर्यप्रतियोगिता अस्ति।

संवादलेखनम्-5

1.रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितसंवादं पुनः लिखत-

दर्पण: - किमर्थं खिन्नाऽस्ति भवती?

मेधा - कस्त्वम्? 1. ---------- ?

दर्पण: - आश्चर्यम्! भवती मां न जानाति ?

मेधा - मम मातापितासखिभिरपि अविज्ञातं तथ्यं त्वया अवगतम्। 2. ---------- ।

दर्पण: - भो! अहं दर्पणोऽस्मि |भवती मां तव प्रतिरूपमेव अवजानातु ।

मेधा - किमेवम्?

दर्पण: - आम्! 3. ----------परं ते न जानन्ति यदहं केवलं यथार्थरूपमेव दर्शयामि।

मेधा - उचितं कथितं त्वया। जना: स्वार्थस्य वशीभूय अस्मान् सततं भ्रामयितुं प्रयतन्ते।

दर्पण: - एतदर्थमेव जना: तथ्यमवगन्तुं न समर्था: ।

मेधा - सत्यमुक्तं त्वया। वयमपि मिथ्याप्रशंसया भ्रान्ता: भूत्वा तथ्यं विस्मृत्य अहङ्कारिण: भवाम:।

4.....|

दर्पण: - एतदेव मम वास्तविकं प्रयोजनम्।

मेधा - धन्यवादा: बोधनाय। 5. ---------- अधुना प्रतिदिनं द्रष्टुम् आगमिष्यामि ।

दर्पण: - (विहस्य) शुभास्ते सन्तु पन्थान:।

मञ्जूषा –

I.	गच्छामि खिन्नतापहरणाय।
II.	प्राय: जना: निजं सुन्दरतमं रूपं द्रष्टुमिच्छन्ति।
III.	कथं ज्ञातं त्वया।
IV.	मम कृते तु एतदेव महदाश्चर्यम्।
V.	त्वमेव तथ्यं ज्ञापयित्वा अस्मभ्यम् आत्ममन्थनस्य अवसरं प्रयच्छसि।

संवादलेखनम्-6

2. रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखित संवादं पुनः लिखत-

(सर्वेश: सोमेश: च विद्यालयस्य अल्पाहारगृहे उपविष्टौ। एकादशवर्षीय: मनोज: आगत्य चायपात्राणि स्थापयति।)

सर्वेश: – भो: ! कति दिनेभ्य: अत्र कार्यं करोषि ? पूर्वं तु न दृष्ट: ?

मनोज: – (I).....

सोमेश: – एवम्। सप्ताह: जात: ! कुत: आगत: ?

मनोज: – (II).....

सोमेश: – अध्ययनं त्यक्त्वा किमर्थं पाटलिपुत्रत: अत्र आगत: ?

मनोज: – किं करोमि ! मन्दभाग्यस्य मम पिता दुष्टै: पूर्वं हत:।

(III) ..... अनाथः अहं कथं निर्वाहं कुर्याम् ?

सर्वेशः – अहो ! महद्दुःखम्, परं पठनं न वाञ्छसि किम् ?

मनोजः – .(IV) .....

सोमेशः – एवं हतोत्साही मा भव। विद्यालये रात्रौ कक्षा भवति। किमपि पठितं न वा ?

मनोजः – केवलं द्वितीयकक्षा उत्तीर्णा।

सर्वेशः – सायं षड्वादने आगच्छतु। यदि मनोयोगेन पठिष्यसि तर्हि छात्रवृत्तिमपि प्राप्स्यसि।

मनोजः – (V) .....

सोमेशः – सर्वं तव अधीनम् एव। उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः।

मञ्जूषा

I.	बहु उपकृतम्। ईश्वरः भवते सर्वां सिद्धिं प्रदास्यति।
II.	अवश्यम् इच्छामि। परं शिक्षा नास्ति मे भाग्ये।
III.	श्रीमन्! पाटलिपुत्रतः आगतोऽस्मि।
IV.	श्रीमन्! सप्ताहः एव जातः।
V.	इदानीं मम माता अपि दिवङ्गता।

संवादलेखनम्-7

रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखित संवादं पुनः लिखत-

जनकः - पुत्र केशव ! (i) ---------- ?

पुत्रः - हे जनक ! अहं 'गीतां' पठामि।

जनकः - शोभनम्, 'गीता' इति बहु उत्तमः ग्रन्थः अस्ति । गीता महाभारतस्य भागः अस्ति यस्यां सप्तशतं श्लोकाः सन्ति।

पुत्रः - आम्, (ii) ---------- ।

जनकः - सत्यम्। किं त्वं जानासि यत् महाभारतस्य लेखकः कः अस्ति ?

पुत्रः - आम्, जनक ! (iii) ----------।

जनकः - उत्तमम्, संस्कृतस्य प्रसिद्धौ ग्रन्थौ कौ ?

पुत्रः - अहं मन्ये, (iv) ----------।

जनकः - सत्यम्, त्वं बहु जानासि। अहं बहुप्रसन्नः अस्मि ।

पुत्रः - धन्यवादः पितः ! (v) ----------।

मञ्जूषा

I.	अस्य लेखकः महर्षिः वेदव्यासः अस्ति।
II.	त्वम् एतावद् - ध्यानेन किं पठसि ?
III.	अहं पठामि अतः जानामि ।

IV. एतौ प्रसिद्धौ ग्रन्थौ 'रामायणम्' 'महाभारतम्' च स्तः।

V. एतेषु श्लोकेषु श्रीकृष्णस्य ज्ञानवर्धकाः उपदेशाः सन्ति।

संवादलेखनम्-8

रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितसंवादं पुनः लिखत-

(सुमितः अमितः च उपवने भ्रमतः)

अमितः - सुमित! चिन्तितः दृश्यसे ।

सुमितः - आम्। 1. ----------।

अमितः - किमर्थम् ?

सुमितः - गणितपरीक्षायां मया न्यूनाः अङ्काः प्राप्ताः ।

अमितः - तेन किम्?

सुमितः - 2. ----------।

अमितः - जानामि अहम् ।

सुमितः - परं मया तु 3.----------।

अमितः - तेन किम् ?

सुमितः - अग्रे किं करिष्यामि ?

अमितः - किं न जानासि केवलं दशमकक्षापर्यन्तम् एव अस्य विषयस्य पठनम् अनिवार्यम् ।

सुमितः - अमितः तर्हि किमर्थं त्वं चिन्तामग्नः? 4. ----------।

सुमितः - (किञ्चित् न वदति)

अमितः - भवान् चित्रकलायां निपुणः अस्ति ।

सुमितः - (शिरः प्रचालयति)

अमितः - 5. ----------। (संवदन्तौ गृहं प्रति गच्छतः)

मञ्जूषा

I. चिन्तितोऽस्मि।

II. गणितविषयः तु अनिवार्य-विषयोऽस्ति।

III. अस्मिन् विषये सदैव काठिन्यम् अनुभूतम्।

IV. चित्रकलां गृहीत्वा स्वयोग्यतां प्रदर्शय।

V. चित्रकलायाः माहात्म्यं तु प्रतिदिनं वर्धते एव।

संवादलेखनम्-9

रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितसंवादं पुनः लिखत-

राधा - मोहिनि ! किमर्थं चिन्तिता इव प्रतीयसे ?

मोहिनी - 1. ---------- तस्य कृते विशेषविद्यालयस्य आवश्यकता अस्ति |

राधा - किमर्थम् ! अस्माकं ग्रामे एव सर्वोदय: विद्यालयः वर्तते । 2. ---------- ।

मोहिनी - एतत् कथं सम्भवम्? 3. ---------- |

राधा - विशेषविद्यालय: ? न न, भगिनि ! सर्वकारस्य योजना अस्ति सर्वे विद्यार्थिनः सहैव अध्ययनं कुर्वन्तु ।

मोहिनी - धन्यवादाः भगिनि! महतीं चिन्ताम् अपसारितवती भवती ।

राधा - एवं नास्ति । 4. ---------- सर्वे विद्यार्थिनः सर्वेषाम् आवश्यकताम् अवबुध्य परस्परं साहाय्यं कुर्वन्तु ।

मोहिनी - किमेतत् सत्यम्? 5. ----------? (विद्यालयस्य.....चलति)

राधा - अथ किम्?

मोहिनी - अहं राकेशस्य शिक्षार्थं चिन्तिता अस्मि |

मञ्जूषा

I.	समावेशिशिक्षायाः उद्देश्यमस्ति।
II.	परं मम पुत्रः अन्यथासमर्थः अस्ति।
III.	एतादृशेभ्यः छात्रेभ्यः विशेषावधानस्य आवश्यकता भवति।
IV.	तत्रैव प्रवेशं कारयतु।
V.	किं राकेशः अपि सामान्यबालकैः सह पठितुं शक्नोति?

उत्तरसंकेताः

संवादलेखनम्-1

शाकविक्रेत्री – स्वीकरोतु। स्वीकरोतु। स्वास्थ्यवर्धकानि रक्तवर्णानि कोमलानि गृञ्जनकानि। एतानि पित्तं शमयन्ति। रक्तं वर्धयन्ति च।

सुरभिः – अयि त्वम् वैद्या असि ?

शाकविक्रेत्री – मया तु गुणाः अपि वर्णनीयाः एव। यतोहि अहम् प्राकृतिकचिकित्साम् अपठम्। सुरभिः – शोभनम्। गृञ्जनकानां मूल्यम् किम् ?

शाकविक्रेत्री – मूल्यम् ? एकवारम् एव वदामि। पञ्चाशतरूप्यकैः किलोमितानि।

सुरभिः – अधिकं ननु, त्रिंशत् करोतु।

शाकविक्रेत्री – त्रिंशत् रूप्यकाणि ? नैव ? त्वं तु विना मूल्येन एव वाञ्छसि किल।

सुरभिः – अस्तु। क्रोधं मास्तु, चत्वारिंशत् करोतु, पञ्चकिलोमितानि स्वीकरोमि।

शाकविक्रेत्री – पञ्चकिलोमितानि ददामि। गृञ्जनपाकार्थं वाञ्छ्यते किम् ?

सुरभिः – आम् ! बालेभ्यः गृञ्जनपाकः बहु रोचते ननु।

शाकविक्रेत्री – धन्यवादः। पुनरपि आगच्छतु भवती।

संवादलेखनम्-2

(I) यात्रापत्रे (ii) रूप्यकाणि (iii) परिवर्त्तः (iv) प्राप्स्यन्ते ? (v) त्रिंशत्

संवादलेखनम्-3

I. क्षम्यताम्। विद्यालयं प्रति गन्तव्यम्। विलम्बः जातः अस्ति।

II. किं करोमि ? अद्य परीक्षा अस्ति।

III. अद्य तावत् क्षम्यताम्।

IV. (विलपन्) कृपया क्षम्यताम्। अद्य तु मम समीपे धनं नास्ति।

V. उपकृतः अस्मि। भविष्ये कदापि इत्थं न आचरिष्यामि।

संवादलेखनम्-4

I. अद्य मम विद्यालये सौन्दर्यप्रतियोगिता अस्ति।

II. एतत्तु विधात्रा प्रदत्तं रूपमेव।

III. सखि ! त्वं सत्यं वदसि।

IV. कथमान्तरिकगुणाः परीक्ष्यन्ते।

V. किमहमपि त्वया सह प्रतियोगितां द्रष्टुं चलेयम्?

संवादलेखनम्-5

I. कथं ज्ञातं त्वया ?

II. मम कृते तु एतदेव महदाश्चर्यम्।

III. प्रायः जनाः निजं सुन्दरतमं रूपं द्रष्टुमिच्छन्ति।

IV. त्वमेव तथ्यं ज्ञापयित्वा अस्मभ्यम् आत्ममन्थनस्य अवसरं प्रयच्छसि।

V. गच्छामि खिन्नतापहरणाय।

संवादलेखनम्-6

I. श्रीमन्! सप्ताहः एव जातः।

II. श्रीमन्! पाटलिपुत्रतः आगतोऽस्मि।

III. इदानीं मम माता अपि दिवङ्गता।

IV. अवश्यम् इच्छामि। परं शिक्षा नास्ति मे भाग्ये।

V. बहु उपकृतम्। ईश्वरः भवते सर्वां सिद्धिं प्रदास्यति।

संवादलेखनम्-7

I. त्वम् एतावद् - ध्यानेन किं पठसि ?

II. एतेषु श्लोकेषु श्रीकृष्णस्य ज्ञानवर्धकाः उपदेशाः सन्ति।

III. अस्य लेखकः महर्षिः वेदव्यासः अस्ति।

IV. एतौ प्रसिद्धौ ग्रन्थौ 'रामायणम्' 'महाभारतम्' च स्तः।

V. अहं पठामि अतः जानामि।

संवादलेखनम्-8

I. चिन्तितोऽस्मि।

II. गणितविषयः तु अनिवार्य-विषयोऽस्ति।

III. अस्मिन् विषये सदैव काठिन्यम् अनुभूतम्।

IV. चित्रकलायाः माहात्म्यं तु प्रतिदिनं वर्धते एव।

V. चित्रकलां गृहीत्वा स्वयोग्यतां प्रदर्शय।

संवादलेखनम्-9

I. अहं राकेशस्य शिक्षार्थं चिन्तिता अस्मि।

II. तत्रैव प्रवेशं कारयतु।

III. परं मम पुत्रः अन्यथासमर्थः अस्ति।

IV. समावेशिशिक्षायाः उद्देश्यमस्ति।

V. किं राकेशः अपि सामान्यबालकैः सह पठितुं शक्नोति?

5. सन्धयः

(1) स्वरसन्धिः (अच् सन्धिः) - **वृद्धिः**, यण्, अयादिः, पूर्वरूपम् (1अङ्कः)

(2) व्यञ्जनसन्धिः (हल् सन्धिः) - **परसवर्णः** (अनुस्वारस्य स्थाने पञ्चमवर्णस्य प्रयोगः, तुगागमः, **वर्गीयप्रथमवर्णस्य तृतीयवर्णे परिवर्तनम्** (1अङ्कः)

(3) विसर्गसन्धिः - उत्वम्, **रत्वम्**, विसर्गलोपः, विसर्गस्य स्थाने स्,श्,ष् (2अङ्कः)

'सन्धि' शब्द का अर्थ है **वर्ण विकार** (वर्ण परिवर्तन)। दो पदों (शब्दों) के परस्पर संहिता (**सामीप्य**) से जो वर्ण विकार (परिवर्तन) होता है, **उसे सन्धि कहते हैं।**

यथा- विद्या + आलयः = विद्यालयः।

विद्य् आ + आ लयः

विद्य् आ लयः = विद्यालयः

यहाँ पर पूर्वपद (पहले शब्द) **के अंतिम वर्ण** (आ) और उत्तरपद (बाद वाले शब्द) **के प्रथम वर्ण** (आ) की अत्यन्त **समीपता के कारण दोनों वर्णों के स्थान पर एक वर्ण** 'आ' हो गया है।

(1). स्वर (अच्) सन्धिः

दो स्वर वर्णों की अत्यंत समीपता के कारण यथाप्राप्त वर्ण विकार को स्वर सन्धि कहते हैं।

(1.1) वृद्धिः सन्धिः-

➢ अ/आ का ए/ऐ से मेल होने पर 'ऐ' तथा अ/आ का ओ/औ से मेल होने पर 'औ' हो जाता है

अ + ए = ऐ	एक + एकः = एकैकः
अ + ऐ = ऐ	मत + ऐक्यः = मतैक्यः
आ + ए = ऐ	सदा + एव = सदैव
आ + ऐ = ऐ	महा+ऐश्वर्यः=महैश्वर्यः

अ + ओ = औ	जल + ओघः = जलौघः
आ + ओ = औ	महा + औषधिः = महौषधिः
अ + औ = औ	परम + औषधः = परमौषधः
आ + औ = औ	महा + औषधः = महौषधः

(1.2) यण् सन्धिः-

(क) 'इ /ई' के आगे कोई असमान (भिन्न) **स्वर होने पर** 'इ / ई' को 'य्' हो जाता है।

(ख) 'उ /ऊ' के आगे किसी असमान (भिन्न) स्वर के आने पर 'उ / ऊ' को 'व्' हो जाता है।

(ग) 'ऋ / ॠ'के आगे किसी असमान (**भिन्न**) स्वर के आने पर 'ऋ / ॠ' को 'र्' हो जाता है।

(घ) 'ऌ'के आगे किसी असमान (भिन्न) स्वर के आने पर 'ऌ' को 'ल्' हो जाता है।

1	इ + अ = य् + अ	यदि + अपि = यद्यपि	6	उ + अ = व्+ अ	अनु + अय: = अन्वय:
2	इ + आ = य् + आ	इति + आदि = इत्यादि	7	उ + आ = व्+ आ	सु + आगतम् = स्वागतम्
3	ई + अ = य् + अ	नदी + अर्पण: = नद्यर्पण:	8	उ + ए = व् + ए	अनु + एषण: = अन्वेषण:
4	ई + आ = य् + आ	देवी + आगमनम् = देव्यागमनम्	9	ऋ + आ = र्+ आ	पितृ + आज्ञा = पित्राज्ञा
5	ऌ + अ= ल् + अ	ऌ + अकार: = लकार:	10	ऋ + अ = र्+ अ	मातृ + अनुगमनम् = मात्रनुगमनम्

(1.3) अयादि सन्धि:-

ए, ऐ और ओ, औ से परे किसी भी स्वर के होने पर क्रमशः अय्, आय्, अव् और आव् हो जाता है।

1	ए + अ = अय् + अ	ने + अनम् = नयनम्	4	ओ + अ = अव् + अ	पो + अन: = पवन:
2	ऐ + अ = आय् + अ	गै + अक: = गायक:	5	औ + अ = आव् + अ	पौ + अक: = पावक:
3	ऐ+ इ = आय् + इ	नै+ इका = नायिका	6	औ + इ = आव् + इ	नौ + इक: = नाविक:

(1.4) पूर्वरूप सन्धि:

पूर्वरूप सन्धि को अयादि सन्धि का अपवाद कहा जा सकता है। पदान्त में स्थित ए, ओ के बाद यदि ह्रस्व 'अ' आए तो 'ए+अ' दोनों के स्थान पर पूर्वरूप सन्धि 'एऽ' एकादेश तथा 'ओ+अ' दोनों के स्थान पर 'ओऽ' एकादेश हो जाता है। अर्थात् ए-ओ के पश्चात् आने वाला 'अ' अपना रूप ए-ओ में ही (विलीन कर) छुपा देता है। उस विलीन 'अ' का रूप लिपि में अवग्रह चिह्न (ऽ) द्वारा अंकित किया जाता है।

जैसे- हरे+अत्र में हरयत्र (यण् संधि के अनुसार इ को य्) होना चाहिए था परन्तु पूर्वरूप संधि कहने से 'अ' वर्ण 'ए' में समा गया और रूप बना हरेऽत्र।

यहाँ उच्चारण के समय 'हरेत्र' ही कहा जाता है (अवग्रह (ऽ) का उच्चारण नहीं होता)।

ते + अपि =तेऽपि	जले + अस्ति =जलेऽस्ति
हरे + अव =हरेऽव	गोपालो (गोपाल:) + अहम् =गोपालोऽहम्
वृक्षे + अपि = वृक्षेऽपि	विष्णो + अव =विष्णोऽव

(2) व्यञ्जन-सन्धि: (हल्-सन्धि:)

जब पूर्वपद का अन्तिम वर्ण व्यञ्जन हो तथा उत्तरपद का पूर्व वर्ण स्वर या व्यञ्जन हो तो व्यञ्जन के परिवर्तन/विकार को 'व्यञ्जन सन्धि' कहते हैं। यथा- जगत्+ ईश:=जगदीश:

(2.1) परसवर्ण:- अनुस्वार (ं) के बाद कोई भी वर्गीय[1] (क से म) व्यञ्जन आए तो अनुस्वार के स्थान पर आगे वाले वर्ण के वर्ग का पञ्चम वर्ण (ङ, ञ, ण, न, म) हो जाता है।

---

[1] कवर्ग- क, ख, ग, घ, ङ,
चवर्ग- च, छ, ज, झ, ञ,
टवर्ग- ट, ठ, ड, ढ, ण,
तवर्ग- त, थ, द, ध, न,
पवर्ग- प, फ, ब, भ, म।

उदाहरण-

अं+ कितः (ं+ क्= ङ्क) = अङ्कितः	कुं + ठितः (ं+ ठ = ण्ठ) = कुण्ठितः
संकल्पः (ं+ क्= ङ्क) =सङ्कल्पः	अं+ चितः (ं+ च् = ञ्च) =अञ्चितः

(2.2) तुगागम (तुक् (त) - आगम) सन्धिः

संस्कृत में 'आगम' व 'आदेश' का बड़ा महत्त्व होता है। प्रचलन के अनुसार 'आगमः मित्रवत्' अर्थात् आगम मित्र की तरह बिना किसी वर्ण का लोप किए ही शब्दों के बीच में आ जाता है।

(क) 'तुक्' आगम की विधि-

शब्द के अंत में स्थित 'न्' के पश्चात् यदि 'श' हो, तो उन दोनों के बीच में विकल्प से 'तुक्' का आगम होता है अर्थात् 'तुक्' का 'त्' जुड़ जाता है। साथ ही 'श्' को 'छ्' और 'श्चुत्व-सन्धि' का नियम भी लगता है। जैसे-

गच्छन् +शेते = गच्छञ्छेते,गच्छच्छेते	तिष्ठन् +शब्दायते = तिष्ठञ्छब्दायते

(ख)'छ्' से पहले 'च्' का आगम

यदि ह्रस्व स्वर के बाद 'छ्' हो, तो 'तुक् (त)' का आगम होता है। 'तुक्' का 'त्' शेष रहता है। श्चुत्व सन्धि से 'त्' को 'च् हो जाता है। जैसे-

परि + छेदः परि + तुक् + छेदः = परिच्छेदः	अनु + छेदः अनु+तुक् + छेदः = अनुच्छेदः

(2.3) वर्गीयप्रथमवर्णस्य तृतीयवर्णे परिवर्तनम्-

यदि वर्ग के प्रथम अक्षर के बाद कोई स्वर अथवा वर्ग का तृतीय, चतुर्थ, पञ्चम अथवा य्, र्, ल्, व्, ह् आए तो पहले वर्ण का अपने वर्ग का तृतीय वर्ण (ग्,ज्,ड्,द्,ब्) आदेश होता है;

वाक् + ईशः =वागीशः	उत्+ योगः= उद्योगः
सत् + गतिः = सद्गतिः	षट् + आननः = षडाननः
दिक्+ भ्रमः = दिग्भ्रमः	अच्+ अन्तः = अजन्तः
सुप् + अन्तः = सुबन्तः	महत् + अर्थम् = महदर्थम्

(3). विसर्गसन्धिः

द्वयोः वर्णयोः मेलनेन यदि किमपि परिवर्तनं भवति तर्हि तत् सन्धिः कथ्यते। यदि एतत् परिवर्तनं विसर्गस्य स्थाने भवति तर्हि सः विसर्गसन्धिः उच्यते ।

(3.1) विसर्गस्य उत्वम् - ह्रस्वात् 'अ'कारात् परं यदि विसर्गः, तदनन्तरं यदि ह्रस्वः 'अ'कारः / वर्गीयतृतीय-चतुर्थ-पञ्चमवर्णाः / अथवा य् र् ल् व् वर्णाः - एतेषु कोऽपि वर्णः आगच्छति तर्हि विसर्गस्य स्थाने 'उ'कारः आगच्छेत् ।

द्वितीयपदस्य 'अ'कारः अवग्रहः (ऽ) भवति।

अः	+	ह्रस्वः 'अ'कारः वर्गीय तृतीयवर्णः-ग् / ज् / ड् / द् / ब् वर्गीय चतुर्थवर्णः -घ् / झ् / ढ् / ध् / भ् वर्गीय पञ्चमवर्णः-ङ् / ञ् / ण् / न् / म् य् / र् / ल् / व् / ह्	=विसर्गस्य स्थाने 'उ'	सः + अवसत् स उ + अवसत् (विसर्गस्य स्थाने उ) सो + ऽवसत् (अ+उ=ओ > स + उ = सो) एवं अकारस्य स्थाने ऽ) = सोऽवसत् बालः + धावति = बाल उ + धावति (अ + उ = ओ > बाल + उ = बालो) बालो + धावति

उदाहरणानि-

अन्यः + अपि = अन्योऽपि	कः + अत्र = कोऽत्र
छात्रः + अहम् = छात्रोऽहम्	सिंहः + अस्ति = सिंहोऽस्ति
ग्रन्थः + दर्पणः = ग्रन्थो दर्पणः	क्रुद्धः + दर्पेण = क्रुद्धो दर्पेण
अतः + बालिका = अतो बालिका	कृष्णः + घनश्यामः = कृष्णो घनश्यामः
सिंहः + गर्जति = सिंहो गर्जति	छात्रः + हसति = छात्रो हसति
दशरथः + नामकः = दशरथो नामकः	ततः + मरणम् = ततो मरणम्
वृक्षः + वर्धते = वृक्षो वर्धते	रामः + गतः = रामो गतः

(3.2) विसर्गस्य सत्वम्, शत्वम्, षत्वम् च ।

1. विसर्गात् परं यदि स् / त् / थ् वर्णः आगच्छति तर्हि विसर्गस्य स्थाने 'स्' भवति ।
2. विसर्गात् परं यदि श् / च् / छ् वर्णः आगच्छति तर्हि विसर्गस्य स्थाने 'श्' भवति ।
3. विसर्गात् परं यदि ष् / ट् / ठ् वर्णः आगच्छति तर्हि विसर्गस्य स्थाने 'ष्' भवति ।

विसर्गः (ः)	+	स् / त् / थ् वर्णः	=विसर्गस्य स्थाने 'स्'	कृष्णः + तदा कृष्ण स् + तदा =कृष्णस्तदा इतः + ततः इतस् + ततः =इतस्ततः
विसर्गः (ः)	+	श् / च् / छ् वर्णः	=विसर्गस्य स्थाने 'श्'	हरिः + शेते हरिश् + शेते = हरिश्शेते कः + चन = कश् + चन = कश्चन
विसर्गः (ः)	+	ष् / ट् / ठ् वर्णः	=विसर्गस्य स्थाने 'ष्'	गजः + षष्ठः > गजष् + षष्ठः = गजष्षष्ठः धनुः + टङ्कारः > धनुष् + टङ्कारः= धनुष्टङ्कारः

(3.3). विसर्गस्य रत्वम्

अ / आ भिन्नस्वरात् परं यदि विसर्गः, तदनन्तरं स्वराः / वर्गस्य तृतीय / चतुर्थ / पञ्चमवर्णाः / अथवा य् र् ल् व् वर्णाः आगच्छन्ति तर्हि विसर्गस्य स्थाने 'र्' आगच्छति।

अ / आ भिन्नस्वरः + विसर्गः (ः)	+	ग् / ज् / ड् / द् / ब् घ् / झ् / ढ् / ध् / भ् ङ् / ञ् / ण् / न् / म् य् / र् / ल् / व् |	=विसर्गस्य स्थाने 'र्'	निः + बलः = निर् + बलः = निर्बलः दुः + व्यवहारः = दुर्व्यवहारः दुः + जयः = दुर्जयः निः + आशा=निर् + आशा = निराशा दुः + लभः = दुर्लभः

(3.4). विसर्गलोपः

- ➢ 'आ' कारात् परम् यदि विसर्गः, तदनन्तरं स्वराः / वर्गतृतीय / चतुर्थ / पञ्चमवर्णाः / अथवा य् र् ल् व् ह् वर्णाः आगच्छन्ति तर्हि विसर्गस्य लोपः (अदर्शनम्) भवति ।
- ➢ 'अ' कारात् परं यदि विसर्गः तदनन्तरं 'अ'भिन्नस्वराः चेत् विसर्गलोपः ।
- ➢ सः/ एषः पदस्य अनन्तरं 'अ' भिन्नवर्णः भवेत् विसर्गलोपः ।

विसर्गलोपाद् अनन्तरं पुनः कश्चिदपि सन्धिः न भवति।

सः/ एषः	+	अ भिन्न कश्चिदपि वर्णः	=विसर्गस्य लोपः	सः+इच्छति =स इच्छति एषः + विष्णुः = एष विष्णु
अः	+	अ भिन्नस्वराः	=विसर्गस्य लोपः	रामः + आगच्छति = राम आगच्छति बालः+उत्तिष्ठति= बाल उत्तिष्ठति सूर्यः + उदेति = सूर्य उदेति
आ	+	स्वराः, वर्गीय तृतीयवर्णः- ग् / ज् / ड् / द् / ब् घ् / झ् / ढ् / ध् / भ् वर्गीय चतुर्थवर्णः - घ् / झ् / ढ् / ध् / भ् वर्गीय पञ्चमवर्णः- ङ् / ञ् / ण् / न् / म् य् / र् / ल् / व् / ह्	=विसर्गस्य लोपः	बालाः+अत्र= बाला अत्र पाठकाः+ गुणाः= पाठका गुणाः वृद्धाः + यान्ति = वृद्धा यान्ति

पाठ्यपुस्तकस्थानि उदाहरणानि

क्र.सं.	मूलपदम् / संधिपद	संधिविच्छेदः	क्र.सं	मूलपदम् /संधिपदः	संधिविच्छेदः
1	सन्निधिम्	सत् + निधिम्	57	भवन्मनोरथः	भवत् + मनोरथः
2	कोशोऽयम्	कोशः + अयम्	58	निधनैकनिष्ठम्	निधन + एकनिष्ठम्
3	सञ्चयात्	सम् + चयात्	59	चन्द्रो नाम	चन्द्रः + नाम
4	कोऽपि	कः + अपि	60	एको मेषः	एकः + मेषः
5	व्ययतो वृद्धिमायाति	व्ययतः + वृद्धिमायाति	61	पुत्रा वानरक्रीडारताः	पुत्राः+वानरक्रीडारताः
6	चन्दनरसो न	चन्दनरसः + न	62	एतद् राजभवनम्	एतत्+ राजभवनम्
7	चैव	च + एव	63	मदोद्धताः	मद + उद्धताः
8	पदच्छेदस्तु	पद + छेदः + तु	64	तच्छ्रुत्वा	तत् + श्रुत्वा

9	षडेते	षट् + एते	65	यशो नृणाम्	यशः + नृणाम्
10	वाङ्मयम्	वाक् + मयम्	66	केचिद्दग्धाः	केचित् + दग्धाः
11	तप उच्यते	तपः + उच्यते	67	यथोचितम्	यथा + उचितम्
12	रिपवस्सम्भाष्यन्ते	रिपवः + सम्भाष्यन्ते	68	पुत्रा वानरक्रीडारताः	पुत्राः+ वानरक्रीडारताः
13	शिष्यस्स्वमेधया	शिष्यः + स्वमेधया	69	अहन्तु	अहं + तु
14	सरस्तीरम्	सरः + तीरम्	70	मेषो वह्निना	मेषः + वह्निना
15	को भवितुमर्हति	कः + भवितुमर्हति	71	सहैषः	सह + एषः
16	जागरूकोऽहम्	जागरूकः + अहम्	72	स मेषः	सः + मेषः
17	काको न	काकः + न	73	पाठका गुणाः	पाठकाः + गुणाः
18	हंसो हंसः	हंसः + हंसः	74	बलादिव	बलात् + इव
19	कुक्कुटोऽपि	कुक्कुटः + अपि	75	इहैव	इह + एव
20	एकैकपक्षे	एक + एकपक्षे	76	सङ्गस्तेषु	सङ्गः + तेषु
21	को भेदः	कः + भेदः	77	क्रोधाद्भवति	क्रोधात् + भवति
22	एकोऽपि	एकः + अपि	78	इन्द्रियाण्यादौ	इन्द्रियाणि+ आदौ
23	हानिस्ततोऽधिका	हानिः+ ततः + अधिका	79	स सुखी	सः + सुखी
24	किञ्चिद् दुर्गमवनम्	किञ्चित् + दुर्गमवनम्	80	ध्यायतो विषयान्	ध्यायतः+विषयान्
25	सृष्टिरेषा	सृष्टिः + एषा	81	अत्रैव	अत्र + एव
26	सर्वेऽत्र	सर्वे + अत्र	82	चेन्निरर्थकम्	चेत् + निरर्थकम्
27	काकादन्यः	काकात् + अन्यः	83	कश्चित्	कः + चित्
28	आदर्श एव	आदर्शः + एव	84	तच्छिक्षया	तत् + शिक्षया
29	वृष्टेरभिनन्दनम्	वृष्टेः + अभिनन्दम्	85	नैव	न + एव
30	नर्तनादन्यत्	नर्तनात् + अन्यत्	86	अतोऽहम्	अतः + अहम्
31	यद्यहम्	यदि + अहम्	87	वध्योऽसि	वध्यः + असि
32	वस्तुतोऽहम्	वस्तुतः + अहम्	88	प्रत्यवदत्	प्रति + अवदत्
33	विधात्रैव	विधात्रा + एव	89	नैतदस्त्रम्	न+ एतत् + अस्त्रम्
34	धिग्युष्मान्	धिक् + युष्मान्	90	ब्रह्मशिरो यत्र	ब्रह्मशिरः + यत्र
35	सर्वैरेव	सर्वैः + एव	91	पर्जन्यस्तद्	पर्जन्यः + तत्
36	प्रकृतिरेव	प्रकृतिः + एव	92	एतन्महाभुज	एतत् + महाभुज
37	मिलित्वैव	मिलित्वा + एव	93	स पापकर्मा	सः + पापकर्मा
38	देशान्तरेभ्योऽपि	देशान्तरेभ्यः + अपि	94	अग्निरिव	अग्निः + इव
39	गात्रेष्वपि	गात्रेषु + अपि	95	कीदृशोऽनर्थः	कीदृशः + अनर्थः
40	चक्षुर्हीनः	चक्षुः + हीनः	96	वञ्चितो न	वञ्चितः + न
41	चक्षुर्दानम्	चक्षुः + दानम्	97	कश्चिदपि	कश्चित् + अपि
42	योऽन्यथा	यः + अन्यथा	98	पितुरुपदेशेन	पितुः + उपदेशेन
43	पापतरस्ततः	पापतरः + ततः	99	स्तब्धो जातः	स्तब्धः + जातः
44	स विवेक	सः + विवेकः	100	भीमसेन एकाकी	भीमसेनः + एकाकी
45	ततो महीपालः	ततः + महीपालः	101	इत्युक्तिः	इति + उक्तिः
46	प्रत्यारोपणाय	प्रति + आरोपणाय	102	तदेवाहुः	तत् + एव +आहुः
47	शक्रोऽहम्	शक्रः + अहम्	103	विद्वांस एव	विद्वांसः + एव

48	तदुच्यताम्	तत् + उच्यताम्	104	भवेद्येन	भवेत् + येन
49	रतोऽसौ	रतः + असौ	105	चक्षुषोऽस्य	चक्षुषः + अस्य
50	सन्तुष्टोऽभवत्	सन्तुष्टः + अभवत्	106	अप्यकातरः	अपि + अकातरः
51	जनास्तम्	जनाः + तम्	107	परैर्न	परैः + न
52	दानवीरास्सौभाग्यशालिनः	दानवीराः+ सौभाग्यशालिनः	108	य इच्छत्यात्मनः	यः + इच्छति + आत्मनः
53	ततोमहीपालः	ततः + महीपालः	109	कदाऽपि	कदा + अपि
54	चक्षुश्शनैरक्षतम्	चक्षुः + शनैः + अक्षतम्	110	तपस्तेपे	तपः + तेपे
55	आगतोऽस्मि	आगतः + अस्मि	111	भवेद् यदि	भवेत् + यदि
56	लोकेऽस्मिन्	लोके + अस्मिन्	112	चक्षुषोऽस्य	चक्षुषः + अस्य

दक्षता-आधारित-कार्यपत्रकम्-१

1. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत- (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(1) जीवाः सर्वेऽत्र मोदन्ताम्। उ०.....

(2) प्रजहि ह्रि+एनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्। उ०.....

(3) कश्चिद् उद्दण्डः बालकः उवाच। उ०.....

(4) क्रोध एषः रजोगुणसमुद्भवः। उ०.....

(5) कथमिवपश्येयं चक्षुः+हीनः। उ०.....

2. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत- (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(1) सर्वदा सन्निधिं क्रियात्। उ०.....

(क) सत+निधिम् (ख) सत्+निधिम् (ग) सद् +निधिम् (घ) सन् +निधिम्

(2) आदीयमानं धनं निधनैकनिष्ठं भवति। उ०.....

(क) निधनै +एकनिष्ठम् (ख) निधना + एकनिष्ठम् (ग) निधने +एकनिष्ठम् (घ) निधन +एकनिष्ठम्

(3) अहमेव अत्र वृष्टेरभिनन्दनं करोमि। उ०.....

(क) वृष्टिः +अभिनन्दम् (ख) वृष्टेः+अभिनन्दम् (ग) वृष्टे+अभिनन्दम् (घ) वृष्टौ +अभिनन्दम्

(4)कस्मिंश्चित् नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म। उ०.....

(क) चन्द्र + नाम (ख) चन्द्रो +नाम (ग) चन्द्रः + नाम (घ) चन्द्रस् + नाम

(5) सः तु परिवारस्य नयनम् अस्ति। उ०.....

(क) न + अनं (ख) ने+ अनम् (ग) नो + अनम् (घ) ना + अनम्

उत्तरसंकेतः

1. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत- (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(1) सर्वे+अत्र (2) ह्येनम् (3) कः + चित् (4) क्रोधः + एषः (5) चक्षुर्हीनः

2. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत- (केवलं श्चचतुष्टयम्)

(1) (ख) सत्+निधिम् (2) (घ) निधन +एकनिष्ठम् (3) (ख) वृष्टेः+अभिनन्दम् (4) (ग) चन्द्रः+नाम (5) (ख) ने + अनम्

दक्षता-आधारित-कार्यपत्रकम्-२

1.-अस्माकं सन्निधिं कुर्यात्

(क) सत्+निधिम् (ख) सन्+निधिम् (ग) सन्नि+धिम् (घ) सात् +धिम्

2.-क्षयमायाति सम् +चयात्

(क) सन्चयात् (ख) सञ्चयात् (ग) संचयात् (घ) संचियात्

3.-अतिदूरं किञ्चिद् दुर्गम् वनं प्रविष्ट:भवेत्

(क) किम् +चित् (ख)कान्+चित् (ग) किम्+चित् (घ)कंचित्

4.- षट्+एते पाठका: गुणा:

(क) षखेते (ख) षटेते (ग)षदेते (घ) षडेते

5.- षड् ऋतव: एव मे नाभय:

(क) षट्+ऋतव: (ख)षद् ऋतव: (ग)षत् ऋतव: (घ) षस् ऋतव:

6.- स: चेत्+निरर्थकम् नीत:

(क) चेदिरर्थकम् (ख) चेन्निरर्थकम् (ग)चेनिरर्थकम् (घ)चेपिरनिरर्थकम्

7.- क्रोधाद्भवति सम्मोह:

(क) क्रोधाध्+भवति (ख) क्रोधान् +भवति (ग) क्रोधात्+भवति (घ) क्रोधान् +भवति

8.- वार्ष्णेय बलात्+इव नियोजित:

(क)बलानिव (ख) बलाधिव (ग)बलानिव (घ) बलादिव

9.- प्रत्येक अयनस्य अवधि: षण्मासा:

(क) षट्+मासा: (ख) षद्+ मासा: (ग)षण+मासा: (घ) षस्+मासा:

10.- धिग्युष्मान् ! अहमेव शिरोमणि:

(क) धिख् युष्मान् (ख) धिक् +युष्मान् (ग) धिक् + युष्मान (घ) धिद् + युष्मान

11.- कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम्

(क) बलवात् +दृढम् (ख) बलवान् +दृढम् (ग) बलवन् +दृढम् (घ) बलवत्+दृढम्

12.- एतद् राजभवनं परित्यज्य वनम् गच्छाम:

(क) एताद् +राजभवनम् (ख) एतान्+ राजभवनम् (ग) एतत् +राजभवनम् (घ) ऐतन् +राजभवनम्

13.- तदेतद् राजभवनम् गच्छाम:

(क)तत्+एतद् (ख) ताद् +एतद् (ग)तात्+ऐतद् (घ)न कोऽपि

14.- वाक् +मयम् तप:

(क) वाक्मयम् (ख) वाङ्मयम् (ग) वान्मयम् (घ) वांगमयम्

15.- स: दिग्गज:

(क) दिन् +गज: (ख) दिद्+गज: (ग) दिक् +गज: (घ)दिक+गज:

16.- भवन्मनोरथ: पूर्ण: भवतु

(क)भवद् मनोरथ (ख)भवद् +मनोरथ: (ग)भावद् +मनोरथ: (घ)भवत्+मनोरथ:

17.- काकादन्य: न क: अपि योग्य:

(क) काकान्+ अन्य: (ख) काकाथ+अन्य: (ग) काकाध+अन्य: (घ) काकात्+अन्य:

18.- केचित्+दग्धा: अश्वा: धावन्ति।

(क) केचिद् दग्धा: (ख) कोचिद दग्धा: (ग) केचिस् दग्धा: (घ) केचिध् दग्धा:

उत्तरसंकेता:

1. (क) सत्+निधिम्	7. (ग) क्रोधात्+भवति	13. (क) तत्+एतद्
2. (ख) सञ्चयात्	8. (घ) बलादिव	14. (ख) वाङ्मयम्
3. (ग) किम्+चित्	9. (क) षट्+मासा:	15. (ग) दिक् +गज:
4. (घ) षडेते	10. (ख) धिक् +युष्मान्	16 . (क) भवत्+मनोरथ:
5. (क) षट्+ऋतव:	11. (घ) बलवत्+दृढम्	17. (घ) काकात्+अन्य:
6. (ख) चेन्निरर्थकम्	12. (ग) एतत् +राजभवनम्	18. (क) केचिद् दग्धा:

6. समासाः

'तत्र समसनम्' इति समासः। **समास शब्द का अर्थ है-** संक्षेपण। अर्थात् **दो या दो से अधिक पदों में प्रयुक्त विभक्तियों, समुच्चय बोधक 'च' आदि को हटाकर एक पद बनाना।**

यथा- गायने कुशला = गायनकुशला।

राज्ञः पुरुषः = राजपुरुषः। **यहाँ राज्ञःपद में 'विभक्ति-लोप' तथा सीता च रामश्च = सीतारामौ में समुच्चय बोधक = 'च' का लोप हुआ है। इसी प्रकार विद्या एव धनं यस्य सः =विद्याधनः पद में कुछ पदों का लोप कर संक्षेपण क्रिया द्वारा विद्याधनः आदि पद बनाए गए है।**

पदों की प्रधानता के आधार पर समास के मुख्यतः चार भेद होते हैं।

(1) अव्ययीभाव (2) तत्पुरुष (3) द्वंद्व (4) बहुव्रीहि ।

तत्पुरुष के दो उपभेद भी हैं- कर्मधारय एवं द्विगु।

इस प्रकार सामान्य रूप से समास के छः भेद हैं।

कक्षा दसवीं के पाठ्यक्रम (कोड-119) के अनुसार हम यहाँ केवल **निम्न समासों का ही अध्ययन कर रहे है-**

१. तत्पुरुषः - विभक्तिः, नञ्, उपपदः	(2 अङ्काः)
२. द्वन्द्वः	(1 अङ्कः)
३. अव्ययीभावः (अनु,उप,सह,निर्,प्रति,यथा)	(1 अङ्कः)

1. तत्पुरुषः समासः

उत्तरपदं प्रधानो तत्पुरूषः। **अत्र पदद्वयं भवति। प्रथमं पदं विविधासु विभक्तिषु भवति।** अर्थात् अत्र द्वितीयांतमारभ्य सप्तम्यन्तं यावत् पूर्वपदैः सह सुबन्तः समस्यते ।

इस समास में प्रायः **उत्तर पद की प्रधानता होती है। इसके दोनों पदों में अलग-अलग विभक्तियाँ होती हैं।कहीं-कहीं पर दोनों पदों में समान विभक्ति भी होती है। इसमें पूर्वपद की विभक्ति** (द्वितीया से सप्तमी) **का लोप करके समस्त पद बनाया जाता है।**

द्वितीया तत्पुरुषः

श्रितः,अतीतः, पतितः, गतः प्राप्तः, आपन्नः इत्यादिभिः सह द्वितीयान्तं पूर्वपदं समस्यते।

विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्

कृष्णं आश्रितः - कृष्णाश्रितः	ग्रामं गतः - ग्रामगतः
दुःखम् अतीतः - दुःखातीतः	सुखं प्राप्तः - सुखप्राप्तः
नरकं पतितः - नरकपतितः	शरणम् आगतः - शरणागतः

तृतीया तत्पुरुषः

तृतीयान्त-अर्थ-कृत्-गुणवचनेन अर्थशब्देन, हीन-छिन्न-भिन्न-रहित इत्यादिभिश्च तृतीयान्तं पूर्वपदं समस्यते। अर्थात् अत्रापि पदद्वयं भवति, पूर्वपदं तृतीयान्तं भवति परम् उत्तरपदं प्रधानं भवति।

विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्
पित्रा युक्त - पितृयुक्तः	अग्निना दग्धः - अग्निदग्धः
सर्पेण दष्टः - सर्पदष्टः	धनेन हीनः - धनहीनः
शरेण विद्धः - शरविद्धः	विद्यया हीनः - विद्याहीनः

चतुर्थी तत्पुरुषः

तादर्थ्यार्थे बलि-हित-सुख-रक्षितादिसुबन्तपदैः सह चतुर्थ्यन्तपदस्य समासः चतुर्थी तत्पुरुषसमासः भवति।

विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्
भूताय बलिः - भूतबलिः	स्नानाय इदम् - स्नानार्थम्
दानाय पात्रम् - दानपात्रम्	यूपाय दारु - यूपदारु

पञ्चमी तत्पुरुषः

पञ्चमी भयेन। अर्थात् भयादिसुबन्तपदैः सह पञ्चम्यन्तपदस्य समसनं पञ्चमी तत्पुरुषसमासः भवति।

विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्
चौरात् भयम् - चौरभयम्	रोगात् मुक्तः - रोगमुक्तः
अश्वात् पतितः - अश्वपतितः	सिंहात् भीतः - सिंहभीतः

अवधेयः- आगतः, पतितः इत्यादि पदैः सह द्वितीया, पञ्चमी तत्पुरुषः च भवितुम् अर्हति।

षष्ठी तत्पुरुषः

स्वस्वामिभावादिवाचकेन षष्ठ्यन्तपदेन सह सुबन्तपदं समस्यते। अर्थात् अत्र समर्थः पदविधिः इति नियमेन सुबन्तेन सह षष्ठ्यन्तपदस्य समासः भवति।

विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्
नराणां पतिः - नरपतिः	राज्ञः पुरुषः - राजपुरुषः
देवानां पतिः - देवपतिः	देवक्याः पुत्रः - देवकीपुत्रः:

देवस्य पूजा	- देवपूजा	सुखस्य भोगः	- सुखभोग:

सप्तमी तत्पुरुष:

सप्तमी शौण्डैः। अर्थात् शौण्ड-मग्न- प्रवीण-पटु-पण्डित-कुशल-निपुण-सिद्ध- आदिभि: सुबन्तै: सह सप्तम्यन्तं पदं समस्यते यत्र तत् सप्तमीतत्पुरुष:।

विग्रहवाक्यम्	- समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	- समस्तं पदम्
जले मग्नः	- जलमग्न:	शास्त्रे प्रवीणः	- शास्त्रप्रवीण:
कार्ये कुशलः	- कार्यकुशल:	युद्धे निपुणः	- युद्धनिपुण:
सभायां पण्डितः	- सभापण्डित	कार्ये सिद्धः	- कार्यसिद्धः

नञ् तत्पुरुष:

निषेधार्थबोध नञ् तत्पुरुष:। अत्र अन्, अ, पदानां प्रयोग: भवति।
यदि पहले आने वाला वर्ण व्यंजन होता है, तो 'अ' का प्रयोग किया जाता है। यदि पहले आने वाला वर्ण स्वर होता है, तो 'अन्' का प्रयोग किया जाता है।

विग्रहवाक्यम्	- समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	- समस्तं पदम्
न धार्मिकः	- अधार्मिक:	न आदिः	- अनादि:
न सुखम्	- असुखम्	न सत्यम्	- असत्यम्

उपपदः

अस्मिन् समासे उत्तरपदं क्रिया निर्मितं भवति, क्रियाया: लघुरूपं प्रयुज्यते ।

विग्रहवाक्यम्	- समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	- समस्तं पदम्
स्वर्णं करोति इति	- स्वर्णकार:	जलं ददाति इति	- जलद:
न गच्छति इति	- नग:	पाठं करोति इति	- पाठक:
नीरे जायते इति	- नीरजम्	धुरं धारयति इति	- धुरंधर:

2. द्वंद्व समास:

उभयपद-प्रधानः द्वंद्वः ।
जहाँ दोनों पदों की प्रधानता होती है वहाँ द्वंद्व समास होता है।इसके विग्रह में 'च' का प्रयोग होता है, जैसे लवश्च कुशश्च = लवकुशौ।यहाँ जितनी प्रधानता 'लव' की है उतनी ही प्रधानता 'कुश' की भी है। द्वंद्वसमास के दो रूप माने गए है - (1) इतरेतर द्वंद्व (2) समाहार द्वंद्व
(१) इतरेतर द्वंद्व जिस समस्त पद में दोनों पदों का अर्थ अलग-अलगहोता है, उसे इतरेतर द्वंद्व कहते है।

विग्रहवाक्यम्	- समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	- समस्तं पदम्

पार्वती च परमेश्वरश्च - पार्वतीपरमेश्वरौ	धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च - धर्मार्थकाममोक्षाः
रामश्च कृष्णश्च - रामकृष्णौ	सीता च रामश्च - सीतारामौ

(२) समाहार द्वंद्वः— अत्र समूहस्य प्रधानता भवति, बहूनां वस्तूनां समाहारः भवति।

विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्
पाणी च पादौ च - पाणिपादम्	यवाश्च चणकाश्च - यवचणकम्
पुत्रश्च पौत्रश्च - पुत्रपौत्रम्	माता च पिता च - पितरौ

3. अव्ययीभाव (अनु, उप, सह, निर्, प्रति, यथा)

पूर्वपद-प्रधानोऽव्ययीभावः। अव्ययीभावसमासे पदद्वयं भवति। प्रथमं पदमव्ययं तथा उत्तरपदं सुबन्तं भवति। (इस समास में पहला पद अव्यय होने के साथ ही प्रधान(मुख्य) भी होता है। समास होने पर समस्त पद अव्यय बन जाता है तथा नपुंसकलिङ्ग एकवचन में प्रयुक्त होता है।)

विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्
शक्तिम् अनतिक्रम्य - यथाशक्ति	रूपस्य योग्यम् - अनुरूपम्
विघ्नानाम् अभावः - निर्विघ्नम्	एकम् एकम् प्रति - प्रत्येकम्
गङ्गायाः समीपम् - उपगङ्गम्	गृहं गृहम् प्रति - प्रतिगृहम्
मक्षिकाणाम् अभावः - निर्मक्षिकम्	क्रोधेन सहितम् - सक्रोधम्

पाठ्यपुस्तकस्थानि उदाहरणानि

विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम् - समस्तं पदम्
अक्षरव्यक्तिः [अक्षराणां व्यक्तिः, ष०त०]	अर्थविज्ञानम् [अर्थस्य विज्ञानम्, ष०त०]
ब्रह्माण्डम् [ब्रह्मणः अण्डम्, ष०त० पु०]	लोकयात्रा [लोकस्य यात्रा, ष०त०पु०]
व्रणविरोपणे [व्रणस्य विरोपणे, ष०त०पु०]	पदच्छेदः [पदानां छेदः, ष०त०]
चञ्चुदेशे [चञ्चोः देशे (स्थाने), ष०त०पु०]	राजादेशम् [राज्ञः आदेशम् तम्, ष०त०पु०]
पदच्छेदः [पदानां छेदः, ष०त०]	अपूर्वः [न पूर्वः, नञ् त०पु०]
प्रियहितम् [प्रियं च हितं च, द्वन्द्वः]	सत्त्वहितैषिता [सत्त्वानां हितैषिता ष०त.पु.]
आशान्वितः [आशया अन्वितः, तृ०त०पु०]	अनृतम् [न ऋतम्, नञ् त०पु०]
अमेध्यम् [न मेध्यम्, नञ् त०पु०]	अशुद्धम् [न शुद्धम्, नञ् त०पु०]
काकचेष्टा [काकस्य चेष्टा, ष०त०पु०]	केकारवम् [केकायाः रवः तम्, ष०त०पु०]

चञ्चुदेशे [चञ्चोः देशे (स्थाने), ष०त०पु०]	मेषयूथम् [मेषाणां यूथः तम्, ष०त०]
सेतुनिर्माणम् [सेतोः निर्माणम्, ष०त०पु०]	शालिचूर्णम् [शालेः चूर्णम्, ष०त०पु०]
वैद्योक्तः [वैद्येन उक्तः तृ०त०पु०;]	शास्त्रपारङ्गतः [शास्त्राणाम्/ शास्त्रेषु पारङ्गतः ष०/स०त०पु०]
जनकल्याणकर्मसु [जनानां कल्याणम्, जनकल्याणस्य कर्मसु, ष०त०पु०]	अनुद्वेगकरम् [न उद्वेगकरम्, नञ् त०पु०, उद्वेगं करोति इति उद्वेगकरः, उप०त०पु०]
चारुवर्तुलचन्द्रिकाशोभितानाम् [चारुभिः वर्तुलाभिः चन्द्रिकाभिः शोभितानाम् तृ०त०पु०]	नीरक्षीरविवेके [नीरञ्च क्षीरञ्च नीरक्षीरे (द्वन्द्वः) तयोः विवेकः, ष०त०पु०]

दक्षता-आधारित-कार्यपत्रकम्-१

1. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समासं विग्रहं वा प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत -

(i) हिमाद्रितुङ्गशृङ्गैः सुशोभिता सूर्योदयभूमिः इयम्

(क) सूर्यस्य भूमिः (ख) सूर्योदयस्य भूमिः (ग) सूर्योदयेन भूमिः (घ) सूर्योदयः भूमिः

(ii) वानराणां यूथपः सर्वान् वानरान् अवदत्।

(क) यूथस्य पतिः (ख) यूथं पिबति इति (ग) यूथं पाति इति (घ) यूथस्य पः

(iii) सर्वेषामपि महत्त्वं विद्यते समयम् अनतिक्रम्य।

(क) समयम्यथा (ख) यथासमयम् (ग) समयानुसारम् (घ) यथासमयः

(iv) सः सकरुणम् उच्चैः अक्रन्दत्।

(क) करुणया सह (ख) सह करुणम् (ग) करुणा सह (घ) सा करुणा

(v) ततः प्रविशतः व्यासनारदौ ।

(क) व्यासः नारदः (ख) व्यासौ नारदौ च (ग) व्यासः नारदौ च (घ) व्यासः च नारदः च

2. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समासं विग्रहं वा प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत -

i) राजादेशं श्रुत्वा सर्वे भयत्रस्ताः ।

(क) राज्ञः आदेशं (ख) राज्ञा आदेशः (ग) राज्ञे आदेशः (घ) राजा आदेशं

ii) तच्छ्रुत्वा परद्रव्ये अनासक्ता सा न्यवेदयत।

(क) आसक्ता न भविष्यति (ख) न आसक्ता (ग) आसक्ता न (घ) आसक्ता न भवति

iii) अहर्निशं महानसं प्रविश्य यत् पश्यति तद् भक्ष्यति ।

(क) अहश्च निशा च (ख) अहश्च निशा (ग) अहश्च निशा अपि (घ) अहश्च निशा एव

iv) अस्य सर्वंक्रियाकलापं पश्यामि ।

(क) क्रिया कलापः (ख) क्रियाणां कलापः (ग) क्रियस्य कलाप (घ) कार्यं कलापः

v) अत्र नतोन्नते विषमे मार्गे क्रीडथ।

(क) नते च उन्नते च (ख) नते उन्नते अपि (ग) नतः उन्नत (घ) नतः सह उन्नतः

उत्तरसंकेतः

1. (i) (ख) सूर्योदयस्य भूमिः (ii) (ग) यूथं पाति इति (iii) (ख) यथासमयम् (iv) (क) करुणयासह (v)(घ) व्यासः च नारदः च

2. (i) (क) राज्ञः आदेशं (ii) (ख) न आसक्ता (iii) (क) अहश्च निशा च (iv) (ख) क्रियाणां कलापः (v) (क) नते च उन्नते च

7. प्रत्ययाः

(1) कृत्प्रत्ययौ - तव्यत्, अनीयर् (1 अङ्कः)

(2) तद्धिताः - मतुप्, ठक्,त्व,तल् (2 अङ्कः)

(3) स्त्रीप्रत्ययौ - टाप्, ङीप् (1 अङ्कः)

ध्यातव्यम् -

(1) तव्यत्-अनीयर्- प्रत्ययौ

कर्मवाच्ये/ भाववाच्ये वा प्रयोक्तव्यौ। कर्मवाच्ये कर्तृपदं तृतीयाविभक्तौ, कर्मपदं च प्रथमाविभक्तौ भवतः। क्रियायाः लिङ्गं वचनं च प्रथमान्त-कर्मपदानुसारमेव भवतः।

(2) भाववाच्ये तु कर्म न भवति, क्रियापदं तु सदा नपुंसकलिङ्गस्य एकवचने भवति।

कर्मवाच्य → कर्ता (तृतीया), कर्म (प्रथमा), क्रिया कर्म के अनुसार।

भाववाच्य → कर्म नहीं होता, क्रिया हमेशा नपुंसकलिंग एकवचन में होती है।

तव्यत् (तव्य) तथा अनीयर् (अनीय)

चाहिए या योग्य के अर्थों में धातु में तव्यत् (तव्य) तथा अनीयर् (अनीय) प्रत्ययों का योग किया जाता है।

उदाहरण-

गम् + तव्यत् = गंतव्यम्	दा + तव्यत्=दातव्यम्
पठ् + तव्यत्= पठितव्यम्	हस् + तव्यत् =हसितव्यम्
रक्ष + तव्यत्=रक्षितव्यम्	जि+ तव्यत्= जेतव्यम्
गम् + अनीयर् = गमनीयम्	पठ् + अनीयर् = पठनीयम्
हस् + अनीयर्= हसनीयम्	रक्ष + अनीयर् = रक्षणीयम्
जि + अनीयर् = जयनीयम्	दा+ अनीयर् = दानीयम्

मतुप् (मत्)

'वाला' अर्थात् 'इसके पास है', इस अर्थ में अकार से पृथक स्वरान्त शब्दों से 'मतुप्' के मत् प्रत्यय का योग किया जाता है।

उदाहरण-

शक्ति + मतुप् = शक्तिमत् (शक्तिमान्)	श्री + मतुप्= श्रीमत् (श्रीमान्)
धी + मतुप्=धीमत् (धीमान्)	बुद्धि + मतुप्= बुद्धिमत् (बुद्धिमान्)
मधु + मतुप्= मधुमत् (मधुमान्)	इक्षु + मतुप्= इक्षुमत् (इक्षुमान्)
कीर्ति + मतुप्= कीर्तिमत्	आयुष् + मतुप् = आयुष्मान्

वतुप् (वत्)

शब्द में अकारान्त तथा हलन्त शब्दों से 'वतुप्' (वत्) प्रत्यय होता है। 'शब्दान्त' में अ/आ होने पर मतुप् के स्थान पर 'वतुप्' प्रत्यय लगता है।

उदाहरण-

धन + वतुप् = धनवत् (धनवान्)	बल + वतुप् = बलवत् (बलवान्),
रूप + वतुप् = रूपवत् (रूपवान्)	विद्या + वतुप् = विद्यावत् (विद्यावान्)
गुण + वतुप् = गुणवत् (गुणवान्)	

मतुप्, वतुप् प्रत्ययों से युक्त शब्दों के रूप पुँल्लिङ्ग में 'भवत्', स्त्रीलिङ्ग में 'नदी' तथा नपुंसकलिङ्ग में 'जगत्' शब्द के समान चलते हैं।

ठक् (इक)

शब्दों से भाव अर्थ में 'ठक्' प्रत्यय का विधान किया जाता है। ठक् के स्थान पर 'इक' हो जाता है तथा शब्द के आदि स्वर की वृद्धि होती है। अ-आ, इ/ई-ए, उ/ऊ- औ

उदाहरण-

वाच् + ठक् = वाचिक:	शरीर + ठक् = शारीरिक:
धर्म + ठक् = धार्मिक:	कर्म + ठक् = कार्मिक:
नगर + ठक्= नागरिक:	भूत + ठक् = भौतिक:
अध्यात्म + ठक् = आध्यात्मिक:	मूल+ठक् = मौलिक:

त्व तथा तल्

भाववाचक संज्ञा बनाने के लिए शब्दों के साथ 'त्व' और 'तल्' (ता) प्रत्ययों का योग किया जाता है।

उदाहरण-

शब्द:	त्व-प्रत्यय:	तल्-प्रत्यय:
मूर्ख	मूर्खत्वम्	मूर्खता
विद्वस्	विद्वत्वम्	विद्वत्ता
पवित्र	पवित्रत्वम्	पवित्रता
पशु	पशुत्वम्	पशुता
महत्	महत्त्वम्	महत्ता
लघु	लघुत्वम्	लघुता
गुरु	गुरुत्वम्	गुरुता
मित्र	मित्रत्वम्	मित्रता

'त्व' प्रत्ययान्त शब्द नपुंसकलिङ्ग में होते हैं। इनके रूप 'फल' शब्द की तरह चलते हैं।

(फलं, फले, फलानि)

'ता' प्रत्ययान्त शब्द स्त्रीलिङ्ग में होते हैं। इनके रूप 'रमा' शब्द की तरह चलते हैं।

(रमा, रमे, रमाः)

स्त्रीप्रत्ययौ

पुल्लिङ्ग शब्दों में जिन प्रत्ययों को लगाकर स्त्रीलिङ्ग या स्त्रीवाचक शब्द बनाए जाते हैं, उन्हें स्त्री प्रत्यय कहतेहैं।

1. टाप् (आ)

अकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दों से स्त्रीलिङ्ग शब्द बनाने के लिए टाप् (आ) प्रत्यय का योग किया जाता है।

उदाहरण-

अश्व + टाप् (आ) = अश्वा	सुत + टाप् (आ)= सुता
सरल + टाप् (आ)= सरला	प्रथम + टाप् (आ)= प्रथमा

यदि पुल्लिङ्ग शब्द के अन्त में 'अक' हो तो 'आ' प्रत्यय के स्थान पर 'इका' प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।

उदाहरण-

बालक + आ= बालिका	मूषक + आ= मूषिका
शिक्षक + आ= शिक्षिका	गायक + आ= गायिका
साधक + आ= साधिका	नायक + आ= नायिका

2. ङीप् (ई)

ऋकारान्त एवं नकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दों को स्त्रीलिङ्ग शब्द में बदलने के लिए 'ई' प्रत्यय लगाया जाता है।

उदाहरण-

कर्तृ + ङीप् (ई) =कर्त्री	दातृ + ङीप् (ई) =दात्री
धातृ + ङीप् (ई) =धात्री	तपस्विन् + ङीप् (ई) =तपस्विनी
गुणिन् + ङीप् (ई) =गुणिनी	आयुष्मत्+ ङीप् (ई) =आयुष्मती

अकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दों तथा कतिपय (कुछ) जातिवाचक शब्दों में भी 'ई' प्रत्यय लगाकर स्त्रीलिङ्ग शब्द बनाया जाता है।

उदाहरण-

हंस + ङीप् ई = हंसी	नद + ङीप् ई= नदी
देव + ङीप् ई= देवी	भयङ्कर + ङीप् ई= भयङ्करी
गोप + ङीप् ई= गोपी	महिष + ङीप् ई= महिषी
ब्राह्मण + ङीप् ई= ब्राह्मणी	मृग + ङीप् ई= मृगी

दक्षता-आधारित-कार्यपत्रकम्-१

1. अधोलिखित वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्यविभज्य वा उचितम् उत्तरं विकल्पेभ्य: चित्वा लिखत-

(i) रामेण पाठ: लेखितव्यम् ।

(क) लिख् + तव्यत् (ख)लिख् + टाप् (ग) लिख् + ङीप् (घ) लिख्+ इक्

(ii) विद्वांस एव चक्षुष्मन्त: प्रकीर्तिता:।

(क) चक्षुस्+मत् (ख) चक्षु:+मतुप् (ग) चक्षुर+मतुप् (घ) चक्षुस्+मतुप्

(iii) ईटा हि यस्यास्ति पुर+ङीप् प्रधाना।

(क) पुरा (ख) पुरः (ग) पुरी (घ) पूर्णा

(iv) असिन् अवसरे समाज् + ठक् कार्यं क्रियते ।

(क) सामाजिकम् (ख) सामाजिकः (ग) सामाजिकी (घ) सामाजिका

(v) अवक्रता यथा चित्ते तथा वाचि भवेत् ।

(क) अवक्र + टाप् (ख) अवक्र + तल् (ग) अवक्र + ङीप् (घ) अवक्र + त्व

2. अधोलिखित वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्यविभज्य वा उचितम् उत्तरं विकल्पेभ्य: चित्वा लिखत-

(i) रमणीया हि सृष्टिरेषा।

(क) रमण + इया (ख) रमणी + या (ग) रमणीय + टाप् (घ) रमण +ईया

(ii) राजहंसी– भर्तः! काकात् अन्यः को भवितुमर्हति ?।

(क)राजहंस + ईस् (ख) राजहंस + ईप् (ग) राजहंस + ईन् (घ) राजहंस + ङीप्

(iii) परद्रव्ये अनासक्ता सा न्यवेदयत।

(क) अनासक्त+आ (ख)अनासक्त+डाप् (ग) अनासक्त + टाप् (घ)अनासक्त+ङीप्

(iv) अहं भाग्यवान् अस्ति ।

(क) भाग्य + मान् (ख) भाग्य + मतुप् (ग) भाग्य + टाप् (घ) भाग्य + वान्

(v) सर्वैः जलं रक्षणीयम् ।

(क) रक्ष् + तव्यत् (ख)रक्ष् + टाप् (ग) रक्ष् + अनीयर् (घ) रक्ष् + तल्

उत्तरसंकेतः

१. प्रत्ययाः

(i) (क) लिख् + तव्यत् (ii) (घ) चक्षुस्+ मतुप् (ii) (ग) पुरी

(iv) (क) सामाजिकम् (v) (ख) अवक्र+तल्

२. प्रत्ययाः

(i) (ग)रमणीय +टाप् (ii) राजहंस + ङीप् (ii) अनासक्त + टाप्

(iv)(ख) भाग्य + मतुप् (v) (ग) रक्ष् + अनीयर्

8. वाच्य-परिवर्तनम्

लट् लकारे (कर्तृ-कर्म-क्रिया)

- वाच्य तीन प्रकार के होते हैं—
  कर्तृवाच्य कर्मवाच्य भाववाच्य
- कर्तृवाच्य में क्रिया का संबंध कर्ता से होता है।
- कर्मवाच्य में क्रिया का संबंध कर्म से होता है।
- भाववाच्य में कर्म नहीं होता।
- कर्तृवाच्य में (सकर्मक धातु के साथ) कर्ता प्रथम विभक्ति में, कर्म द्वितीया विभक्ति में तथा क्रियापद कर्ता के पुरुष और वचन के अनुसार होता है।

उदाहरण:

रामः पुस्तकं पठति। (राम पुस्तक पढ़ता है।)

- कर्मवाच्य में कर्ता तृतीया विभक्ति में, कर्म प्रथमा विभक्ति में होता है तथा क्रिया कर्मपद के अनुसार होती है।

उदाहरण:

रामेण पुस्तकं पठ्यते। (राम द्वारा पुस्तक पढ़ी जाती है।)

- भाववाच्य में कर्ता तृतीया विभक्ति में होता है तथा क्रिया सदैव प्रथम पुरुष एकवचन में होती है। कर्ता बहुवचन में होने पर भी क्रिया प्रथम पुरुष एकवचन में ही प्रयुक्त होती है।

उदाहरण:

मया गम्यते। (मेरे द्वारा जाया जाता है।)

- कर्मवाच्य अथवा भाववाच्य के क्रियापद बनाने के लिए मूल धातु के साथ 'य' जोड़ा जाता है।

उदाहरण:

मूल धातु	+ य	क्रियारूप
पठ्	य	पठ्यते
लिख्	य	लिख्यते
सेव्	य	सेव्यते

सभी धातुओं के रूप आत्मनेपद में ही बनते हैं।

संक्षिप्त सार-

वाच्य	कर्ता	कर्म	क्रिया
कर्तृवाच्य	प्रथमा	द्वितीया	कर्ता के अनुसार
कर्मवाच्य	तृतीया	प्रथमा	कर्म के अनुसार
भाववाच्य	तृतीया	नहीं होता	सदैव प्रथम पुरुष एकवचन

(क) विपिनः कथयति	(ख) मनीषेण कथ्यते
i) अशोकः लेखं लिखति।	i) अशोकेन लेखः लिख्यते।
ii) बालः जनकं प्रणमति।	ii) बालेन जनकः प्रणम्यते।
iii) अहं फलानि क्रीणामि।	iii) मया फलानि क्रीयन्ते।
iv) अम्बा ओदनं पचति।	iv) अम्बया ओदनं पच्यते।
v) छात्राः प्रार्थनां कुर्वन्ति।	v) छात्रैः प्रार्थना क्रियते।
vi) महिलाः जलम् आनयन्ति।	vi) महिलाभिः जलम् आनीयते।

इत्थं वयं पश्यामः यत् लोकव्यवहारे एकम् एव कथनं सामान्यतः द्विप्रकारेण कथ्यते। विपिनस्य कथनं कर्तृवाच्ये अस्ति मनीषस्य च कथनं कर्मवाच्ये अस्ति। उभयोः कथनयोः कः भेदः अस्ति इति अत्र ज्ञास्यामः।

हम देखते हैं कि एक ही बात को दो तरीकों से कहा जा सकता है।

विपिन ने जो वाक्य कहा है, वह कर्तृवाच्य है, जबकि मनीष ने जो वाक्य कहा है, वह कर्मवाच्य है। अब हम दोनों प्रकार के वाक्यों के बीच का अंतर समझेंगे।

'क' अन्तर्गतेषु वाक्येषु	'ख' अन्तर्गतेषु वाक्येषु
कर्ता प्रथमाविभक्तौ अस्ति।	कर्ता तृतीयाविभक्तौ अस्ति।
कर्म द्वितीयाविभक्तौ अस्ति।	कर्म प्रथमाविभक्तौ अस्ति।
क्रिया च कर्तृपदानुरूपा अस्ति।	क्रिया च कर्मपदानुरूपा अस्ति।

अवधेयम् -

(क) कर्तृवाच्ये	(ख) कर्मवाच्ये
1) कर्तरि प्रथमा विभक्तिः भवति।	1) कर्तरि तृतीया विभक्तिः भवति।
2) कर्मणि द्वितीयाविभक्तिः भवति।	2) कर्मणि प्रथमाविभक्तिः भवति।
3) क्रियापदं कर्तृपदानुरूपं भवति अर्थात् कर्तृपदं यादृश-पुरुष-वचनयुक्तं भवति, क्रियापि तादृश-पुरुष-वचन युक्ता भवति। एवं कर्तृवाच्ये कर्तृपदं प्रधानं भवति।	3) क्रिया च कर्मपदानुरूपा भवति अर्थात् कर्मपदे यः पुरुषः, यद् वचनं च भवति, क्रियायामपि तदेव पुरुष-वचनं च भवति। एवं कर्मवाच्ये कर्म प्रधानं भवति।

1.कर्तृवाच्य-इस वाच्य में कर्ता प्रधान होता है तथा क्रिया कर्ता के अनुसार प्रयुक्त होती है। इसके कर्ता में प्रथमा विभक्ति तथा कर्म में द्वितीया विभक्ति का प्रयोग होता है।

यथा - रामः गृहं गच्छति ।

इस वाक्य में 'राम' कर्ता और 'गृहम्' कर्म है। इसकी क्रिया 'गच्छति' कर्ता 'राम' के अनुसार एकवचन की है।

बालिका पाठम् पठितवती।

इस वाक्य में 'बालिका' कर्ता तथा 'पाठम्' कर्म तथा 'पठितवती' क्रिया है।

सैनिकः देशं रक्षति।

इस वाक्य में 'सैनिकः'कर्ता 'देशम्' कर्म तथा 'रक्षति' क्रिया है।

2. कर्मवाच्य-कर्मवाच्य में कर्म की प्रधानता होती है, अतः कर्म में प्रथमा तथा कर्ता में तृतीया विभक्ति का प्रयोग होता है। यहाँ क्रिया का प्रयोग कर्म के अनुसार होता है। जिस लिङ्ग, पुरुष तथा वचन में कर्म होता है, उसी लिङ्ग, पुरुष तथा वचन में क्रिया का प्रयोग होता है।
यथा -रामेण गृहं गम्यते। विद्यार्थिना पाठः पठ्यते। मया चित्रे दृश्येते।
इन वाक्यों में क्रमशः गृहम्, पाठः तथा चित्रे कर्म हैं। अतः प्रथम दो वाक्यों में कर्म के एकवचन के अनुसार क्रिया भी एकवचन में तथा तीसरे में चित्रे में द्विवचन के कारण क्रिया भी द्विवचन में प्रयुक्त है।

1. चित्रम् आधृत्य अधः एकः गद्यांशः दीयते। तस्मात् कर्तृवाच्यस्य वाक्यानि 'क' भागे, कर्मवाच्यस्य वाक्यानि च 'ख' भागे लिख्यन्ताम्।

एकः पथिकः नगरं गच्छति। सः हस्तेन पुस्तकं गृह्णाति। तेन एकः स्यूतः अपि धार्यते। मार्गे आम्र-वृक्षाः दृश्यन्ते। तत्र सः खगानां कलरवं शृणोति। वृक्षच्छायायां तेन सुखम् अनुभूयते। सः आम्रफलानि खादति। तेन वृक्षाः प्रशंस्यन्ते। अहो! धन्याः एते वृक्षाः ये फलानि छायामपि च यच्छन्ति। एतैः तु सदा परोपकारः एव आचर्यते। पथिकेन सङ्कल्पः क्रियते - "अहमपि स्वगृहे वृक्षान् आरोपयिष्यामि।"

'क' (कर्तृवाच्यम्)	'ख' (कर्मवाच्यम्)
यथा - एकः पथिकः नगरं गच्छति।	तेन एकः स्यूतः धार्यते।
क)	क) .....
ख)	ख) .....
ग)	ग) .....
घ)	घ) .....
ङ)	ङ) .....

उत्तरसंकेतः

'क' (कर्तृवाच्यम्)	'ख' (कर्मवाच्यम्)
यथा - एकः पथिकः नगरं गच्छति।	तेन एकः स्यूतः धार्यते।
क) सः हस्तेन पुस्तकं गृह्णाति।	क) मार्गे आम्र-वृक्षाः दृश्यन्ते।
ख) तत्र सः खगानां कलरवं शृणोति।	ख) वृक्षच्छायायां तेन सुखम् अनुभूयते।
ग) सः आम्रफलानि खादति।	ग) तेन वृक्षाः प्रशंस्यन्ते।
घ) ये फलानि छायामपि च यच्छन्ति।	घ) एतैः तु सदा परोपकारः एव आचर्यते।
ङ) अहमपि स्वगृहे वृक्षान् आरोपयिष्यामि।	ङ) पथिकेन सङ्कल्पः क्रियते।

	पाठान्तर्गत-धातूनां कर्मणि/भावे प्रयोगः		
क्र.सं.	मूलधातुः	कर्तरि प्रयोगः	कर्मणि/भावे प्रयोगः
1	कथ्	कथयति	कथ्यते
2	प्र + नम्	प्रणमति	प्रणम्यते
3	पच्	पचति	पच्यते
4	आ + नी	आनयति	आनीयते
5	नी	नयति	नीयते
6	ग्रह्	गृह्णाति	गृह्यते
7	धृ	धारयति	धार्यते
8	लिख्	लिखति	लिख्यते
9	क्री	क्रीणाति	क्रीयते
10	कृ	करोति	क्रियते
11	दा	ददाति	दीयते
12	गम्	गच्छति	गम्यते
13	दृश्	पश्यति	दृश्यते
14	श्रु	शृणोति	श्रूयते
15	अनु + भू	अनुभवति	अनुभूयते
16	प्र + शंस्	प्रशंसति	प्रशस्यते
17	आ + रूप् + णिच्	आरोपयति	आरोप्यते
18	पूज्	पूजयति	पूज्यते
19	वि + धा	विदधाति	विधीयते
20	बन्ध्	बध्नाति	बध्यते
21	सेव्	सेवते	सेव्यते
22	रच्	रचयति	रच्यते
23	वृष्	वर्षति	वृष्यते
24	कम्प्	कम्पते	कम्प्यते
25	गर्ज्	गर्जति	गर्ज्यते
26	क्षाल्	क्षालयति	क्षाल्यते
27	उत् + डी	उड्डीयते	उड्डीयते
28	शुभ्	शोभते	शुभ्यते
29	धाव्	धावति	धाव्यते
30	प्रति + ईक्ष्	प्रतीक्षते	प्रतीक्ष्यते
31	वन्द्	वन्दते	वन्द्यते
32	अभि + अस्	अभ्यस्यति	अभ्यस्यते
33	वि + श्वस्	विश्वसिति	विश्वस्यते
34	गै	गायति	गीयते
35	स्वप्	स्वपिति	सुप्यते
36	स्था	तिष्ठति	स्थीयते

37	अस्	अस्ति	भूयते
38	शीङ्	शेते	शय्यते
39	उप + विश्	उपविशति	उपविश्यते
40	वि + कास्	विकसति	विकस्यते
41	खाद्	खादति	खाद्यते
42	आ + चर्	आचरति	आचर्यते
43	सिध्	सिध्यति	सिध्यते
44	पा	पिबति	पीयते
45	भुज्	भुनक्ति	भुज्यते
46	पूर् / पूज्	पूरयति	पूर्यते
47	उप + दिश्	उपदिशति	उपदिश्यते
48	रुद्	रोदिति	रुद्यते
49	अभि + लष्	अभिलषति	अभिलष्यते
50	सम् + मन् + णिच्	सम्मानयति	सम्मान्यते
51	वृध्	वर्धते	वृध्यते
52	स्मृ	स्मरति	स्मर्यते
53	सिच्-क्षरणे	सिञ्चति	सिच्यते
54	रक्ष्	रक्षति	रक्ष्यते
55	हन्	हन्ति	हन्यते
56	भ्रम्	भ्रमति	भ्रम्यते
57	नश् + णिच्	नाशयति	नाश्यते
58	लभ्	लभते	लभ्यते
59	परि + ईक्ष्	परीक्षते	परीक्ष्यते
60	हृ	हरति	ह्रियते
61	क्रीड्	क्रीडति	क्रीड्यते
62	हृस्	हृसति	हृस्यते
63	भू	भवति	भूयते
64	उत् + पत्	उत्पतति	उत्पत्यते
65	स्ना	स्नाति	स्नायते
66	नृत्	नृत्यति	नृत्यते

दक्षता-आधारित-कार्यपत्रकम्-१

१. वाच्यानुसारम् उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितं संवादं पुनः लिखत -

आदित्यः - वैभव! इदानीं त्वया किं क्रियते ?

वैभवः - आदित्य! अधुना तु मया (i) ---------- क्रियते । का वार्ता ?

आदित्यः- नास्ति विशेषः। (ii) ---------- क्रीडितुं बहिः गम्यते, त्वमपि आगच्छ ।

वैभवः - न। श्वः मम परीक्षा भविष्यति अतः अद्य (iii) ---------- सम्पूर्ण दिने पठामि।

आदित्यः- अस्तु, किन्तु त्वं किं पठसि ?

वैभवः - गणितविषयस्य परीक्षा भविष्यति अतः मया गणित विषयः (iv) ----------।

मञ्जूषा- अस्माभिः, पठ्यते, अध्ययनम्, अहम्

२. वाच्यानुसारम् उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितं संवादं पुनः लिखत -

गायत्री- सन्ध्ये ! किं..... ओदनं पचसि ?

सन्ध्या - आम् ! मया ओदनः ---------।

गायत्री - तदनन्तरं त्वं किं करिष्यसि ?

सन्ध्या – तदनन्तरम्.....गीता पठिष्यते ।

गायत्री - ह्यः अहमपि गीताम् ----------|

मञ्जूषा- पच्यते, मया, त्वम्, अपठम्

उत्तरसंकेतः

1.	वाच्यम् (i) अध्ययनम्	(ii) अस्माभिः	(iii) अहम्	(iv) पठ्यते
2.	वाच्यम् (i) त्वम्	(ii) पच्यते	(iii) मया	(iv) अपठम्

9. समयः

अङ्कानां स्थाने शब्देषु समयलेखनम् (३ अङ्काः)

(सामान्य-सपाद-सार्ध-पादोन)

चतुर्वादनम्
(4.00)

द्वादशवादनम्
(12.00)

सपादचतुर्वादनम्
(4.15)

सार्धचतुर्वादनम्
(4.30)

पादोन-पञ्चवादनम्
(4.45)

पञ्चवादनम्
(5.00)

इदानीम्कः समयः ?

इदानीम् अष्टवादनम्।

दिव्या अष्टवादने विद्यालयं गच्छति।

इदानीं कः समयः ?

इदानीम्.....

दिव्या.....वादने पठति।

[पादोनपञ्चवादनम्, पञ्चवादनम्,
सपादपञ्चवादनम्, सार्धपञ्चवादनम्]

समयवाचनम्

समयः संख्या	समयः पादोन	समयः पूर्णः	समयः सपाद	समयः सार्ध
एक	12: 45 पादोनैकवादनम्	01:00 एकवादनम्	01:15 सपादैकवादनम्	01:30 सार्धैकवादनम्

द्वि	01:45 पादोनद्विवादनम्	02:00 द्विवादनम्	02:15 सपादद्विवादनम्	02:30 सार्धद्विवादनम्
त्रि	02:45 पादोनत्रिवादनम्	03:00 त्रिवादनम्	03:15 सपादत्रिवादनम्	03:30 सार्धत्रिवादनम्
चतुर्	03:45 पादोनचतुर्वादनम्	03:00 चतुर्वादनम्	04:15 सपादचतुर्वादनम्	04:30 सार्धचतुर्वादनम्
पञ्च	04:45 पादोनपञ्चवादनम्	05:00 पञ्चवादनम्	05:15 सपादपञ्चवादनम्	05:30 सार्धपञ्चवादनम्
षड्	05:45 पादोनषड्वादनम्	06:00 षड्वादनम्	05:15 सपादषड्वादनम्	06:30 सार्धषड्वादनम्
सप्त	06:45 पादोनसप्तवादनम्	07:00 सप्तवादनम्	07:15 सपादसप्तवादनम्	07:30 सार्धसप्तवादनम्
अष्ट	07:45 पादौनाष्टवादनम्	08:00 अष्टवादनम्	08:15 सपादाष्टवादनम्	08:30 सार्धाष्टवादनम्
नव	08:45 पादोननववादनम्	09:00 नववादनम्	09:15 सपादनववादनम्	09:30 सार्धनववादनम्
दश	09:45 पादोनदशवादनम्	10:00 दशवादनम्	10:15 सपाददशवादनम्	10:30 सार्धदशवादनम्
एकादश	10:45 पादोनैकादशवादनम्	11:00 एकादशवादनम्	11:15 सपादैकादशवादनम्	11:30 सार्धैकादशवादनम्
द्वादश	11:45 पादोनद्वादशवादनम्	12:00 द्वादशवादनम्	12:15 सपादद्वादशवादनम्	12:30 सार्धद्वादशवादनम्

दक्षता-आधारित-कार्यपत्रकम्-१

1.कालबोधकशब्दै: अधोलिखित-दिनचर्यां पूरयत-

(i) सौम्याप्रात: ..... 4:00 वादने उत्तिष्ठति।

(ii) तत:सा ..... 05:15 वादने योगाभ्यासं करोति।

(iii) तदनन्तरंसा .....7:45 वादने विद्यालयं गच्छति।

(iv) ..... 2:30 वादने आगत्य सा पुन:भोजनं करोति।

2. कालबोधकशब्दै: अधोलिखित-दिनचर्यां पूरयत-

(i) अहं नित्यं रात्रौ (8:30).....भोजनं करोमि ।

(ii) तदनन्तरं (8:45)..... भ्रमणाय गच्छामि ।

(iii) तदा (9:30)..... मनोरञ्जनाय दूरदर्शनं पश्यामि ।

(iv) दूरदर्शनं दृष्ट्वा (10:00)..... पठनं करोमि ।

3. कालबोधकशब्दैः अधोलिखित-**दिनचर्यां** पूरयत-

(i) 10:15 .....**अल्पाहारं** करोमि ।

(ii) 12:30.....भोजनं खादामि ।

(iii) 4:00.....**भ्रमणाय गच्छामि** ।

(iv) 8:45..... पठामि ।

उत्तरसंकेतः

१. समयः

(i) चतुर्वादने (ii) सपाद-**पञ्चवादने** (iii) पादोन-अष्टवादने (iv) सार्ध-**द्विवादने**

२. कालबोधकशब्दाः

(1) अहं नित्यं रात्रौ (8:30) **सार्ध**-अष्टवादने भोजनं करोमि ।

(ii) तदन्तरं (8:45) पादोन-**नववादने भ्रमणाय गच्छामि ।**

(iii) तदा (9:30) सार्ध-**नववादने मनोरञ्जनाय दूरदर्शनं पश्यामि ।**

(iv) दूरदर्शनं दृष्ट्वा (10:00) दशवादने पठनं करोमि ।

3. कालबोधकशब्दैः अधोलिखित-**दिनचर्यां** पूरयत-

(i) सार्ध नव (ii) **सपाद सप्त** (iii) अष्ट (iv) पादोन दश

10. अव्ययानि

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ।।

संस्कृत के वे शब्द जो सर्वदा एक जैसे ही रहते हैं (जिनमें विभक्ति, वचन तथा लिङ्ग के आधार पर कोई परवर्तन नहीं होता है।) उन्हें अव्यय कहते हैं।

अव्ययानि			
पदम्	चित्रम्	अर्थः	वाक्यप्रयोगः
अद्य		आज	अद्य रविवासरः अस्ति।
श्वः		कल (आने वाला)	अहम् श्वः विद्यालयं गमिष्यामि।
परश्वः		परसों (आने वाला)	परश्वः मम जन्मदिनम् अस्ति।
ह्यः		कल (बीता हुआ)	ह्यः शनिवारः आसीत्।
परह्यः		परसों (बीता हुआ)	परह्यः उत्सवः आसीत्।
इदानीम्		इस समय / अब	इदानीम् वयम् संस्कृतं पठामः।
अधुना		इस समय / अब	अधुना वयम् संस्कृतं पठामः।
सम्प्रति		इस समय / अब	सम्प्रति वयम् संस्कृतं पठामः।
अत्र - तत्र		यहाँ - वहाँ	अत्र पुस्तकम् अस्ति, तत्र लेखनी अस्ति।
कुत्र		कहाँ	भवान् कुत्र गच्छति?

बहिः		बाहर	गृहात् बहिः मा गच्छ।
इतस्ततः		इधर-उधर	गजाः वने इतस्ततः भ्रमन्ति।
शनैः		धीरे-धीरे	कच्छपः शनैः चलति।
उच्चैः		जोर से	सिंहः उच्चैः गर्जति।
सहसा		अचानक	सहसा वृष्टिः अभवत्।
वृथा		व्यर्थ	समयं वृथा मा कुरु।
एव		ही	त्वम् एव मम मित्रम् असि।
इव		की तरह / समान	मुखं चन्द्रः इव सुन्दरम् अस्ति।
नूनम्		निश्चित रूप से	सत्यमेव जयते नूनम्।
च		और	रामः लक्ष्मणः च वनं गच्छतः।
अपि		भी	अहम् अपि चलिष्यामि।
तु		तो / परन्तु	अहम् पठामि, त्वम् तु क्रीडसि।
इति		इस प्रकार / समाप्ति	...इति रामायण कथा समाप्ता।
यत्		जो	शिक्षकः अवदत् यत् सदा सत्यं वद।
कदा		कब	भवान् कदा उत्तिष्ठति?

किमर्थम्		किसलिए / क्यों	त्वम् किमर्थम् रोदिषि?
मा		मत / नहीं	कोलाहलं मा कुरु।
कदापि		कभी भी	असत्यं कदापि मा वद।
कुत्र		कहाँ	भवान् कुत्र गच्छति?
विना		बिना	ज्ञानं विना मुक्तिः न भवति।
यथा - तथा		जैसा - वैसा	यथा राजा तथा प्रजा।
यावत् - तावत्		जब तक - तब तक	यावत् जीवनम्, तावत् पठनीयम्।
यदि - तर्हि		अगर - तो	यदि पठिष्यसि, तर्हि सफलः भविष्यसि।
अतः		इसलिए	अहम् रुग्णः अस्मि, अतः न आगच्छामि।
अथ		इसके बाद / शुरुआत	अथ महाभारत कथा प्रारभ्यते।
पुरा		प्राचीन काल में	पुरा दशरथः नाम राजा आसीत्।

यद्यपि-तथापि, यथा-तथा, यदि-तर्हि, यत्र-तत्र, यावत्-तावत्, यदा-तदा इत्यादि अव्ययों का प्रयोग प्रायशः एक साथ ही करना चाहिए।

दक्षता-आधारित-कार्यपत्रकम्-१

1. मञ्जूषायांप्रदत्तैः उचितैः **अव्ययपदैः** अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत
   (i) प्राणत्राणाय अश्वाः ---------- अधावन्।
   (ii) यूयं सर्वे ------- मम प्रियाः।
   (iii) अभ्यासेन तु कौन्तेय **वैराग्येण** ---------- गृह्यते।
   (iv) अर्जुन! त्वम् ----------मुञ्च **ब्रह्मास्त्रम्** एतत् निवारयितुम्।
   (v) ----------विषादं त्यक्त्वा **उद्यमः** क्रियताम्।

मञ्जूषा

इदानीम्, अपि, इतस्ततः, एव, च

2. मञ्जूषायांप्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत

(i) ते सभायां ---------- मा वदेयुः ।

(ii) यदि त्वं मां मुक्त्वा यासि ---------- वेलाप्यवेला स्यात् ।

(iii) यूयम् ---------- प्रयासं कुरुत ।

(iv) मार्गेषु ---------- अवकरं न क्षिपेयुः ।

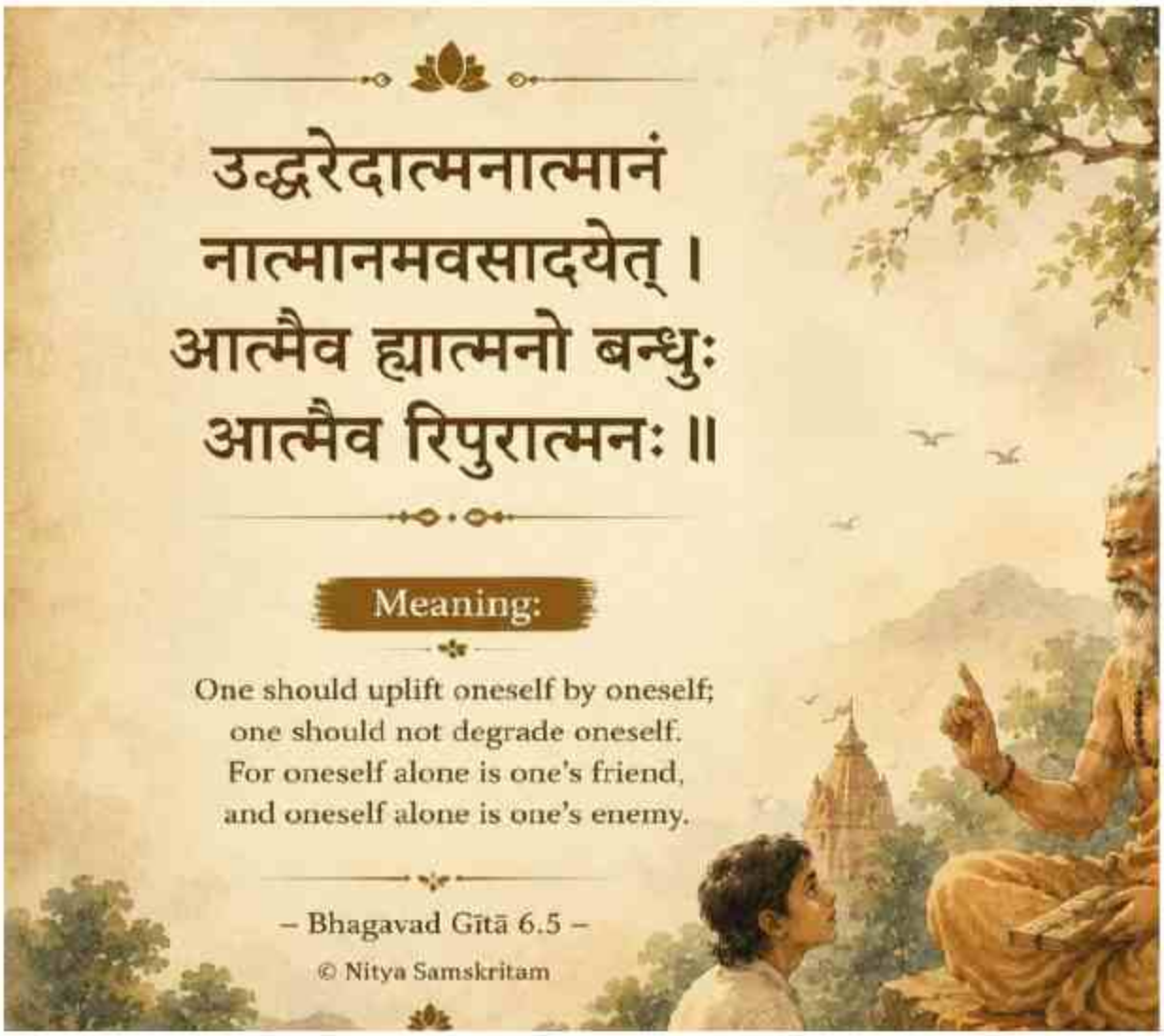
(v) मोहनः ---------- ग्रामम् गमिष्यति |

मञ्जूषा-

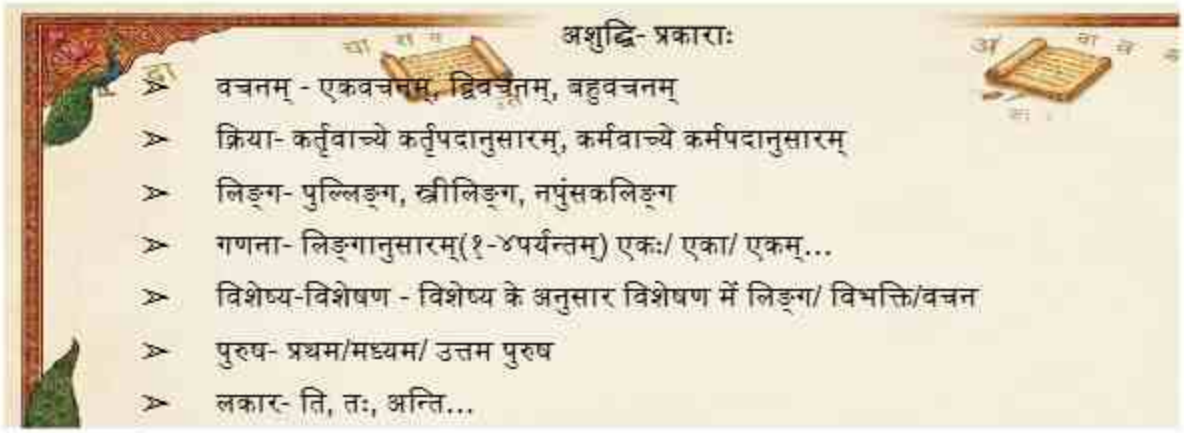
तदा, इतस्ततः, श्वः,वृथा, अपि

उत्तरसंकेतः

1. (i) इतस्ततः (i) एव (ii) च (iv) अपि (v) इदानीम्
2. (i) वृथा (ii) तदा (iii) अपि (iv) इतस्ततः (v) श्वः

11. अशुद्धि-संशोधनम्

ध्यातव्यम्

➢ वचनम् - एकवचनम् द्विवचनम् बहुवचनम्
रामः पठति रामौ पठतः रामाः पठन्ति

➢ क्रिया- कर्तृवाच्ये कर्तृपदानुसारम्, कर्मवाच्ये कर्मपदानुसारम्
अश्वाः धावति - अश्वाः धावन्ति

➢ लिङ्ग- पुल्लिङ्ग- रामः, स्त्रीलिङ्ग- रमा, नपुंसकलिङ्ग- फलम्
वृक्षे फलाः सन्ति - वृक्षे फलानि सन्ति

➢ गणना- लिङ्गानुसारम् (१-४ पर्यन्तम्)

पु. / स्त्री. / नपु	पु. / स्त्री. / नपु
एकः/ एका / एकम्	द्वौ / द्वे / द्वे
त्रयः/ तिस्रः / त्रीणि	चत्वारः/ चतस्रः/ चत्वारि

➢ विशेष्य-विशेषण - विशेष्य के अनुसार विशेषण में लिङ्ग/ विभक्ति/वचन का प्रयोग।

सर्वाः बालकाः - सर्वे बालकाः

➢ पुरुष (प्रथम/ मध्यम/ उत्तम)-

कर्तृवाच्य में क्रिया का पुरुष एवं वचन कर्ता के अनुसार होता है।
सः फलं खादसि - सः फलं खादति।

➢ लकार-

पुरुष	लट् लकार	लृट् लकार	लङ् लकार
प्रथम- मध्यम- उत्तम-	ति, तः, अन्ति सि, थः, थ मि, वः मः	इष्य-ति, इष्य-तः, इष्य-अन्ति, इष्य-सि इष्य-थः इष्य-थ इष्य-आमि इष्य-आवः इष्य-आमः	त्, ताम्, अन् अः तम् त अम् आव आम
पुरुष	लोट् लकार	विधिलिङ् लकार	

प्रथम-	तु	ताम्	अन्तु	एत्	ताम्	एयुः	
मध्यम-	अ	तम्	त	एः	तम्	त	
उत्तम-	आनि	आव	आम	एयम्	एव	एम	

दक्षता-आधारित-कार्यपत्रकम्-१

1. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कित-अशुद्धपदाय उचितपदं चित्वा वाक्यानि पुनः लिखत-

(1) प्रबुद्धौ ते दम्पती आश्चर्येण अतिष्ठताम्।

(क) सा (ख) तौ (ग) ताः (घ) तानि

(2) कुमार्गम् आश्रितस्य मम कीदृशः इयं क्लेशपरम्परा ।

(क) कीदृशम् (ख) कीदृश्यः (ग) कीदृशाः (घ) कीदृशी

(3) त्वं नर्तनात् अन्यत् किम् अपरं जानाति ?

(क) जानन्ति (ख) जानन्ति (ग) जानामि (घ) जानासि

(4) राजा वैद्यान् आहूय पृच्छतु ।

(क) अपृच्छत् (ख) प्रक्ष्यन्ति (ग) अपृच्छः (घ) अपृच्छन्

2. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कित-अशुद्धपदाय उचितपदं चित्वा वाक्यानि पुनः लिखत।

(1) पवनं वेगेन वहति ।

(क) पवन (ख) पावनम् (ग) पवनः (घ) पवनेन

(2) अहं आम्रं खादति ।

(क) खादामि (b) खादतः (c) खादसि (d) खादामः

(3) मोहनः गृहं तत्रास्ति |

(क) मोहनम् (ख) मोहनात् (ग) मोहने (घ) मोहनस्य

(4) भवान् श्वः कुत्र गच्छति ?

(क)गमिष्यति (ख) अगच्छत् (ग)गच्छतु (घ)आगमिष्यति

3. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कित-अशुद्धपदाय उचितं पदं चित्वा वाक्यानि पुनः लिखत-

(1) अभीष्टवस्तूनि प्राप्य याचकाः सन्तुष्टाः आसीत् ।

(क)आसीत् (ख) अस्ति (ग)आसन् (घ) स्यात्

(2) दानशालासु विचरन् राजा अचिन्तयन् ।

(क) अचिन्तयम् (ख) चिन्तय (ग)अचिन्तयन् (घ) अचिन्तयत्

(3) राज्ञा पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म।

(क) राजा (ख) राज्ञा (ग)पुत्रः (घ) राज्ञे

(4) राजा याचकेन दानं ददाति स्म ।

(क) याचकेभ्यः (ख) याचकस्य (ग) याचके (घ) याचकान्

उत्तरसंकेतः

1. (1) (ख) तौ (2) (ख) कीदृशी (3) (घ) जानासि (4) (क) अपृच्छत्
2. (1)(ग)पवनः (2)(क) खादामि (3)(घ)मोहनस्य (4) (ख)गमिष्यति
3. (1)(ग)आसन् (2) (घ) अचिन्तयत् (3)(क) राजा (4) (क) याचकेभ्यः

12. पठितावबोधनम्

नास्ति त्यागसमं सुखम् - अस्मिन् पाठे दानस्य महत्त्वं वर्णितम् अस्ति। स्वदांशीलतया विख्यातः शिबिनां राजा सर्वस्वं लोकहिताय दातुं तत्परः भवति। देवराजः इन्द्रः अपि परीक्षार्थं तं दाने एकं नेत्रं याचते। राजा तस्मै द्वे एव नेत्रे यच्छति। अनेन सन्तुष्टः भूत्वा इन्द्रः तस्मै वरं ददाति। येन सः शैलानामपि पारं द्रष्टुं शक्नोति।

गद्यांशः -1

अथ एकदा भगवान् बोधिसत्त्वः बहुजन्मार्जितपुण्यफलैः शिबीनां राजा अभवत्। स बाल्यात् एव वृद्धोपसेवी, विनयशीलः, शास्त्रपारङ्गतः च आसीत्। जनकल्याणकर्मसु रतः असौ पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म। कारुण्य-औदार्यादिसद्गुणोपेतः स नगरस्य समन्ततः धन-धान्यसमृद्धाः दानशालाः अकारयत्। तत्र अर्थिनां समूहः अन्न-पान वसन-रजत-सुवर्णादिकानि अभीष्टानि वस्तूनि प्राप्य सन्तुष्टः अभवत्। राज्ञः दानशीलताम् आकर्ण्य देशान्तरेभ्योऽपि जनाः तं देशम् आयान्ति स्म। अथ कदाचित् दानशालासु विचरन् स राजा बहुधनलाभेन सन्तुष्टानाम् अर्थिनां विरलसंख्यां विलोक्य अचिन्तयत् 'मम अर्थिनः तु धनलाभमात्रेण सन्तोषं भजन्ते। नूनं ते दानवीराः सौभाग्यशालिनः यान् याचकाः शरीरस्य अङ्गानि अपि याचन्ते।

अ. एकपदेन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्) ½×2=1

(i) भगवान् बोधिसत्त्वः कथं शिबीनां राजा अभवत्?

(ii) के सौभाग्यशालिनः यान् याचकाः शरीरस्य अङ्गानि याचन्ते ?

(iii) राज्ञः दानशीलताम् आकर्ण्य देशान्तरेभ्योऽपि के तं देशम् आयान्ति स्म?

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) बोधिसत्त्वः बाल्यात् एव कीदृशः आसीत्?

(ii) शिबेः राज्ये याचकाः किं लब्ध्वा सन्तुष्टाः अभवन् ?

(iii) अर्थिनां विरलसंख्या विलोक्य राजा किम् अचिन्तयत्?

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'अर्थिनः' इत्यस्य क्रियापदं किं प्रयुक्तम् ?

(ii) 'बोधिसत्त्वः शिबीनां राजा अभवत्' अत्र कर्तृपदम् किम्?

(iii) 'स बाल्यात एव वृद्धोपसेवी, विनयशीलः, शास्त्रपारङ्गतः च आसीत्। अत्र 'शैशवात्' अस्मिन अर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

गद्यांशः -2

राजा उवाच- भगवन् ! भवन्मनोरथं पूरयित्वा आत्मानम् अनुगृहीतं कर्तुम् इच्छामि। आदिश्यतां किं करवाणि? विप्रः अकथयत् यदि भवान् प्रीतः, तदा त्वत्तः एकस्य चक्षुषः दानम् इच्छामि येन मम लोकयात्रा निर्बाधा भवेत्। तत् श्रुत्वा राजा अचिन्तयत्- "लोके चक्षुर्दानं दुष्करमेव। नूनम् ईदृशं दानम् इच्छन् अयं याचकः केनापि प्रेरितः स्यात् ! अथवा भवतु नाम किं बहुचिन्तनेन?" इति विचार्य राजा अभाषत "भो मित्र! किमेकेन चक्षुषा, अहं भवते चक्षुर्द्वयमेव प्रयच्छामि इति। "राज्ञः नेत्रदानार्थं निश्चयं ज्ञात्वा अमात्याः विषण्णाः भूत्वा अवदन्- महाराज! अलम् एतावता दुस्साहसेन, प्रभूतं धनमेव दीयताम् ।

अ. एकपदेन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्) ½×2=1

(i) भवन्मनोरथं पूरयित्वा आत्मानम् किं कर्तुम् इच्छामि?

(ii) नूनम् ईदृशं दानम् इच्छन् अयं कः केनापि प्रेरितः स्यात् ?

(iii) येन मम का निर्बाधा भवेत् ?

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) राज्ञः नेत्रदानार्थं निश्चयं ज्ञात्वा अमात्याः विषण्णाः भूत्वा किम् अवदन्?

(ii) विप्रः राजानं किम् अकथयत्?

(iii) लोके कीदृशम् दानम् दुष्करमेव ?

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) राज्ञः नेत्रदानार्थं निश्चयं ज्ञात्वा अमात्याः विषण्णाः भूत्वा अवदन्। अत्र विषण्णाः पदस्य अर्थः कः?

(ii) 'राज्ञः' पदे का विभक्तिः ?

(iii) 'तत् श्रुत्वा राजा अचिन्तयत्। अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

आज्ञा गुरूणां हि अविचारणीया - माता-पित्रोः गुरूणां च आदेशानां पालनं सदैव करणीयम्। तत्र सन्देहस्य अपेक्षा नास्ति। पाठेऽस्मिन् केचन वानराः स्वराज्ञः आज्ञां न पालयन्ति। स्वादलोलुपाः ते वारम्वारं महानसं गत्वा सूपकारान् बाधन्ते। अनेन महानसे अश्वशालायां च अग्निकाण्डः भवति। अन्ततोगत्वा राज्ञः आदेशेन वानराः दण्डभागिनः भवन्ति।

गद्यांश -3

कस्मिंश्चित् नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म। तस्य पुत्राः वानरक्रीडारताः वानरयूथं नित्यमेव विविधैः भोज्यपदार्थैः पुष्टिं नयन्ति स्म। तस्मिन् राजगृहे बालवाहनयोग्यं मेषयूथम् आसीत्। तेषां मेषाणां मध्ये एको मेषः जिह्वालोलुपतया अहर्निशं महानसं प्रविश्य यत् पश्यति तद् भक्षयति। ते च सूपकाराः यत्किञ्चित् काष्ठं, मृण्मयं भाजनं कांस्यताम्रपात्रं वा पश्यन्ति तेन तम् आशु ताडयन्ति स्म। मेषस्य सूपकाराणां च कलहम् अवेक्ष्य नीतिविदाम् अग्रणीः वानरयूथपतिः अचिन्तयत् 'एतेषां कलहो न वानराणां हिताय। 'एवं विचार्य स यूथपः सर्वान् कपीन् आहूय रहसि अवदत्—सूपकाराणां मेषेण सह एषः कलहः नूनं भवतां विनाशकारणं भविष्यति।

अ. एकपदेन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्) ½×2=1

(i) राजपुत्राः प्रासादे कं भोज्यपदार्थैः पोषयन्ति स्म ?

(ii) राजगृहे कीदृशं मेषयूथम् आसीत् ?

iii) के पाकशालां प्रविष्टं मेषं ताडयन्ति स्म?

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) जिह्वालोलुपतया मेषः अहर्निशं किं करोति स्म?

(ii) सूपकाराः मेषं कैः वस्तुभिः ताडयन्ति स्म ?

(iii) मेषस्य सूपकाराणां च कलहम् अवेक्ष्य वानरयूथपतिः किम् अचिन्तयत् ?

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'कस्मिंश्चित् नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म। अत्र क्रियापदं किम्?

(ii) 'एवं विचार्य सः यूथपः सर्वान् कपीन् आहूय रहसि अवदत्। अत्र 'कपीन्' पदस्य किं विशेषणपदं प्रयुक्तम्?

(iii) गद्यान्शे "राजा" शब्दस्य कृते किं पर्यायपदं प्रयुक्तम्?

गद्यांश -4

तस्य वचनम् अश्रद्धेयं मत्वा मदोद्धताः कपयः प्रहस्य अवदन्- 'भो! किमिदम् उच्यते? न वयं स्वर्गसमानोपभोगान् विहाय अटव्यां क्षार-तिक्त-कषाय-कटु-रूक्षफलानि भक्षयिष्यामः।' तच्छ्रुत्वा साश्रुनयनो

यूथपतिः सगद्गदम् उक्तवान् 'रसनास्वादलुब्धाः यूयम् अस्य सुखस्य कुपरिणामं न जानीथ। अहं तु वनं गच्छामि।' अथ अन्यस्मिन् अहनि स मेषो यावत् महानसं प्रविशति तावत् सूपकारेण अर्धज्वलितकाष्ठेन ताडितः। ऊर्णाप्रचुरः मेषः वह्निना जाज्वल्यमानशरीरः निकटस्थाम् अश्वशालां प्रविशति दाहवेदनया च भूमौ लुठति। तस्य क्षितौ प्रलुठतः तृणेषु वह्निज्वालाः समुत्थिताः। ज्वालमालाकुलाः अश्वाः प्राणत्राणाय इतस्ततः अधावन्। तेषु केचिद् दग्धाः केचिद् अर्धदग्धाः केचन च पञ्चत्वं गताः।

अ. एकपदेन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्) ½×2=1

(i) केन जाज्वल्यमान शरीरः मेषः अश्वशालां प्रविशति?

(ii) किमर्थम् अश्वाः इतस्ततः अधावन्?

(iii) मेषस्य क्षितौ प्रलुठतः तृणेषु काः समुत्थिताः?

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) मदोद्धताः कपयः वानरयूथपतिं किम् अवदन् ?

(ii) मेषः वह्निना जाज्वल्यमाना शरीरेण कुत्र प्रविशति?

(iii) साश्रुनयनो भूत्वा यूथपतिः किम् उक्तवान्?

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'मदोद्धताः कपयः प्रहस्य अवदन्'। अस्मिन् वाक्ये किं कर्तृपदं प्रयुक्तम्?

(iii) ज्वालमालाकुलाः पदस्य विशेष्यपदं गद्यांशात् चित्वा लिखत ?

(iii) 'मेषः महानसं प्रविश्य यत् पश्यति तद् भक्षयति।' अत्र 'निर्गत्य' पदस्य कि विलोमपदं प्रयुक्तम् ?

साधुवृत्तिं समाचरेत् - सदैव सर्वैः सह सम्यक् व्यवहारः करणीयः। चौरकार्यं त्यक्त्वा साधुवृत्त्या निवसन् प्रच्छन्नभाग्यः सुखं प्राप्नोति एवं कुमार्गे चलन् असाधुवृत्तिम् आचरन् दुष्टबुद्धिः दुःखभाग् भवति।

गद्यांश -5

अस्ति कर्मपुरनाम्नि नगरे प्रच्छन्नभाग्य-नामधेयः कश्चित् कुमारः। बाल्ये वयसि विद्यापराङ्मुखः स केनचित् दुष्टबुद्धिनाम्ना चौरेण सह चौर्यकर्मणि निरतः सञ्जातः। एकदा स दुष्टबुद्धिना सार्धं कस्यचित् श्रेष्ठिनः गेहे धनहरणार्थं ग्रामान्तरं प्रस्थितः। अथ व्रजन्तौ तौ गर्तसङ्कुले मार्गे क्रीडतः कांश्चित् बालकान् प्रेक्ष्य अवदताम्-भो भो बालकाः। कथमत्र नतोन्नते विषमे मार्गे क्रीडथ? यदि कश्चित् गर्ते पतेत् तर्हि स विकलाङ्गो भूत्वा चिरं क्लेशम् अनुभवेत्। तच्छ्रुत्वा तेषु कश्चित् उद्दण्डः बालकः उवाच-अयि भो ! यद्येवं तर्हि कथं भवन्तौ सुपथं परित्यज्य अनेन कुपथेन गन्तुं प्रवृत्तौ? अपि इदं श्रेयस्करम्?

अ. एकपदेन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्) ½×2=1

(i) प्रच्छन्नभाग्यः कुत्र निवसति स्म?

(ii) मार्गः कीदृशः आसीत् ?

(iii) सः कदा विद्यापराङ्मुखः अभवत् ?

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) प्रच्छन्नभाग्यः मार्गे क्रीडतः बालकान् प्रेक्ष्य किमवदत् ?

(ii) उद्दण्डः बालकः किमवदत् ?

(iii) सः केन सह चौर्यकर्मणि निरतः सञ्जातः ?

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'कस्यचित् श्रेष्ठिनः गेहे धनहरणार्थं ग्रामान्तरं प्रस्थितः। अत्र क्रियापदं किं प्रयुक्तम् ?

(ii) 'उद्दण्डः बालकः' अत्र विशेषणपदं किम् ?

(iii) 'सन्मार्गम्' इति पदस्य किं पर्यायपदं गद्यांशे प्रयुक्तम् ?

गद्यांश -6

अहो! कुमार्गम् आश्रितस्य मम कीदृशी इयं क्लेशपरम्परा। गुरूपदेशेन इव अनेन बालवचसा मम चक्षुषी समुन्मीलिते। अद्य आरभ्य पापमार्गं त्यजामि इति विचिन्त्य मित्रं दुष्टबुद्धिम् अवदत् 'सखे ! यदि मां मित्रस्थाने परिगणयसि, तर्हि साधुजनगर्हितम् इमं पन्थानं त्यजतु भवान्।' दुष्टबुद्धिः तु तस्य सद्वचनानि तिरस्कृत्य ग्रामाभिमुखं प्राचलत्। प्रच्छन्नभाग्यः तु समुपजातविवेकः स्वगृहं प्रतिनिवृत्तः। गृहे तस्य भार्या सपदि समागतं पतिं दृष्ट्वा अपृच्छत्- आर्य! किं सर्वगतं कुशलं वर्तते ? अयथाकालं समागतोऽसि ? सम्प्रति धर्ममतिः सः पश्चात्तापेन दग्धमानसः सर्वं वृत्तान्तं निवेद्य सकरुणम् उच्चैः अक्रन्दत्। बुद्धिमती सा अवदत्-अलं चिन्तया। आपदां तरणिः धैर्यम्। इदानीं विषादं त्यक्त्वा उद्यमः क्रियताम्।

अ. एकपदेन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्) ½×2=1

(i) प्रच्छन्नभाग्यः कं पापमार्गं त्यक्तुम् अकथयत् ?

(ii) प्रच्छन्नभाग्यस्य पत्नी कीदृशी आसीत् ?

(iii) आपदां तरणिः किम् अस्ति ?

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) प्रच्छन्न भाग्यः स्वमित्रं किमवदत्?

(ii) तस्य भार्या सपदि समागतं पतिं दृष्ठवा किमपृच्छत्?

(iii) दुष्ठबुद्धिः तस्य सद्वचनानि तिरस्कृत्य कुत्र अगच्छत्?

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'गृहे तस्य भार्या सपदि समागतं पतिं दृष्ट्वा अपृच्छत्। अत्र 'शीघ्रम्' इति पदस्य पर्यायपदं किं प्रयुक्तम् ?

(ii) 'दुष्ठबुद्धिः तु तस्य सद्वचनानि तिरस्कृत्य ग्रामाभिमुखं प्राचलत्। अस्मिन् वाक्ये 'तस्य' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

(iii) 'अनेन बालवचसा मम चक्षुषी समुन्मीलिते' अत्र क्रियापदं किं प्रयुक्तम् ?

पठितावबोधनम् उत्तरसंकेतः

गद्यांश -1

गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत - 1/2 × 2 = 1

अ. एकपदेन उत्तरत।(केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) बहुजन्मार्जित पुण्यकलैः (ii) दानवीराः(ते) (iii) जनाः

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1*2 = 2

(i) बोधिसत्त्वःबाल्यात् एव वृद्धोपसेवी, 'विनयशीलः, शास्त्रपारङ्गतः च आसीत्।

(ii) शिवे राज्ये याचकाः अन्न-पान-वसन-रजत- सुवर्णादिकानि अभीष्टानि वस्तूनि प्राप्य सन्तुष्टाः अभवन्।

(iii) अर्थिनां विरलसंख्यां विलोक्य राजा अचिन्तयत् 'मम अर्थिनः तु धनलाभमात्रेण सन्तोषं भजन्ते। नूनं ते दानवीराः सौभाग्यशालिनः यान् याचकाः अङ्गानि अपि याचन्ते ।

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1*2 = 2

(i) भजन्ते (ii) राजा (iii) बाल्यात्

गद्यांश -2

गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

अ. एकपदेन उत्तरत ।(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2 * 2 = 1

(i) अनुगृहीतं (ii) याचकः (iii) लोकयात्रा

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1* 2 = 2

(i) राज्ञः नेत्रदानार्थं निश्चयंज्ञात्वा अमात्याः विषण्णाः भूत्वा अवदन् - महाराज! अलम् एतावता दुस्साहसेन, प्रभूतं धनमेव दीयताम् ।

(ii) विप्रः अकथयत्- यदि भवान् प्रीतः, तदा त्वत्तः एकस्य चक्षुषः दानम् इच्छामि येन मम लोकयात्रा निर्बाधा भवेत्।

(iii) लोके चक्षुर्दानं दुष्करमेव ।

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1* 2 = 2

(i) खिन्नाः (ii) षष्ठी (iii) अचिन्तयत्

गद्यांश -3

गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

1. एकपदेन उत्तरत ।(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2 * 2 = 1

(i) वानरयूथम् (ii) बालवाहनयोग्यं (iii) सूपकाराः

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) जिह्वालोलुपतया मेषः अहर्निशं महानसं प्रविश्य यत् पश्यति तद् भक्षयति स्म ।

(ii) सूपकाराः यत्किञ्चित् काष्ठं, मृण्मयं भाजनं कांस्यताम्रपत्रं वा पश्यन्ति तेन तम् आशु ताडयन्ति स्म

(iii) मेषस्य सूपकाराणां च कलहम् अवेक्ष्य वानरयूथपतिः अचिन्तयत् 'एतेषां कलहो न वानराणां हिताय'।

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) प्रतिवसति स्म । (ii) सर्वान् (iii) भूपतिः

गद्यांश -4

गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

अ. एकपदेन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2 * 2 = 1

(i) वह्निना (ii) ज्वालामालाकुलाः (iii) वह्निज्वालाः

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) मदोद्धताःकपयः वानरयूथपतिं अवदन् - 'भो! किमिदम् उच्यते ? न वयं स्वर्गसमानोपभोगान् विहाय अटव्यां क्षार-तिक्त-कषाय-कटु- रुक्षफलानि भक्षयिष्यामः ।'

(ii) मेषः वह्निना जाज्वल्यमानशरीरः निकटस्थाम् अश्वशालां प्रविशति ।

(iii) साश्रुनयनो भूत्वा यूथपतिः उक्तवान् -' रसनास्वाद्लुब्धाः यूयम् अस्य सुखस्य कुपरिणामं न जानीथ।

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) कपयः (ii) अश्वाः (iii) प्रविश्य

गद्यांश -5

गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

अ. एकपदेन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2 * 2 = 1

(i) कर्मपुरनाम्नि नगरे (ii) गर्तसङ्कुलः (iii) बाल्ये वयसि

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) प्रच्छन्नभाग्यः मार्गे क्रीडतः बालकान् प्रेक्ष्य अवदताम् - भो भो बालकाः। कथमत्र नतोन्नते विषमे मार्गे क्रीडथ।

(ii) उद्दण्डः बालक: उवाच – अयि भो। यद्येवं तर्हि कथं भवन्तौ सुपथं परित्यज्य अनेन कुपथेन गन्तुं प्रवृत्तौ।

(iii) सः दुष्टबुद्धिनाम्ना चौरेण सह चौर्यकर्मणि निरतःसञ्जातः ।

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) प्रस्थितः (ii) उद्दण्डः (iii) सुपथम्

गद्यांश -6

गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

अ. एकपदेन उत्तरत ।(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2 * 2 = 1

(i) दुष्टबुद्धिम् (ii) बुद्धिमती (iii) धैर्यम्

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) प्रच्छन्नभाग्यः स्वमित्रं अवदत् 'सखे! 'यदि मां मित्रस्थाने परिगणयसि, तर्हि साधुजनगर्हितम् इमं पन्थानं त्यजतु भवान् ।

(ii) तस्य भार्या सपदि समागतं पतिं दृष्टवा अपृच्छत् – आर्य! किं सर्वगतं कुशलं वर्तते ? अयथाकालं समागतोऽसि ।

(iii) दुष्टबुद्धिः तस्य सद्वचनानि तिरस्कृत्य ग्रामाभिमुखं अगच्छत् ।

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) सपदि (ii) प्रच्छन्नभाग्याय (iii) समुन्मीलिते

13. पद्यांश-खण्डः

प्रथमः पाठः - वाङ्मयं तपः

1.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे।
सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात्।

I. एकपदेन उत्तरत – (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) कविः कस्याः प्रार्थनां करोति?

(ii) शारदा कुत्र वसेत्?

(iii) का सर्वदा अस्ति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) कीदृशी सरस्वती अस्माकं सन्निधिं क्रियात्?

(ii) का अस्माकं सन्निधिं कुर्यात् ?

(iii) सर्वदा शारदा किं क्रियात् ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'शारदा' इति कर्तृपदस्य किं क्रियापदं पद्यांशे प्रयुक्तम्?

(ii) पद्यांशे 'सरस्वती' इति अर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

(iii) 'सर्वदा' इति पदस्य विशेष्य पदं किम् ?

2.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं, विद्यते तव भारति! ।
व्ययतो वृद्धिमायाति, क्षयमायाति सञ्चयात् ।।

I. एकपदेन उत्तरत – (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) भारत्याः कोशः कीदृशःवर्तते ?

(ii)वृद्धिः कथमायाति ?

(iii) सञ्चयात् किं आयाति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) सरस्वत्याः कोशः कथं क्षयम् आयाति ?

(ii) व्ययतः किं आयाति ?

(iii) भारत्यां कः विद्यते ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

i. अस्मिन् श्लोके सम्बोधनपदं किम् ?

ii. 'आयाति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

iii. 'क्षयम्' इति पदस्य विपर्ययपदं किम् ?

3. 1.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

नास्ति विद्यासमं चक्षुः, नास्ति सत्यसमं तपः।
नास्ति रागसमं दुःखं, नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥

I. एकपदेन उत्तरत – (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) विद्यासमं किं नास्ति ?

(ii)'दुःखं केन समं नास्ति ?'

(iii)सुखं केन समं नास्ति ?'

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलंप्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) तपः केन समम् अस्ति ?

(ii) केन समं चक्षुः नास्ति ?

(iii) त्यागसमं किं नास्ति ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) "नास्ति सत्यसमं तपः" अत्र क्रियापदं किम् ?

(ii)'नास्ति त्यागसमं सुखम्" अत्र विशेष्यपदं किम् ?

(iii)'नेत्र' शब्दस्य कृते अत्र पर्यायपदं किं प्रयुक्तम् ?

4. 1.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

न तथा शीतलसलिलं न चन्दनरसो न शीतला छाया।
प्रह्लादयति च पुरुषं, यथा मधुरभाषिणी वाणी॥

I. एकपदेन उत्तरत – (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) शीतला का भवति ?

(ii) मधुरभाषिणी का भवति ?

(iii) सलिलं कीदृशं भवति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) कीदृशं सलिलम् अपि पुरुषं न प्रह्लादयति ?

(ii) पुरुषं का आनन्दयति ?

(iii) कीदृशी छाया अपि पुरुषं न प्रह्लादयति ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

i. 'आनन्दयति' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

ii. 'शीतला छाया' इति अनयोः पदयोः विशेषणपदं किम् ?

iii. "मधुरभाषिणी वाणी प्रह्लादयति' अत्र क्रियापदं किम् ?

5. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

शुश्रूषा श्रवणं चैव, ग्रहणं धारणं तथा।
ऊहापोहार्थविज्ञानं, तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) प्रथमः धीगुणः कः अस्ति ?

(ii) धियः तृतीयः गुणः कः अस्ति ?

(iii) श्रवणं धियः कतमः गुणः वर्तते ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत — (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) धीगुणाः कति सन्ति ?

(ii) श्लोके के विपर्ययद्वयं प्रयुक्तम् ?

(iii) के के धियः गुणाः सन्ति ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'श्रोतुम् इच्छा' इति स्थाने किं पदं प्रयुक्तम् ?

(ii) "शुश्रूषाश्रवणम् इत्यादयःअष्ट गुणाः सन्ति "अत्र विशेष्यपदं किम् ?

(iii)'अर्थानाम् विशुद्धम् ज्ञानम्' इति स्थाने किं पदं प्रयुक्तम् ?

6.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः, पदच्छेदस्तु सुस्वरः।
धैर्यं लयसमर्थं च, षडेते पाठकागुणाः॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) पाठकस्य गुणाः कति सन्ति ?
(ii) माधुर्यादिकं कस्य गुणा: भवन्ति ?
(iii) तृतीय: गुण: क: अस्ति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत -(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) प्रथमः पाठकगुणः कः अस्ति ?
(ii) पाठकस्य गुणान् लिखत ?
(iii) द्वितीय-पञ्चमगुणस्य नामं लिखत ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'मधुरता' इत्यर्थे किं पदं श्लोके प्रयुक्तम् ?
(ii) "वर्णानां स्पष्ठतया उच्चारणम्' इति अर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?
(iii) " धैर्यं लयसमर्थं च एते पाठकागुणाः' अत्र विशेष्यपदं किम् ?

7.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

आचार्यात्पादमादत्ते, पादं शिष्यःस्वमेधया।
कालेन पादमादत्ते, पादं सब्रह्मचारिभिः॥

I. एकपदेनउत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) कः स्वमेधया शिक्षां गृह्णाति ?
(ii) शिक्षायाः तृतीयः चतुर्थांशः कस्मात् गृह्यते ?
(iii) शिक्षायाः प्रथमः चतुर्थांशः कस्मात् गृह्यते ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत -(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) आचार्यात् कियत् भागम् आदत्ते ?
(ii) केन तृतीयपादं गृह्णाति ?
(iii) शिष्य: कै: विद्यां प्राप्नोति ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'निज' इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम् ?
(ii) श्लोके कर्तृपदं किम् अस्ति ?
(iii)"कालेनपादम् आदत्ते " अत्र क्रियापदं किम् ?

8.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) अनुद्वेगकरं किं भवेत् ?
(ii) 'स्वाध्यायः' किं भवति ?
(iii) कीदृशम् तप उच्यते ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) वाक्यं कीदृशं स्यात् ?

(ii) वाङ्मयं कः उच्यते ?

(iii) श्लोके "वाक्य" शब्दस्य कृते कति विशेषणपदानि प्रयुक्तानि ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलंप्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) श्लोके क्रियापदं किं प्रयुक्तम् ?

(ii) 'उद्वेगकरम्' इति विपर्ययरूपे किं पदं प्रयुक्तम् ?

(iii) 'सत्यं' कस्य विशेषणम् ?

द्वितीयः पाठः - नास्ति त्यागसमं सुखम्

9.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

दास्यामीति प्रतिज्ञाय, योऽन्यथा कुरुते मनः।
कार्पण्यानिश्चितमतेः, कः स्यात्पापतरस्ततः॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) कः मनः अन्यथा करोति ?

(ii) प्रतिज्ञा कृत्वा किं अन्यथा कुरुते ?

(iii) कीदृश्याः मतेः जनः पापतरः भवति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) पापतरः किमर्थम् मनः अन्यथा कुरुते?

(ii) कार्पण्यमतिः कः भवति ?

(iii) प्रतिज्ञाय किम् न कर्त्तव्यम् ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'यो' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?

(ii) 'उदारता' इति पदस्य विपरीतार्थक पदं किम्?

(iii) 'कृपणता' इत्यर्थे श्लोके किं पदं प्रयुक्तम्?

10.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

शक्रोऽहमस्मि देवेन्द्रस्त्वत्समीपमुपागतः।
वरं वृणीष्व राजर्षे!, यदिच्छसि तदुच्यताम्।।

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) शक्रः कस्य समीपम् आगतः?

(ii) शक्रः कः आसीत्?

(iii) देवेन्द्रः कस्मै वरं दातुम् इच्छति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) शक्रः राज्ञः त्यागवृत्तिं प्रशंसन् किम् अवदत् ?

(ii) कः नृपाय वरं दातुं इच्छति?

(iii) राज्ञः समीपम् कः आगतः?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'अस्मि' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(ii) 'शापं' इत्यस्य पदस्य विलोमपदं किम् प्रयुक्तम् ?

(iii) शक्रस्य कृते विशेषणपदं किं प्रयुक्तम् ?

11.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

धनस्य निःसारलघोः स सारो, यद् दीयते लोकहितोन्मुखेन।
निधानतां याति हि दीयमानम्, अदीयमानं निधनैकनिष्ठम् ॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) कस्य सारः अस्ति ?

(ii) धनं केन भावेन देयम् ?

(iii) दीयमानं धनं कां याति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - 1x2=2

(i) अदीयमानं धनं कीदृशं भवति ?

(ii) कीदृशं धनं नश्वरं भवति?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'धनस्य' इति पदस्य विशेषणं किम्?

(ii) 'लोकहितोन्मुखेन' इति पदे का विभक्तिः?

पाठः 3 रमणीया हि सृष्टिः एषा

13.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत | 5

काकस्य गात्रं यदि काञ्चनस्य, माणिक्यरत्नं यदि चञ्चुदेशे।
एकैकपक्षे ग्रथितं मणीनां, तथापि काको न तु राजहंसः॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) मणयः कुत्र ग्रथिताः वर्णिताः अत्र?

(ii) कः राजहंसः भवितुम् न शक्नोति?

(iii) काकस्य चञ्चुदेशे किं स्थापितं भवेत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत -(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) कस्य गात्रं काञ्चन भवेत् ?

(ii) काकः कः भवितुं न शक्नोति ?

(iii) मणिक्यरत्नं कुत्र भवेत् ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'शरीरम्' इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम् ?

(ii) काकः राजहंसः न भवति। अत्र क्रियापदं किम्?

(iii) 'स्वर्णस्य' इति अर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

13अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत | 5

हंसः श्वेतः बकः श्वेतः, को भेदः बकहंसयोः।
नीरक्षीरविवेके तु, हंसो हंसः बको बकः॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) श्वेतः कः भवति ?

(ii) बकहंसयोः वर्णः कीदृशः भवति?

(iii) नीरक्षीरविवेकी कः मन्यते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) बकहंसयो: क:भेद: ?

(ii) कदा हंस: हंस: एवभवति ?

(iii) बकहंसयोः भेदः कदा ज्ञायते ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'कृष्णः' इति पदस्य विलोमपदं किम्?

(ii) 'बकः' इति पदस्य विशेषणपदं किम् ?

(iii) 'मरालः' इति पदस्य पर्यायपदं श्लोकात् अवचित्य लिखत?

14.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः, को भेदः पिककाकयोः ।
वसन्तसमये प्राप्ते, काकः काकः पिकः पिकः॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) काकस्य वर्णः कः?

(ii) पिकस्य वर्णः कः?

(iii) कदा काकभेदयोः भेदः भवति?

II. पूर्णवाक्येनउत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) पिककाकयोः मध्ये का समानता भवति?

(ii) वसन्तसमये कः पिकः इति ज्ञायते?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - 1x2=2

(i)'पिकः' शब्दस्य अर्थः कः?

(क) शुकः (ख) कोकिलः (ग) मयूरः (घ) हंसः

(ii) 'कृष्णः' इत्यस्य अर्थः—

(क) श्वेतः (ख) हरितः (ग) कृष्णवर्णः (घ) पीतः

15 अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत | 5

आयुषः क्षणमेकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिकैः॥
स चेन्निरर्थकं नीतः का नु हानिस्ततोऽधिका॥

I. एकपदेनउत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) कः अमूल्यः अस्ति ?

(ii) आयुषः एकोऽपि क्षणः कैः न लभ्यः?

(iii) कः निरर्थकं न यापनीयः ?

II. पूर्णवाक्येनउत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) कस्य एकोऽपि क्षणः न लभ्यः ?

(ii) समयः कथं न यापनीयः?

(iii) सर्वाधिका हानिः का अस्ति ?

III. निर्देशानुसारम्उचितम्उत्तरंचित्वालिखत - (केवलंप्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'आयुषः' इति पदे का विभक्तिः ?

(ii) 'लाभः' इति पदस्य विलोमपदं किमस्ति ?

(iii)अधिका इति पदस्य विशेष्यपदं किमस्ति ?

पञ्चमः पाठः - अभ्यासवशगं मनः

16. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत | 5

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः,
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय ! बलादिव नियोजितः॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) अत्र श्रीकृष्णाय सम्बोधनपदम् किम्?
(ii) पुरुषः किं चरति। ?
(iii) बलादिव कः नियोजितः ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) अनिच्छन् पुरुषः किम् करोति?
(ii) पुरुषः एव बलादिव कीदृशः भवति ?
(iii) पापं कः चरति?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) कृष्णस्य कृते श्लोके पर्यायपदं किं प्रयुक्तम् ?
(ii) "पापं चरति पूरुषः" अत्र क्रियापदं किं प्रयुक्तम् ?
(iii) " अयं" शब्दः कस्य विशेषणमस्ति ?

17 अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत | 5

काम एषः क्रोध एष, रजोगुण समुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा, विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) कामःकस्मात् उत्पन्नः?
(ii) 'उत्पन्नः' इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम्?
(iii) महाशनः कः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) रजोगुणसमुद्भवः कौ स्तः ?
(ii) कः एषः महापाप्मा भवति?
(iii) वैरिणं कं विद्धि?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत -(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) "विद्धि एनम् इह वैरिणम्" अत्र क्रियापदं किम् ?
(i) 'महाशनः' कस्य पदस्य विशेषणम्?
(ii) 'अरिः' इति पदस्य पर्यायपदं किमत्र प्रयुक्तम्?

18.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात्।
कामक्रोधोद्भवं वेगं, स युक्तः स सुखी नरः॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) वेगम् कस्मात् उद्भवति?
(ii) नरः कीदृशं वेगं सोढुं शक्नोति ?

(iii) यः क्रोधस्य वेगं जीवने सहते सः कीदृशः नरः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) सुखी कः भवति?

(ii) सः नरः कीदृशः भवति ?

(iii) कामक्रोधोद्भवं वेगं नरः कुत्र सहते ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'सुखीनरः' इति अनयोः पदयोः विशेष्यपदम् किम्?

(ii) 'योगी' इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम्?

(iii) श्लोके क्रियापदं किम् ?

19.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत | 5

ध्यायतः विषयान्पुंसः, संगस्तेषूपजायते।
सङ्गात्सञ्जायते कामः, कामात्क्रोधोऽभिजायते॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) कान् ध्यायतः संगः उपजायते?

(ii) कः विषयान् ध्यायति ?

(iii) कामः कस्मात् सञ्जायते ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) कामात् किम् उपजायते?

(ii) मानवस्य केषु सङ्गः उपजायते?

(iii) कदा नरस्य विषयेषु संगः उपजायते?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत -(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'सङ्गात् सञ्जायते कामः' अत्र क्रियापदं किम्?

(ii) 'ध्यायतः' इति कस्य पदस्य विशेषणम् ?

(iii)"उपजायते" इति पदस्य किं पर्यायपदं श्लोके प्रयुक्तम् ?

20.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत | 5

क्रोधाद्भवति संमोहः, संमोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो, बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥

I. एकपदेनउत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) क्रोधात् किं उद्भवति?

(ii) मनुष्यस्य विनाशस्य कारणम् किम्?

(iii) स्मृतिभ्रंशाद् किं भवति ?

II. पूर्णवाक्येनउत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) बुद्धिनाशात् किं भवति ?

(ii) कस्मात् सम्मोहः भवति ?

(iii) स्मृतिविभ्रमः कस्मात् भवति ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'विनश्यति' इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम्?

(ii) "बुद्धिनाशात्प्रणश्यति" अत्र क्रियापदं किम्?

(iii) "क्रोधाद्भवति संमोहः"अत्र कर्तृपदं किम्?

21.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

तस्मात् त्वम् इन्द्रियाण्यादौ, नियम्य भरतर्षभ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं, ज्ञानविज्ञाननाशनम्॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) 'भरतर्षभ' पदम् कस्य सम्बोधनम् ?

(ii) ज्ञानस्य विज्ञानस्य च नाशकः कः वर्तते ?

(iii) कानि नियम्य पाप्मानं प्रजहि ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) आदौ कानि वशीकरणीयानि ?

(ii) इदम् उपदेशं श्रीकृष्णः कस्मै यच्छति ?

(iii) इन्द्रियाणि किं कृत्वा पाप्मानं प्रजहि ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत -(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'पाप्मानं' पदम् कस्य विशेषणम् ?

(ii) "पाप्मानं प्रजहि ह्येनं" अत्र क्रियापदं किम्?

(iii) श्लोके "अन्ते" शब्दस्य कृते किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

22.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

चञ्चलं हि मनःकृष्ण! प्रमाथि बलवद्दृढम्।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

I. एकपदेन उत्तरत – (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) मनः कीदृशम् अस्ति?

(ii) अत्र सम्बोधनपदम् किम्?

(iii) मनसः निग्रहः कस्य इव सुदुष्करः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) कस्य निग्रहं सुदुष्करं मन्यते ?

(ii) किम् अतीव चञ्चलं वर्तते ?

(iii) मनः कथम् प्रमाथि?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'मनः' अस्य विशेष्यपदस्य विशेषणपदं किम्?

(ii) 'मथनशीलम्' इत्यर्थे श्लोके किं पदम् प्रयुक्तम्?

(iii) 'मन्ये' इति क्रियायाःकर्तृपदं किम्?

23. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

असंशयंमहाबाहो ! मनोदुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय, वैराग्येण च गृह्यते ॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) 'महाबाहो ! ' इति कथयित्वा कः सम्बोध्यते?

(ii) अभ्यासेन वैराग्येण च किं वशीक्रियते?

(iii) 'कौन्तेय' इति पदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) मनः कथं गृह्यते ?

(ii) मनसः किं वशीकरणं भवति ?

(iii) मनः कीदृशम् अस्ति ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'यस्य वशीकरणं कठिनम्' इत्यर्थे किं पदं पद्यांशे प्रयुक्तम् ?

(ii) 'मनः' अस्य विशेषणपदं श्लोकात्चित्वा लिखत।

(iii)'गृह्यते' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदम् ?

अष्टमः पाठः - तिरुक्कुरल्-सूक्ति-सौरभम्

24.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत

पिता यच्छति पुत्राय, बाल्ये विद्याधनं महत्।
पिताऽस्य किं तपस्तेपे, इयुक्तिस्तत्कृतज्ञता॥

I. एकपदेन उत्तरत – (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) विद्याधनं कः यच्छति ?

(ii) पिता पुत्राय विद्याधनं कदा यच्छति?

(iii) किं धनं महत् अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) पिता कस्मै विद्याधनं यच्छति?

(ii) अत्र धनम् किम् अमन्यत् ?

(iii) पुत्रः पितरं प्रति किम् अनुभवेत् ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'विद्याधनम्' श्लोके अस्य विशेषणपदं किम् ?

(ii) श्लोके "कृतज्ञता" पदस्य विलोमपदं किं प्रयुक्तम् ?

(iii) 'तेपे' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

25.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

अवक्रता यथा चित्ते तथा वाचि भवेद्यदि ।
तदेवाहु महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः॥

I. एकपदेन उत्तरत – (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) चित्ते किं भवेत्?

(ii) अवक्रता यथा चित्ते भवति तथा कस्यां भवेत्?

(iii) वाचि किं न भवेत् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) समत्वम् किं कथ्यते ?

(ii) के तदेव समत्वं कथयन्ति ?

(iii) चित्ते वाचि च अवक्रता किं उच्यते ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत -(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i)'भवेत्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(ii) अस्मिन् श्लोके 'वैषम्यम्' इति पदस्य विलोमपदं किं भवेत्?

(iii)'अस्मिन् श्लोके 'मनसि' इति पदस्य पर्यायपदं किं प्रयुक्तम्?

26.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत्।
परित्यज्य फलं पक्वं भुङ्क्तेऽपक्वं विमूढधीः॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) विमूढधीः कीदृशीवाचं त्यजति?

(ii) कः परुषां वाचं वदति?

(iii) कीदृशीं वाणीं न त्यजेत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) कःअपक्वम्फलंखादति?

(ii) कीदृशीं वाणीम् अभ्युदीरयेत्?

(iii) विमूढधीः पक्वं फलं त्यक्त्वा किं खादति?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'कठोराम्' अस्यपर्यायः श्लोकात् एव चित्वा लिखत।

(ii) 'पक्वम्' इति पदस्य विलोमपदं किम्?

(iii) "परित्यज्य फलं पक्वं भुङ्क्तेऽपक्वं विमूढधीः" अत्र क्रियापदं किम्?

27.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

विद्वांस एव लोकेऽस्मिन्चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः।
अन्येषां वदने ये तु ते चक्षुर्नामनी मते॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) अत्र के चक्षुष्मन्तः?

(ii) विद्वांसः कुत्र चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः?

(iii) चक्षुषी कुत्र भवतः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) चक्षुर्नामनी के ?

(ii) के नेत्रहीना: इव भवन्ति ?

(iii) अस्मिन् संसारे के प्रकीर्तिताः?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'लोके अस्मिन्' इत्यनयोः पदयोः विशेषणपदं किम्?

(ii) 'कथिताः' इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम्?

(iii) "विद्वांस एव लोकेऽस्मिन् चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः" अत्र कर्तृपदम् किम्?

28.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

यत्प्रोक्तं येन केनापि तस्य तत्त्वार्थ निर्णयः।
कर्तुं शक्यो भवेद्येन सविवेक इतीरितः॥

I. एकपदेन उत्तरत – (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) तत्त्वार्थनिर्णय: क: करोति?

(ii) विवेक: कस्यनिर्णयः कर्तुं समर्थः?

(iii) येन केनापि किं कृतम् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) विवेकी कः?

(ii) विवेकः किं करोति ?

(iii) विवेकः कस्य तत्त्वार्थनिर्णयं कर्तुं शक्नोति ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'सविवेक इतीरितः' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदम् किम्?

(ii) श्लोकात् अविवेकपदस्य विलोमपदं लिखत।

(iii) 'कथितम्' इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम्??

29.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

वाक्पटुः धैर्यवान्मन्त्री सभायामप्यकातरः।
स केनापि प्रकारेण परैर्न परिभूयते ॥

I. एकपदेन उत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) कः परैः न परिभूयते?

(ii) अत्र 'सः' पदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

(iii मन्त्रिणः प्रथमः गुणः कः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) मन्त्री कीदृशः भवेत् ?

(ii) वाक्पटुः कः कदापि न परिभूयते ?

(iii) धैर्यवान् मन्त्री सभायां कीदृशः भूत्वा तिष्ठति ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'न कातरः' इति स्थाने किं पदं प्रयुक्तम् ?

(ii) श्लोके क्रियापदं किम् प्रयुक्तम् ?

(iii)"वाक्पटुः धैर्यवान्मन्त्री" अत्र विशेष्यपदं किम् ?

30.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

य इच्छत्यात्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च।
न कुर्यादहितं कर्म स परेभ्यः कदापि च ॥

I. एकपदेनउत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) जनः आत्मनः किम् इच्छति?

(ii) मनुष्यः कति सुखानि इच्छति?

(iii) नरः केषाम् अहितम् न कुर्यात् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) कः परेभ्यः अहितञ्चकुर्यात्?

(ii) मनुष्यः किं किम् इच्छति?

(iii) नरः कस्य श्रेयः कति सुखानि च इच्छति?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'सुखानि' अस्य विशेषणपदम् किम् ?

(ii) "कल्याणम्' इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम्?

(iii) 'कुर्यात्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदम् किम् ?

31.अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

आचारः प्रथमोधर्मः इत्येतद्विदुषां वचः।
तस्माद्रक्षेत्सदाचारं प्राणेभ्योऽपि विशेषतः॥

I. एकपदेनउत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) कः प्रथमः धर्मः ?

(ii)"अस्माकं व्यवहारः उचितः भवेत्" इति केषां वचनम् अस्ति?

(iii) आचारः कतमो धर्मः?

II. पूर्णवाक्येनउत्तरत -(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) प्राणेभ्यः अपि विशेषतः कः रक्षणीयः?

(ii) सः केभ्यः अपि विशेषो भवति ?

(iii) विदुषां वचः किम्?

III. निर्देशानुसारम्उचितम्उत्तरंचित्वालिखत –(केवलंप्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i)'दुराचारम्' इति पदस्य किं विपरीतार्थकं पदम्?

(ii) 'प्रथमधर्मः' इत्यनयोः पदयोः विशेष्यपदं किम्?

(iii) द्वितीयपंक्तौ क्रियापदं किम् ?

नवमः पाठः - सुस्वागतं भो ! अरुणाचलेऽस्मिन्

32. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

यः सप्तराज्येषु विभासमानः, तरङ्गिणी यत्र च लोहिताख्या।
'ईटा' हि यस्यास्ति पुरीप्रधाना, सुस्वागतं भो ! अरुणाचलेऽस्मिन्।।

I. एकपदेनउत्तरत –(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2x2=1

(i) नद्याः नाम किम् अस्ति ?

(ii) 'ईटा' कस्य प्रधाना पुरी अस्ति?

(iii)लोहिताख्या तरङ्गिनी कुत्र अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) सप्तराज्येषु कः विभासमानः?

(ii) अरुणाचलस्य कीदृशी पुरी 'ईटा' अस्ति ?

(iii) कस्मिन् प्रदेशे सुस्वागतम् भवति ?

III. निर्देशानुसारम्उचितम्उत्तरंचित्वालिखत - (केवलंप्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) नदी' इति पदस्य पर्यायपदं श्लोकात् अवचित्य लिखत।

(ii) पुरी' इति पदस्य विशेषणपदं किम् ?

(iii) ईटा' हि यस्यास्ति पुरी प्रधाना' अत्र क्रियापदम् किम् ?

उत्तर- संकेतः

पद्यांशः-1

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) शारदायाः। (ii) वदनाम्बुजे (iii) शारदा

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

i. सर्वदा सरस्वती अस्माकं सन्निधिं क्रियात्।

ii. शारदा अस्माकं सन्निधिं क्रियात्।

iii. सर्वदा शारदामुखकमले निवासं क्रियात्।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलंप्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) क्रियात् (ii) शारदा (iii) शारदा

पद्यांशः-2

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) अपूर्वः। (ii) व्ययतः (iii) क्षयम्

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) सरस्वत्याः कोशः सञ्चयात् क्षयम् आयाति।

(ii) व्ययतः वृद्धिमायाति।

(iii) अपूर्वः कोषः भारत्यां विद्यते।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) भारति। (ii) वृद्धिं /क्षयम्। (iii) वृद्धिम्

पद्यांशः-3

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) चक्षुः (ii) रागेण (iii) त्यागेन

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) तपः सत्यसमम् अस्ति।

(ii) विद्यासमं चक्षुः नास्ति।

(iii) त्यागसमं सुखं नास्ति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) अस्ति (ii) सुखम् (iii) चक्षुः

पद्यांशः-4

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) छाया/वाणी (ii) वाणी (iii) शीतलं

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। 1*2 =2

i. शीतलं सलिलम् अपि पुरुषं न प्रह्लादयति।

ii. पुरुषं मधुरवाणी आनन्दयति।

iii शीतलाछाया अपि पुरुषं न प्रह्लादयति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलंप्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) प्रह्लादयति (ii) शीतला (iii) प्रह्लादयति

पद्यांशः-5

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) शुश्रूषा (ii) ग्रहणं (iii) द्वितीयः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। 1*2 =2

(i) धीगुणाः अष्ट सन्ति।

(ii) श्लोके ऊहः अपोहः इति विपर्ययद्वयं प्रयुक्तम्।

(iii) शुश्रूषा श्रवणं ग्रहणं धारणम् ऊहः अपोहः अर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः सन्ति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - 1 * 2 = 2

(i) शुश्रूषा (ii) गुणाः (iii) अर्थविज्ञानम्

पद्यांशः-6

1. 1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) षट् (ii) पाठकस्य (iii) पदच्छेदः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

i. प्रथमः पाठकगुणः माधुर्यम् अस्ति।

ii. माधुर्यमक्षरव्यक्तिःपदच्छेदःसुस्वरःधैर्यं लयसमर्थं च एते पाठकागुणाः।

iii. अक्षरव्यक्तिः धैर्यं च।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) माधुर्यम् (ii) अक्षरव्यक्तिः (iii) गुणाः

पद्यांशः-7

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 =1

(i) शिष्यः (ii) कालेन (iii) आचार्यात्

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) आचार्यात् पादम् आदत्ते।

(ii) कालेन तृतीयं पादं गृह्णाति।

(iii) शिष्यः सब्रह्मचारिभिः विद्यां प्राप्नोति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) स्व (ii) शिष्यः (iii) आदत्ते

पद्यांशः-9

1. 1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) वाक्यम् (ii) तपः (iii) वाङ्मयम्

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

i. वाक्य अनुद्वेगकरं, सत्यं, प्रियंहितं च स्यात्।

ii. वाङ्मयं तप उच्यते।

iii. श्लोके वाक्यशब्दस्य कृते त्रीणि विशेषणपदानि प्रयुक्तानि।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - 1 * 2 = 2

(i) उच्यते (ii) अनुद्वेगकरं (iii) वाक्यस्य

पद्यांशः-10

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) पापतरः (ii) मनः (iii) अनिश्चितमतेः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) पापतरः कार्पण्यानिश्चितमतेः मनः अन्यथा कुरुते।

(ii) यः प्रतिज्ञाय दानं न करोति, सः कार्पण्यमतिः भवति।

(iii) प्रतिज्ञाय अन्यथा न कर्तव्यम्।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(ii) कुरुते (ii) कार्पण्यः (iii) कार्पण्यम्

पद्यांशः-10

1. एकपदेनउत्तरत ½ * 2 = 1

(i) राज्ञः (ii) देवेन्द्रः (iii) नृपाय/ राज्ञे/ राजर्षये

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

i. शक्रः राज्ञः त्यागवृत्तिं प्रशंसन् अवदत् -अहं शक्रः देवेन्द्रः त्वत् समीपम् उपागतः अस्मि। राजर्षे! वरं वृणीष्व। यद् इच्छसि तद् उच्यताम्।

ii. शक्रः नृपाय वरं दातुम् इच्छति।

iii. राज्ञः समीपं शक्रः आगतः।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत 1 * 2 = 2

(i) शक्रः (ii) वरम् (iii) देवेन्द्रः

पद्यांशः-11

1. एकपदेनउत्तरत ½ * 2 = 1

(i) धनस्य। (ii) लोकहितोन्मुखेन। (iii)निधानताम्।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) अदीयमानं धनं निधनैकनिष्ठं भवति।

(ii) अदीयमानं धनं नश्वरं भवति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत- 1 * 2 = 2

(i) निःसारलघोः (ii) तृतीया

पद्यांशः-12

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2= 1

(i) एकैकपक्षे (ii) काकः (iii) माणिक्यरत्नम्

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) काकस्य गात्रं काञ्चनस्य भवेत्।

(ii) काकःराजहंसःभवितुंन शक्नोति।

(iii) माणिक्यरत्नं चञ्चुदेशे भवेत्।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलंप्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) गात्रम् (ii) भवति (iii) काञ्चनम्

पद्यांशः-13

I . एकपदेनउत्तरत ½ * 2 = 1

(i) हंसः (ii) श्वेतः (iii) हंसः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

i. हंसः श्वेतःबकःश्वेतः, नीरक्षीरविवेकेहंसः, हंसःएव भवति।

ii. नीरक्षीरविवेके हंसः हंसःएवभवति।

iii. बक हंसयोः भेदः नीरक्षीरविवेके ज्ञायते।

III. निर्देशानुसारम्उचितम्उत्तरंचित्वालिखत 1 * 2 = 2

(i) श्वेतः (ii) श्वेतः (iii) हंसः

पद्यांशः-14

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2= 1

(i) वार्ष्णेय! (ii) पुरुषःपापं चरति।: (iii) पुरुषः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i)अनिच्छन् अपि पुरुषः पापं करोति।

(ii) पुरुषःएव बलादिव नियुक्तःभवति।

(iii) पापं पुरुषः चरति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलंप्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) वार्ष्णेय! (ii) चरति (iii) पुरुषस्य

पद्यांशः-15

1. एकपदेनउत्तरत ½ * 2 = 1

(i) कृष्णः। (ii) कृष्णः (iii) वसन्तसमये

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) पिककाकयोः वर्णः कृष्णः भवति।

(ii) वसन्तसमये स्वरेण पिकस्य ज्ञानं भवति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत 1 * 2 = 2

(i) कोकिलः (ii) कृष्णवर्णः

पद्यांशः-16

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) समयः। (ii) स्वर्णकोटिकैः। (iii) समयः ।

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) आयुषः एकोऽपि क्षणः न लभ्यः।

(ii) समयः निरर्थकं न यापनीयः।

(iii) समयस्य निरर्थकं यापनं सर्वाधिका हानिः अस्ति ?

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत 1 * 2 = 2

(i) षष्ठी (ii) हानिः (iii) हानिः

पद्यांशः-17

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) रजोगुणात् (ii) समुद्भवः (iii) रजोगुणः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

i. रजोगुणसमुद्भवः कामक्रोधौ स्तः।

ii. कामः एष महापाप्मा भवति।

iii. वैरिणं एनं (कामक्रोधं) विद्धि।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत 1 * 2 = 2

(i) विद्धि (ii) कामस्य (iii) वैरी

पद्यांशः-18

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2= 1

(i) कामात् (ii) कामक्रोधोद्भवं वेगम् (iii) युक्तः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) यः शरीर-विमोक्षणात्प्राक्कामक्रोधोद्भवम्वेगं सोढुं शक्नोति सः नरः सुखी भवति।

(ii) सः नरः युक्तः भवति।

(iii) कामक्रोधोद्भवं वेगं नरः अस्मिन् संसारे एव सहते।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) नरः (ii) युक्तः (iii) शक्नोति

पद्यांशः-19

1. एकपदेनउत्तरत ½ * 2 = 1

(i) विषयान् (ii) जनः (iii) सङ्गात्

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

i. कामात्क्रोधः उपजायते।

ii. मानवस्य विषयेषु सङ्गः उपजायते।

iii. विषयान् ध्यायतः नरस्य विषयेषु सङ्गः उपजायते।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत- 1 * 2 = 2

(i) सञ्जायते (ii) पुंसः (iii) अभिजायते

पद्यांशः-20

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2= 1

(i) सम्मोहः (ii) क्रोधः (iii) बुद्धिनाशः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) बुद्धिनाशात्मनुष्यःप्रणश्यति।

(ii) क्रोधात् सम्मोहः भवति।

(iii) स्मृति विभ्रमः सम्मोहात् भवति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) प्रणश्यति। (ii) प्रणश्यति (iii) सम्मोहः

पद्यांशः-21

1. एकपदेनउत्तरत ½ * 2 = 1

(i) अर्जुनस्य (ii) पाप्मानम् (iii) इन्द्रियाणि

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

i. आदौ इन्द्रियाणि वशीकरणीयानि।

ii इदम् उपदेश कृष्णः अर्जुनाय यच्छति।

iii. इन्द्रियाणि नियम्य पाप्मानं प्रजहि।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत 1 * 2 = 2

(i) कामस्य (ii) प्रजहि (iii) आदौ

पद्यांशः 22

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2= 1

(i) चञ्चलम् (ii) कृष्ण! (iii) वायोः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) मनसः निग्रहं सुदुष्करं मन्यते।

(ii) मनः अतीव चञ्चलं वर्तते।

(iii) मनः बलवद्दृढं प्रमाथि।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) चञ्चलम् (ii) प्रमाथि (iii) अहम्

पद्यांशः-23

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) कृष्णः (ii) मनः (iii) अर्जुनाय

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

i. मनः अभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते।

ii. मनसः अभ्यासेन वैराग्येण च वशीकरणं भवति।

iii. मनः दुर्निग्रहं चलं च अस्ति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत 1 * 2 = 2

i. दुर्निग्रहम् ii. दुर्निग्रहम् iii. मनः

पद्यांशः-24

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2= 1

(i) पिता (ii) बाल्ये (iii) विद्याधनम्

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) पिता पुत्राय विद्याधनं यच्छति।

(ii) अत्र विद्याम् एव धनम् अमन्यत्।

(iii) पुत्र: पितरं प्रति कृतज्ञताम् अनुभवेत्।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) महत् (ii) कृतज्ञता (iii) पिता

पद्यांशः-25

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) अवक्रता (ii) वाचि (iii) वक्रता

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

i. चित्ते वाचि च अवक्रता समत्वं कथ्यते।

ii. महात्मानः तदेव समत्त्वं कथयन्ति।

iii. चित्ते वाचि च अवक्रता समत्वम् उच्यते।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत - 1 * 2 = 2

(i) अवक्रता (ii) समत्वम् (iii) चित्ते

पद्यांशः-26

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2= 1

(i) धर्मप्रदाम् (ii) विमूढधीः (iii) धर्मप्रदाम्

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) विमूढधीः अपक्वं फलं खादति।

(ii) धर्मप्रदां वाणीम् अभ्युदीरयेत्।

(iii) विमूढधी: पक्वं फलं त्यक्त्वा अपक्वं फलं खादति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) परुषाम् (ii) अपक्वम् (iii) भुङ्क्ते

पद्यांशः-27

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) विद्वांसः (ii) लोके (iii) वदने

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) मूर्खाणां वदने ये नेत्रे ते चक्षुर्नामनी।

(ii) विद्याहीनाः नेत्रहीनाः इव भवन्ति।

(iii) अस्मिन् संसारे चक्षुष्मन्तःविद्वांसः प्रकीर्तिताः।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत 1 * 2 = 2

(i) अस्मिन् (ii) प्रकीर्तिताः (iii) विद्वांसः

पद्यांशः-28

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2= 1

(i) विवेकः (ii) तत्त्वार्थस्य (iii) प्रोक्तम्

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) येन केनापि यत् प्रोक्तं तस्य तत्त्वार्थनिर्णयं कर्तुं शक्यः जनः विवेकी भवति।

(ii) विवेकःएव तत्त्वार्थनिर्णयं करोति।

(iii) विवेकः येन केनापि यत्प्रोक्तं तस्य तत्त्वार्थनिर्णयं कर्तुं शक्नोति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) ईरितः (ii) विवेकः (iii) प्रोक्तम्

पद्यांशः-29

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) अकातरः मन्त्री (ii) मन्त्रिणे (iii) वाक्पटुः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) मन्त्रीवाक्पटुः, धैर्यवान् सभायाम् अकातरः च भवेत्।

(ii) वाक्पटुःमन्त्री कदापि न परिभूयते।

(iii) धैर्यवान् मन्त्री सभायां अकातरः भूत्वा तिष्ठति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत 1 * 2 = 2

(i) अकातरः (ii) परिभूयते (iii) मन्त्री

पद्यांशः-30

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 =1

(i) श्रेयः (ii) प्रभूतानि (iii) परेषाम्

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) यः आत्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च इच्छति सः परेभ्यः अहितम् न कुर्यात्।

(ii) मनुष्यः प्रभूतानि सुखानि इच्छति।

(iii) नरः आत्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च इच्छति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत (केवलंप्रश्नद्वयम्) 1 * 2 = 2

(i) प्रभूतानि (ii) श्रेयः (iii) सः

पद्यांशः-31

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) आचारः (ii) विदुषाम् (iii) प्रथमः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

(i) प्राणेभ्यः अपि विशेषतः सदाचारःरक्षणीयः।

(ii) सःप्राणेभ्यः अपि विशेषोभवति।

(iii) आचारः प्रथमो धर्मः इति विदुषां वचः।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत 1 * 2 = 2

(i) सदाचारम् (ii) धर्मः (iii) रक्षेत्

पद्यांशः-32

1. एकपदेन उत्तरत ½ * 2 = 1

(i) लोहिता (ii) अरुणाचल प्रदेशस्य (iii) अरुणाचले

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत 1*2 =2

i. अरुणाचलप्रदेशः सप्तराज्येषु विभासमानः अस्ति।

ii. अरुणाचलस्य प्रधाना पुरी 'ईटा' अस्ति।

iii. अरुणाचलप्रदेशे सुस्वागतम् भवति।

III. निर्देशानुसारम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत 1 * 2 = 2

(i) तरङ्गिणी (ii) प्रधाना (iii) अस्ति

14. नाट्यखण्डः

रमणीया हि सृष्टिः एषा - मातुः कृते स्वसन्ततिषु सर्वे समानाः भवन्ति। एवमेव प्रकृतिमातुः कृते सर्वे प्राणिनः श्रेष्ठाः सन्ति। कोऽपि उच्चः हीनः वा नास्ति। राजहंसः राजहंसी मयूरः काकः इत्यादीनां पक्षिणां वार्तालापमाध्यमेन एषः सन्देशः अस्मिन् पाठे प्रदत्तः अस्ति।

नाट्यांशः -01

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

[स्थानम् - सरस्तीरम् ! समयः प्रभातवेला तत्र राजहंसः हंसी च विहरतः | नेपथ्ये काकध्वनिः श्रूयते ।]

राजहंसः- अये! किन्तु खलु सरस्तीरे विहरति मयि केनापि कर्कशैः 'का का' शब्दैः वातावरणम् आकुलीक्रियते ?

राजहंसी - भर्तः ! काकात् अन्यः को भवितुमर्हति ? अस्य वर्णः अपि कृष्णः, कर्म अपि कृष्णम्। मेध्यम् अमेध्यं सर्वमेव भक्षयति। कर्णकटुशब्दैः ----

काकः - (प्रविश्य, सक्रोधम्) आः किम् उक्तवती भवती ? यदि अहं कृष्णवर्णः तर्हि श्रीरामस्य वर्णः कीदृशः? श्रीवासुदेवस्य वर्णः कीदृशः ? मुग्धे! अहं तु अतीव कर्तव्यपरायणः। प्रभाते 'काका' ध्वनिना सुप्तान् प्रबोधयामि कर्मसु च विनियोजयामि।

एकपदेन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i)नेपथ्ये का श्रूयते ?

(ii)'काकात् अन्यः कः भवितुमर्हति?' इति का पृच्छति ?

(iii)कः मेध्यम् अमेध्यं सर्वमेव भक्षयति ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i)सरस्तीरे के विहरतः ?

(ii)काकः प्रभाते किं करोति ?

(iii)कः कर्तव्यपरायणः अस्ति ?

भाषिकं कार्यम् (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i)शुद्धम् इत्यर्थे किं पदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम् ?

(ii)शब्दैः इत्यस्य विशेषणपदम् अनुच्छेदात् चित्वा लिखत ।

(iii)श्वेतः इति पदस्य विलोमपदं किम् ?

नाट्यांशः -02

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

राजहंसः - हुँ! किमनेन ? एतत् कार्यं तु कुक्कुटोऽपि करोति।

काकः - (विहस्य) कुक्कुटः | अरे अद्य कुतः कुक्कुटाः नगरेषु। अहमेव सर्वत्र सुलभः ।

राजहंसी - भो भो वाचाल ! स्वीयैः कटुभिः क्वणितैः जनजागरणात् अन्यत् तु किमपि न करोषि ?

काकः - अहो अज्ञानं भवत्याः ! अरे यस्य गृहस्य भित्तौ स्थित्वा आलपामि जनाः प्रियस्य आगमनसङ्केतं मत्वा हृष्यन्ति | किं बहुना ! अहं तु एतादृशः सत्यप्रियः यत् मातरः शिशून् कथयन्ति " अनृतं वदसि चेत् काकः दशेत्। " अस्माकम् ऐक्यं तु जगत्प्रसिद्धम्। सर्वथा जागरूकोऽहं छात्राणां कृते आदर्शः एव| किं न श्रुतं काकचेष्टा, बकध्यानम्----

राजहंसः - विरम विरम! श्रूयतां यत् जनैः सर्वदा गीयते तव विषये-

काकस्य गात्रं यदि काञ्चनस्य माणिक्यरत्नं यदि चञ्चुदेशे।
एकैकपक्षे ग्रथितं मणीनां तथापि काको न तु राजहंसः ॥1॥

अपि च

हंस श्वेतः बकः श्वेतः, को भेदः बकहंसयोः।
नीरक्षीरविवेके तु, हंसो हंसः बको बकः ॥2॥

एकपदेन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) काकः केषां कृते आदर्शः भवति ?

(ii) कः सर्वत्र सुलभः अस्ति ?

(iii) काकः कुत्र स्थित्वा आलपति ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) मातरः शिशून् किं कथयन्ति?

(ii) बकहंसयोः भेदः कदा भवति ?

(iii) छात्राणां कृते कः आदर्शः?

भाषिकं कार्यम् (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) सत्यम् इति पदस्य विलोमपदम् अनुच्छेदात् चित्वा लिखत ।

(ii) एतत् कार्यं तु कुक्कुटोऽपि करोति – अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ?

(iii) शरीरम् इति पदस्य समानार्थकपदम् अनुच्छेदात् चित्वा लिखत ।

नाट्यांशः -03

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

बकः - (प्रविश्य, स्वपक्षौ अवधूय) कथं माम् अपि अधिक्षिपसि ? किं ते महत्त्वम् ? वर्षर्तौ तु मानसं पलायसे| अहम् एव अत्र वृष्टेः अभिनन्दनं करोमि| कीदृशी तव मैत्री? आपत्काले सरांसित्यक्त्वा दूरं व्रजसि| वस्तुतः अहमेव शीतले जले बहुकालपर्यन्तम् अविचलं ध्यानमग्नः 'स्थितप्रज्ञ' इव तिष्ठामि | दुग्धधवला मे पक्षाः | न जाने कथं माम् अपरिगणयन्तः जनाः चित्रवर्णम् अहिभुजं मयूरं 'राष्ट्र- पक्षी' इति मन्यन्ते। अहमेव योग्यः |

मयूरः - (प्रविश्य साट्टहासम्) सत्यं सत्यम्। अहमेव राष्ट्रपक्षी | को न जानाति तव ध्यानावस्थाम् ? मौनं धृत्वा वराकान् मीनान् छलेन अधिगृह्य क्रूरतया भक्षयसि। धिक् त्वाम्। अवमानितं खलु सर्वं पक्षिकुलं त्वया।

काकः - रे सर्पभक्षक! नर्तनात् अन्यत् किम् अपरं जानासि ?

मयूरः - श्रूयतां श्रूयताम्! मम नृत्यं तु प्रकृतेः आराधना | पश्य! चारुवर्तुलचन्द्रिकाशोभितानां मम पिच्छानाम् अपूर्वं सौन्दर्यम्। मम केकारवं श्रुत्वा कोकिलः अपि लज्जते मम शिरसि राजमुकुटमिव शिखां स्थापयता विधात्रा एव अहं पक्षिराजः कृतः ।

एकपदेन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i)कः स्वपक्षौ अवधूय प्रविशति ?

(ii) कः वृष्टेः अभिनन्दनं करोति ?

(iii)केन मयूरः पक्षिराजः कृतः ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) जनाः कं "राष्ट्र-पक्षी "इति मन्यन्ते ?

(ii) मम नृत्यं तु प्रकृतेः आराधना – इति कः वदति ?

(iii)आपत्काले सरांसित्यक्त्वा दूरं कः व्रजति ?

भाषिकं कार्यम् (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i)अहम् एव अत्र वृष्टेः अभिनन्दनं करोमि – अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?

(ii) "परित्यज्य" इत्यस्य अर्थे किं पदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम् ?

(iii)जले इत्यस्य विशेषणशब्दं किम् ?

नाट्यांशः -04

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

कोकिलः - (प्रविश्य) रे मयूर! अलम् अतिविकत्थनेन | मधुमासे आम्रवृक्षे स्थित्वा यदा अहं पञ्चमस्वरेण गायामि तदा श्रोतारः कथयन्ति-

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥ 3 ॥

काकः - रे परभृत्। अहं यदि तव सन्ततिं न पालयामि तर्हि कुत्र स्युः पिकाः ? अतः अहम् एव करुणापरः पक्षिसम्राट् काकः ।

राजहंसः - शान्तं शान्तम् | अहमेव नीरक्षीरविवेकी पक्षिणां राजा!

बकः - धिक् युष्मान् ! अहमेव सर्वशिरोमणिः ।

(ततः प्रकृतिमाता प्रविशति)

प्रकृतिः - (सस्नेहम्) अलम् अलं मिथः कलहेन। अहं प्रकृतिः एव युष्माकं जननी। यूयं सर्वे एव मम प्रियाः। सर्वेषामेव महत्त्वं विद्यते यथासमयम्। सर्वैः एव मे शोभा | न तावत् कलहेन समयं वृथा यापयेत| मिलित्वा एव मोदध्वं जीवनं च रसमयं कुरुध्वम्।

सर्वे मिलित्वा गायन्ति-

आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिकैः।
स चेन्निरर्थकं नीतः का नु हानिस्ततोऽधिका ॥ 4 ॥
अधुना रमणीया हि सृष्टिरेषा जगत्पतेः।
जीवाः सर्वेऽत्र मोदन्तां भावयन्तः परस्परम् ॥ 5 ॥

एकपदेन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i)मधुमासे आम्रवृक्षे स्थित्वा कः पञ्चमस्वरेण गायति ?

(ii) अहमेव सर्वशिरोमणिः इति कः वदति ?

(iii) एषा कस्य सृष्टिः ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) काकपिकयोः भेदः कदा भवति ?

(ii)प्रकृतिमाता सस्नेहं किं वदति ?

(iii)राजहंसः किं वदति ?

भाषिकं कार्यम् (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i)कोकिलः इति पदस्य समानार्थकपदम् अनुच्छेदे किं प्रयुक्तम् ?

(ii)करुणापरः इत्यस्य विशेष्यपदं किम् ?

(iii) जीवाः सर्वेऽत्र मोदन्ताम् – अत्र क्रियापदं किम् ?

षष्ठः पाठः -राष्ट्रं संरक्ष्यमेव हि - बलं सदैव योग्यजने एव शोभते। आचार्यः द्रोणः दिव्यास्त्राणां शिक्षां ददाति किन्तु मोहवशात् पुत्रं द्रौणिं (अश्वत्थामानम्) अपि तैः सज्जितं करोति। महाभारतस्य युद्धे अवश्यंभावि-पराजयं दृष्ट्वा द्रौणिः 'ब्रह्मशिरा' अस्त्रस्य प्रयोगं करोति। किन्तु अनेन न केवलं पाण्डवाः अपितु सर्वं राष्ट्रम् एव नष्टं भवेत् इति ज्ञात्वा महर्षिः व्यासः नारदः च आगत्य तम् अवरोधयतः।

नाट्यांशः - 5.

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

ध्रुवः - विचित्रः अयं संसारः। केचन महापुरुषाः महात्मगान्धिवत् अहिंसायाः पाठं पाठयन्ति। अन्ये च आणविक अस्त्राणां निर्माणं विधाय जगतः संहारं कर्तुम् इच्छन्ति।

सिद्धार्थः- वस्तुतः विज्ञानस्य सत्प्रयोगः राष्ट्रस्य कल्याणाय, दुरुपयोगश्च विनाशाय भवति।

सुश्रुतः -आम्, दुरुपयोगः तु अभिशापः एव।

चरकः - विदितम् अस्ति किं युष्माकं यत् प्राचीनकाले अपि आणविक अस्त्राणां मानवेषु प्रयोगः निषिद्धः आसीत्।

ध्रुवः - किं पुरा अपि एतादृशानि अस्त्राणि आसन् येषां मानवेषु प्रयोगः वर्जितः आसीत् ।

सिद्धार्थः- किमिदं सत्यम् ? आश्चर्यम् ।

चरकः- प्रत्यक्षं किं प्रमाणम्? 'राष्ट्रं संरक्ष्यमेव हि' अयं पाठः महाभारत-आधारितः।

I. एकपदेन उत्तरत(केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) विचित्रः कः?

(ii) कस्य सत्प्रयोगः राष्ट्रस्य कल्याणाय?

(iii) पुरा मानवेषु कस्य प्रयोगः वर्जितः आसीत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत(केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) आणविक अस्त्राणां निर्माणं विधाय किम् कर्तुम् इच्छन्ति जनाः?

(ii) विज्ञानस्य प्रयोगःकीदृशः भवति?

(iii)मानवेषु केषां प्रयोगः निषिद्धः आसीत्?

III. भाषिकं कार्यम् (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i)'वर्जितः' इति पदस्य समानार्थकपदम् अनुच्छेदे किं प्रयुक्तम् ?

(ii)"आणविक अस्त्रं" इत्यत्र विशेष्यपदं किम् ?

(iii) "पुरा अपि एतादृशानि अस्त्राणि आसन्"– अत्र क्रियापदं किम् ?

नाट्यांशः -06

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

(ततः पुत्रशोकसन्तप्तः युधिष्ठिरः भीमः द्रौपदी च रणभूमौ प्रविशन्ति ।)

द्रौपदी - (दीर्घं निःश्वस्य) हा हन्त किम् इदं घोरम् आपतितम्। पापकर्मणा द्रौणिना मे पुत्राः भ्रातरः च हताः। अग्निः इव दहति माम् अयं शोकः।

युधिष्ठिरः- शुभे!धैर्यं धारय। नूनं तव पुत्राः वीरगतिम् एव प्राप्ताः। वीरजननी त्वं शोचितुं न अर्हसि।

द्रौपदी - कथं मन्दभाग्या अहं धैर्यं धारयामि। यावत् असौ क्रूरकर्मा न दण्ड्यते तावत् अहम् इतः न गमिष्यामि अत्रैव प्राणत्यागं च करिष्यामि ।

युधिष्ठिरः- प्रिये ! मा एवं ब्रूयाः। स पापकर्मा कुत्र गतः इति न जानीमः। अतिदूरं किञ्चिद् दुर्गमवनं प्रविष्टः भवेत्।

द्रौपदी -(भीमं प्रति) आर्यपुत्र! क्षत्रधर्मम् अनुस्मरन् मां शोकसागरात् रक्ष | अस्मिन् संसारे कश्चित् अपि त्वया सदृशः पराक्रमी नास्ति| पुरा वारणावते त्वमेव पाण्डवान् रक्षितवान्। विराटनगरे अपि त्वं मां प्राणसंकटात् उद्धृतवान्।

I एकपदेन उत्तरत-(केवलं प्रश्नद्वयम्)

i. केन द्रौपद्याः पुत्राः हताः ?
ii. वारणावते पाण्डवान् कः रक्षितवान्?
iii. के वीरगतिम् एव प्राप्ताः ?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत-(केवलं प्रश्नद्वयम्)

i. संसारे परमपराक्रमी कः आसीत् ?
ii. के रणभूमौ प्रविशन्ति ?
iii. द्रौपदी भीमं प्रति किं कथयति ?

III भाषिक कार्य – (केवलं प्रश्नद्वयम्)

i. "मन्दभाग्या" इति कस्याः विशेषणम्?
ii. "रक्षितवान्" क्रियायाः कर्तृपदं किम्?
iii. "लोके" इति शब्दस्य पर्यायपदं किम्?

नाट्यांशः -07

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

श्रीकृष्णः- भो धर्मराज। समीचीनं न कृतं भवता। पुत्रशोकविह्वलः भीमसेनः एकाकी एव द्रौणिं हन्तुम् अभिधावति ।

युधिष्ठिरः- भगवन्! सः तु एकाकी एव द्रोणपुत्राय अलम्।

श्रीकृष्णः- वत्स! न जानाति भवान् द्रौणेः चपलां प्रकृतिम्। पितुः द्रोणात् प्राप्तं ब्रह्मशिरो नाम अस्त्रं विद्यते तस्य पार्श्वे यदि तत् प्रयुज्यते, सर्वा पृथ्वी दग्धा स्यात् ।

युधिष्ठिरः- अप्येवम्! आचार्येण कीदृशः अनर्थः कृतः ? किं चपलबालकेभ्यः एतादृश-भीषणानाम् अस्त्राणां प्रदानम् उचितम् ?

श्रीकृष्णः- शृणु तावत्, आचार्येण तु प्रियशिष्याय अर्जुनाय एवं प्रीत्या मनसा ब्रह्मास्त्रशिक्षा प्रदत्ता किन्तु पुत्रप्रेमपराधीनेन तेन अश्वत्थामा अपि तच्छिक्षया वञ्चितः न कृतः ।

अर्जुनः - अपरं च अस्त्रशिक्षाप्रदानात् पूर्वम् आचार्यः पुत्रं सावधानम् अकरोत् ।

I. एकपदेन उत्तरत - (केवलंप्रश्नद्वयम्)

(i) आचार्यः द्रोणः कं सावधानम् अकरोत्?

(ii) भीमसेनः कं हन्तुम् अभिधावति ?

(iii) द्रौणेः प्रकृतिः कीदृशी आसीत्?

II. पूर्णवाक्येनउत्तरत - (केवलंप्रश्नद्वयम्)

(i) कदा सर्वा पृथ्वी दग्धा स्यात्?

(ii) द्रोणेन अर्जुनाय कथं ब्रह्मास्त्र शिक्षा प्रदत्ता ?

(iii) अश्वत्थामा कुतः ब्रह्मशिरो नाम अस्त्रं प्राप्तवान्?

III. निर्देशानुसारम्उत्तरत। (केवलंप्रश्नद्वयम्)

(i) 'पर्याप्तम्' इत्यस्य किं पर्यायपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(ii) 'जानाति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किं प्रयुक्तम्?

(iii) 'दग्धा' इत्यस्य विशेष्यपदं चित्वा लिखत।

नाट्यांशः -08

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

अश्वत्थामा- रे दुष्ट भीम! त्वम् अद्य वध्योऽसि मया (विलोक्य) अये कथं श्रीकृष्णार्जुनौ युधिष्ठिरश्च ? (स्वगतम्) इदानीं किं करवाणि? आः दृष्टम्, अस्मिन् विषमे समये ब्रह्मास्त्रम् एव मे शरणम् मोचयामि अस्त्रम्। (ध्यानं नाटयति ब्रवीति च) इदम् अपाण्डवाय।

श्रीकृष्णः- पार्थ! पश्य, पश्य एतद् विमुच्यते ब्रह्मास्त्रं द्रोणपुत्रेण! त्रैलोक्यं दहन् इव प्रचण्डज्वालः अग्निः परितः प्रसरति। अर्जुन! अर्जुन! त्वमपि मुञ्च ब्रह्मास्त्रं एतत् निवारयितुम् ।

अर्जुनः - नमः भगवते। स्वस्ति आचार्यपुत्राय, स्वस्ति मे भ्रातृभ्यः। उत्सृज्यते मया ब्रह्मास्त्रम्। अस्त्रम् अस्त्रेण शाम्यताम् ।

(ततः प्रविशतः व्यासनारदौ)

नारदः - (व्यासं प्रति) पश्यतु भवान्। कोऽयम् अनर्थः क्रियते एताभ्यां वीराभ्याम् | समन्तात् वर्धमानाः प्रचण्डानलशिखाः आकाशं लिहन्ति इव| गगनात् सहस्रशः उल्काः भूमौ पतन्ति| कम्पते खलु सपर्वत-वन-द्रुमा सकला मही| पवनः स्तब्धः जातः। सहस्रांशुः न भासते| शैलाः विदीर्यन्ते| कथमपि एतौ निवारणीयौ, अन्यथा सकलं जगद् ध्वस्तं भविष्यति।

अ. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) त्वमपि मुञ्च ब्रह्मास्त्रम् इति कः कथयति ?

(ii) काः आकाशं लिहन्ति इव?

(iii) अस्त्रम् केन शाम्यताम् ?

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) कीदृशी मही कम्पते?

(ii) ब्रह्मास्त्रम् एव मे शरणम् मोचयामि अस्त्रम् इति ध्यायन् कः किं ब्रवीति ?

(iii) ब्रह्मास्त्रप्रभावेण कीदृशम् अनर्थं नारदः पश्यति?

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) 'पृथ्वी' इत्यस्य किं पर्यायपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(ii) 'एतद् विमुच्यते ब्रह्मास्त्रं द्रोणपुत्रेण' किम् अत्र क्रियापदं प्रयुक्तम्?

(iii) 'सपर्वत-वन-द्रुमा' इत्यस्य विशेष्यपदं चित्वा लिखत।

नवमः पाठः- सुस्वागतं भो! अरुणाचलेऽस्मिन्

नाट्यांशः -09

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

पर्यटनाधिकारी- (ध्वनिविस्तारकयन्त्रस्य समीपम् आगत्य) प्रियच्छात्राः! अभिनन्दनं भवताम् अस्मिन् प्रदेशे। प्रसीदामि यत् भवन्तः अस्य रम्यस्य प्रदेशस्य विषये तु अति उत्सुकाः। एतदर्थं स्थलानां दर्शनाय प्रबन्धः अपि वर्तते परन्तु सम्प्रति प्रश्नोत्तरमाध्यमेन भवतां जिज्ञासां शमयितुम् इच्छामि। प्रथमं तु अहम् एव एकं प्रश्नं पृच्छामि। अस्य प्रदेशस्य नाम 'अरुणाचलः कथं जातम् ? अनुमीयताम्।

हिमांशु - अहं चिन्तयामि यत् 'अरुणः 'तु सूर्यस्य पर्यायः। अस्य प्रकाशः सर्वप्रथमम् इमं प्रदेशं स्पृशति| अतः अरुणस्य प्रदेशः अरुणाचलः ।

पर्यटनाधिकारी- शोभनम्। उचितम् उक्तम्। हिमाद्रितुंगशृङ्गैः सुशोभिता सूर्योदयभूमिः इयम्। अतः अरुणाचलः। अस्मिन् प्रदेशे पञ्चाशदधिकाः नद्यः प्रवहन्ति। विपुला च अत्र वनसम्पदा | वनौषधीनां तु अयं स्रोतः एव | पुष्पाणां समृद्धिः सुगन्धिः च मनोहरः। सर्वत्र हरीतिमा शुद्धपर्यावरणेन युक्तस्य अस्य प्रदेशस्य केवलं प्रकृतिः एव न विविधा मनोहरा च प्रत्युत संस्कृतिः अपि।

1. एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) पर्यटनाधिकारी किं शमयितुम् इच्छति?

(ii) अरुणस्य प्रकाशः सर्वप्रथमम् कं प्रदेशं स्पृशति ?

(iii) केषाम् समृद्धिः सुगन्धिः च मनोहरा ?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) अयम् अरुणाचलः कथम् ?

(ii) अरुणाचलप्रदेशे कति नद्यः प्रवहन्ति?

(iii) इयम् सूर्योदयभूमिः कैः सुशोभिता?

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) अस्य प्रकाशः सर्वप्रथमम् इमं प्रदेशं 'स्पृशति।' अत्र 'स्पृशति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(ii) "अन्धकारः" इति शब्दस्य विलोमपदं किं प्रयुक्तम् ?

(iii) "रम्यः" इति कस्य विशेषणम्?

नाट्यांशः -10

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

पर्यटनाधिकारी - साधु पृष्टम्।अत्र अनेके प्रमुखोत्सवाः। 'वाङ्चो' जनजातीनां प्रमुखं पर्व 'ओरिया' इति अस्ति। एतत्तुफरवरी इति मासे मान्यते। अस्मिन् अवसरे कृषिभूमिपूजनं सेतुनिर्माणं च सामाजिकं कार्यं क्रियते। 'मोपीन' इति अपि कृषिपर्व अस्ति। देवानामपि देवः 'मोपीन' इति कथ्यते।

हिमांशुः - अस्माभिः 'मिथुन' इति विषये अपि किञ्चित् श्रुतम्। किं तत्?

पर्यटनाधिकारी - 'मिथुनः' गोमहिषसदृशः एकः विशिष्टः राजपशुः अस्ति।

शोभा - वयम् अत्रत्यानाम् ऐतिहासिकस्थलानां विषये ज्ञातुम् इच्छामः ।

पर्यटनाधिकारी - मया पूर्वम् एव उक्तं यत् अस्य प्रदेशस्य दर्शनीयस्थलानां दर्शनाय विशेषः प्रबन्धः अपि अस्ति। अधुना तु वयम् अनेन प्रक्षेपकयन्त्रेण केषाञ्चित् स्थलानां परिचयं प्राप्स्यामः ।

1. एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) देवानाम् देवः कः अस्ति?

(ii) फरवरी मासे किं पर्व सम्पद्यते?

(iii) 'मोपीन' इति कीदृशं पर्व अस्ति?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) मिथुनः कीदृशः राजपशुः अस्ति?

(ii) 'ओरिया' इति केषाम् प्रमुखं पर्व अस्ति?

(iii) विशेषः प्रबन्धः किमर्थम् अस्ति ?

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत-(केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) 'इच्छामः' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(ii) 'उत्सवः' इत्यस्य किं पर्यायपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(iii) 'प्रबन्धः' इति पदस्य विशेषणपदं किम् ?

नाट्यांशः -11

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

पर्यटनाधिकारी- 'मिथुन' गोमहिषसदृशः एकः विशिष्टः राजपशुः अस्ति।

शोभा - वयम् अत्रत्यानाम् ऐतिहासिकस्थलानां विषये ज्ञातुम् इच्छामः |

पर्यटनाधिकारी- मया पूर्वम् एव उक्तं यत् अस्य प्रदेशस्य दर्शनीयस्थलानां दर्शनाय विशेषः प्रबन्धः अपि अस्ति। अधुना तु वयम् अनेन प्रक्षेपकयन्त्रेण केषाञ्चित् स्थलानां परिचयं प्राप्स्यामः। पश्यत एतत् चित्रम्।

राजीवः - किम् एतत् कस्यचित् दुर्गस्य चित्रम् ?

पर्यटनाधिकारी- आम्। एतत् दिवाङ्ग-उपत्यका-मण्डले स्थितं भीष्मकनगरदुर्गम्! अस्य अवशेषाः तु आर्यकला- संस्कृति सम्पदः परिचायकाः। अधुना इदं चित्रं पश्यत।

1. एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) केषां दर्शनाय प्रबन्धः कृतः ?

(ii) विशिष्टः राजपशुः कः?

(iii) ऐतिहासिकस्थलानां विषये ज्ञातुम् उत्सुकाः के सन्ति?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) भीष्मकनगरदुर्गस्य अवशेषाः कीदृशाः सन्ति।

(ii) भीष्मकनगरदुर्गम् कुत्र अस्ति?

(iii) पर्यटनाधिकारी स्थलानां परिचयं केन करिष्यति ?

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) 'इच्छामः' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(ii)'विशेषः' इति पदस्य विशेष्यपदं किम् ?

(iii) 'राज्यस्य' इत्यस्य किं पर्यायपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

नाट्यांशः -12

अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

पर्यटनाधिकारी- आम्। एतत् दिवाङ्ग-उपत्यका-मण्डले स्थितं भीष्मकनगरदुर्गम्! अस्य अवशेषाः तु आर्यकला- संस्कृति सम्पदः परिचायकाः। अधुना इदं चित्रं पश्यत।

शैलेशः - अहं जानामि इदं स्थानम्। इदं तु 'तवाङ्ग गोम्पा' इति प्रसिद्धः बौद्धमठः ।

पर्यटनाधिकारी- सम्यक् अभिज्ञातम्। मनोहरे सुरम्ये 'तवाङ्ग' इति स्थले राजते अर्थ बौद्धमठः। पञ्चशतानां बौद्धभिक्षूणां निवासयोग्या स्थली इयम्। लोहितजनपदे अपि अनेक बौद्धविहाराः सन्ति।

नीलिमा - मान्यवर! मया अस्य प्रदेशस्य परशुरामकुण्डम्' इति दर्शनीयस्थलविषये अपि पठितम्। किम् इदम् ?

1. एकपदेन उत्तरत-(केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) 'परशुरामकुण्डम्' इति दर्शनीयस्थलविषये कया पठितम् ?

(ii) अनेके बौद्धविहाराः कुत्र सन्ति?

(iii) प्रसिद्धः बौद्धमठः किम्?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) भीष्मकनगरदुर्गम् कुत्र स्थितम् ?

(ii) 'तदाङ्ग गोम्पा' केषाम् मठः?

(iii) कस्य अवशेषाः आर्यकला-संस्कृति-सम्पदः परिचायकाः?

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) "अप्रसिध्दः" शब्दस्य कृते किं विलोमपदं अत्र प्रयुक्तम् ?

(ii) 'प्रदेशस्य' इति पदस्य विशेषणपदं किम् ?

(iii) 'पठितं' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

उत्तरसंकेतः- नाट्यखण्डः

नाट्यांशः -01

एकपदेन उत्तरत ।

(i)काकध्वनिः (ii)राजहंसी (iii)काकः

पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

(i)सरस्तीरे राजहंसः हंसी च विहरतः ।

(ii)काकः प्रभाते "का का " ध्वनिना सुप्तान् प्रबोधयति कर्मसु च विनियोजयति ।

(iii) काकः कर्तव्यपरायणः अस्ति ।

भाषिकं कार्यम्

(i)मेध्यम् (ii)कर्कशैः (iii)कृष्णः

नाट्यांशः -02

एकपदेन उत्तरत ।

(i) छात्राणाम् (ii)काकः (iii) गृहस्य भित्तौ

पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

(i)मातरः शिशून् कथयन्ति –"अनृतं वदसि चेत् काकः दशेत् ।"

(ii)बकहंसयोः भेदः नीरक्षीरविवेके भवति ।

(iii) छात्राणाम् कृते काकः आदर्शः ।

भाषिकं कार्यम् ।

(i)अनृतम् (ii) कुक्कुटः (iii) गात्रम्

नाट्यांशः -03

एकपदेन उत्तरत ।

(i)बकः (ii) बकः (iii)विधात्रा

पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

(i) जनाः चित्रवर्णम् अहिभुजं मयूरं "राष्ट्र-पक्षी "इति मन्यन्ते ।

(ii) मम नृत्यं तु प्रकृतेः आराधना – इति मयूरः वदति ।

(iii) आपत्काले सरांसि त्यक्त्वा राजहंसः दूरं व्रजति ।

भाषिकं कार्यम् ।

(i)करोमि (ii) त्यक्त्वा (iii)शीतले

नाट्यांशः - 04

एकपदेन उत्तरत ।

(i)कोकिलः (ii) बकः (iii) जगत्पतेः

पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

(i) काकपिकयोः भेदः वसन्तसमये भवति ।

(ii)प्रकृतिमाता सस्नेहं वदति - अलम् अलं मिथः कलहेन। अहं प्रकृतिः एव युष्माकं जननी।

(iii)राजहंसः वदति - शान्तं शान्तम् | अहमेव नीरक्षीरविवेकी पक्षिणां राजा!

भाषिकं कार्यम् ।

(i)पिकः,परभृत् (ii)काकः (iii) मोदन्ताम्

नाट्यांशः -05

1. एकपदेन उत्तरत

(i) संसारः (ii) विज्ञानस्य (iii) आणविक अस्त्राणां

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(i) जनाः आणविक अस्त्राणां निर्माणं विधाय जगतः संहारं कर्तुम् इच्छन्ति।

(ii) विज्ञानस्य सत्प्रयोगः राष्ट्रस्य कल्याणाय, दुरुपयोगश्च विनाशाय भवति।

(iii) मानवेषु आणविक अस्त्राणां प्रयोगः निषिद्धः आसीत् ।

III. भाषिकं कार्यम् -

(i) निषिद्धः (ii) अस्त्रम् (iii) आसन्

नाट्यांशः -06

I एकपदेन उत्तरत-

i) द्रौणिना ii) भीमः iii) पुत्राः

II पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i)भीमः संसारे परमपराक्रमी आसीत्|

(ii)युधिष्ठिरःभीमः द्रौपदी च रणभूमौ प्रविशन्ति |

(iii) आर्यपुत्र! क्षात्रधर्मम् अनुस्मरन् मां शोकसागरात् रक्ष |

III भाषिक कार्य –

क) द्रौपद्याः ख) त्वम् ग) संसारे

नाट्यांशः -07

अ. एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) पुत्रम् (अश्वत्थामानम्) (ii) द्रौणिम् (iii) चपला

आ. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) पितुः द्रोणात् प्राप्तं ब्रह्मशिरो नाम अस्त्रं तस्य पार्श्वे विद्यते यदि तत् प्रयुज्येत, तदा सर्वा पृथ्वी दग्धा स्यात्|

(ii) द्रोणेन अर्जुनाय प्रीत्या मनसा ब्रह्मास्त्रशिक्षा प्रदत्ता|

(iii) अश्वत्थामा पितुः द्रोणात् ब्रह्मशिरोनाम अस्त्रं प्राप्तवान्|

इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) अलम् (ii) भवान् (iii) पृथ्वी

नाट्यांशः -08

अ. एकपदेनउत्तरत - (केवलंप्रश्नद्वयम्)

(i) श्रीकृष्णः (ii) प्रचण्डानलशिखाः (iii) अस्त्रेण

आ. पूर्णवाक्येनउत्तरत - (केवलंप्रश्नद्वयम्)

(i) सपर्वत-वन-द्रुमा खलु सकला महीकम्पते।

(ii) ब्रह्मास्त्रम् एव मे शरणम् मोचयामि अस्त्रम् इति ध्यायन् *अश्वत्थामा* ब्रवीति- '*इदम् अपाण्डवाय*। इति

(iii) ब्रह्मास्त्रप्रभावेण नारदः एतान् अनर्थान् पश्यति- समन्तात् वर्धमानाः प्रचण्डानलशिखाः आकाशं लिहन्ति इव| गगनात् सहस्रशः उल्काः भूमौ पतन्ति|कम्पते खलु अपर्वत-वन-द्रुमा सकला मही। पवनः स्तब्धः जातः। शैलाः विदीर्यन्ते।

* इ. निर्देशानुसारम् उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) मही (ii) विमुच्यते (iii) मही

नाट्यांशः -09

1. एकपदेन उत्तरत-

(i) छात्राणाम् जिज्ञासां (ii) अरुणाचलं (iii) पुष्पाणाम्

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) 'अरुणः' सूर्यस्य पर्यायः। सूर्यस्य प्रकाशः सर्वप्रथमं इमं प्रदेशं स्पृशति। अतः अरुणस्य प्रदेशःअरुणाचलः।

(ii) अरुणाचलप्रदेशे पञ्चाशदधिकाः नद्यः प्रवहन्ति ।

(iii) इयम् सूर्योदयभूमिः हिमाद्रितुङ्गशृङ्गैः सुशोभिता।

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत-

(i) प्रकाशः (ii) प्रकाशः (iii) प्रदेशः

नाट्यांशः -10

1. एकपदेन उत्तरत-

(i) मोपीनः (ii) ओरिया (iii) कृषिपर्व

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) मिथुनः गोमहिषसदृशः एकः विशिष्टः राजपशुः अस्ति।

(ii) 'ओरिया' इति वाङ्चो जनजातीनां प्रमुखं पर्व अस्ति।

(iii) अरुणाचलप्रदेशस्य दर्शनीयस्थलानां दर्शनाय विशेषः प्रबंधः अस्ति।

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत-

(i) वयम् (ii) पर्वः (iii) विशेषः

नाट्यांशः -11

1. एकपदेन उत्तरत-

(i) दर्शनीयस्थलानाम् (ii) मिथुनः (iii) सर्वे छात्राः

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) भीष्मकनगरदुर्गस्य अवशेषाः तु आर्यकला-संस्कृति-सम्पदः परिचायकाः सन्ति।

(ii) भीष्मकनगरदुर्गम् दिवाङ्ङ्ग- -उपत्यका-मण्डले अस्ति।

(iii) पर्यटनाधिकारी स्थलानां परिचयं प्रक्षेपकयन्त्रेण करिष्यति।

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत-

(i) वयम् (ii) प्रबन्धः (iii) प्रदेशस्य

नाट्यांशः -12

1. एकपदेन उत्तरत-

(i) नीलिमया (ii) लोहितजनपदे (iii) तवाङ्ग गोम्पा

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) भीष्मकनगरदुर्गं दिवांग-उपत्यका-मण्डले स्थितम्।

(ii) 'तवाङ्ग गोम्पा' बौद्धानाम् मठः।

(iii) भीष्मकनगरदुर्गस्य अवशेषाः आर्यकला-संस्कृति-सम्पदः परिचायकाः।

3. निर्देशानुसारम् उत्तरत-

(i) प्रसिद्धः (ii) अस्य (iii) मया

15. प्रश्ननिर्माणम्

ध्यातव्यबिन्दवः -

1. प्रश्नपत्रे प्रदत्तस्य स्थूलपदस्य रेखाङ्कितपदस्य वा लिङ्गं, विभक्तिः, वचनम्, च किम् इति प्रथमं चिन्तयन्तु।
2. वाक्ये स्थूलपदस्य रेखाङ्कितपदस्य वा स्थाने प्रश्नवाचकस्य किम् इति शब्दस्य लिङ्ग-विभक्ति-वचनानुसारं यत् पदं समुचितं भवति तदेव उत्तरं भवति।
3. स्थूलपदस्य रेखाङ्कितपदस्य वा आधारेण प्रश्नानाम् उत्तराणि लिङ्ग-विभक्ति-वचनानुसारं लिखन्तु ।
4. अत्र इदं ध्यातव्यं यत्- स्थूलपदस्य रेखाङ्कितपदस्य वा या विभक्तिः, यत्- वचनम्, यत्- लिङ्गं भवति तस्यामेव विभक्तौ, तस्यैव वचनस्य, तस्यैव लिङ्गस्य प्रयोगः उत्तरे प्रश्ननिर्माणाय भवति।
5. केषाञ्चन प्रश्नानां निर्माणे प्रश्नवाचकानाम् अव्ययानां प्रयोगः भवति। ते सप्त ककाराः इति नाम्ना प्रसिद्धाः। यथा -

प्रश्नवाचक: अव्यय :	अर्थ:	प्रयोग:	उदाहरणम्
किं / किम्	क्या / What	कस्य अपि व्यक्तेः / वस्तुनः नाम	प्रथमपाठस्य नाम वाङ्मयं तपः अस्ति। प्रथमपाठस्य नाम किम् अस्ति?
कथं / कथम्	कैसे / How	स्थिततिबोधनाय	अहम् कुशली अस्मि । भवान् कथम् अस्ति?
कुत्र	कहाँ / where	स्थानबोधनाय (द्वितीया / सप्तमी विभक्तौ	छात्र विद्यालयं गच्छति । छात्र कुत्र गच्छति? पुस्तके पाठाः सन्ति । कुत्र पाठाः सन्ति ?
कुतः	कहाँ से/From where	स्थानबोधनाय (पञ्चमी विभक्तौ)	छात्रः गृहतः /गृहात् विद्यालयमागच्छति । छात्रः कुतः विद्यालयमागच्छति?
कति	कितने / How much / many	संख्याबोधनाय	तव पुस्तके एकादश पाठाः सन्ति । तव पुस्तके कति पाठाः?
कदा	कब / When	समयबोधनाय	रविवासरे अवकाशः भवति । कदा अवकाशः भवति ? पञ्चवादने गृहम् आगच्छति । कदा गृहम् आगच्छति?
किमर्थम्	किसलिए / Why	कारणबोधनाय	छात्रः पठनाय विद्यालयं गच्छति। छात्रः किमर्थम् विद्यालयं गच्छति।

किम् मकारान्त शब्दस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु सप्तसु च विभक्तिषु त्रिषु च वचनेषु।

पुल्लिङ्गे				नपुंसकलिङ्गे			स्त्रीलिङ्गे		
विभक्तयः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एक०	द्वि०	बहु०	एक०	द्वि०	बहु०
प्रथमा	कः	कौ	के	किम्	के	कानि	का	के	काः
द्वितीया	कम्	कौ	कान्	किम्	के	कानि	काम्	के	काः
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः	केन	काभ्याम्	कैः	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्	कस्य	कयोः	केषाम्	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु	कस्मिन्	कयोः	केषु	कस्याम्	कयोः	कासु

प्रथमः पाठः - वाङ्मयं तपः

(क) शारदा सर्वदा अस्माकं समीपे वसेत्।

(ख) भारत्याः कोशः अपूर्वः।

(ग) मधुरभाषिणी वाणी पुरुषं प्रह्लादयति।

(घ) पाठकस्य षट् गुणाः सन्ति।

(ङ) सत्येन समं तपः नास्ति।

(च) अनुद्वेगकरं वाक्यं वाङ्मयं तपः उच्यते।

(छ) रागस्य विलोमः त्यागः।

उत्तराणि

क) का ख) कस्याः ग) कम् घ) कति ङ) किम् च) कीदृशम् छ) कस्य

द्वितीयः पाठः - नास्ति त्यागसमं सुखम्

(क) राजा नगरस्य समन्ततः दानशालाः अकारयत्। (

(ख) अभीष्टवस्तूनि प्राप्य याचकाः सन्तुष्टाः आसन्।

(ग) दानशालासु विचरन् राजा अचिन्तयत्।

(घ) राजा पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म।

(ङ) स राजा तान् अकथयत्।

(च) राजा याचकेभ्यः दानं ददाति स्म।

उत्तराणि - क) कस्य ख) के ग) कासु घ) काः ङ) कान् च) केभ्यः

तृतीयः पाठः - रमणीया हि सृष्टिः एषा

(क) नेपथ्ये काकध्वनिः श्रूयते।

(ख) काकः प्रभाते 'का का' ध्वनिना सुप्तान् प्रबोधयति।

(ग) मयूरस्य पिच्छानां सौन्दर्यम् अद्भुतम् अस्ति।

(घ) बकः मीनान् छलेन अधिगृह्य क्रूरतया भक्षयति।

(ङ) जगत्पतेः एषा सृष्टिः रमणीया अस्ति।

(च) मयूरस्य नृत्यं प्रकृतेः आराधना।

(छ) आयुषः एकः अपि क्षणः स्वर्णकोटिकैः न लभ्यते ।

(ज) हंसः वर्षर्तौ तु मानसं पलायते।

उत्तराणि

क) कुत्र ख) कान् ग) केषाम् घ) कया ङ) कीदृशी च) कस्याः छ) कस्य ज) कदा

चतुर्थः पाठः - आज्ञा गुरूणां हि अविचारणीया

(क) कथनम्-राजपुत्राः वानरयूथं भोज्यपदार्थैः पुष्टिं नयन्ति स्म।

(ख) अश्वाः प्राणत्राणाय इतस्ततः अधावन् ।

(ग) राजा वैद्यान् आहूय अश्वरक्षार्थम् अपृच्छत् ।

(घ) सूपकारेण मेषः अर्धज्वलितकाष्ठेन ताडितः ।

(ङ) प्राज्ञः कलहयुक्तं गृहं दूरतः परिवर्जयेत् ।

(च) सूर्योदये तमः नश्यति ।

(छ) ज्वलन् मेषः अश्वशालां प्रविशति ।

उत्तराणि -

क) कैः ख) किमर्थम् ग) कान् घ) केन ङ) कः च) किम् छ) काम्

पञ्चमः पाठः - अभ्यासवशगं मनः

(क) मनुष्यः कामेन प्रयुक्तः एव पापस्य आचरणं करोति।

(ख) कामः एव क्रोधं जनयति ।

(ग) काम एव अस्माकं शत्रुः ।

(घ) यः क्रोधस्य वेगं जीवने सहते स सुखी नरः ।

(ङ) विषयाणाम् उपभोगेन तेषु आसक्तिः जायते।

(च) मनसः निग्रहः वायोः इव कठिनः ।

(छ) कामः ज्ञानस्य विज्ञानस्य च नाशं करोति।

(ज) कामस्य नाशाय इन्द्रियाणि वशे करणीयानि ।

उत्तराणि -

क) केन ख) कम् ग) केषां घ) कीदृशः ङ) केषाम् च) कस्य छ) कः ज) कानि

षष्ठः पाठः - राष्ट्रं संरक्ष्यमेव हि

(क) पापकर्मणा द्रौणिना मे पुत्राः हताः।

(ख) अस्मिन् संसारे कश्चिदपि त्वया सदृशः नास्ति।

(ग) न जानाति भवान् द्रौणेः चपलां प्रकृतिम् ।

(घ) आचार्यः पुत्रं सावधानम् अकरोत् ।

(ङ) प्रचण्डज्वालः अग्निः परितः प्रसरति ।

(च) गगनात् सहस्रशः उल्काः भूमौ पतन्ति ।

उत्तराणि

क) कस्याः ख) कुत्र ग) कस्य घ) कः ङ) कीदृशः च) काः

सप्तमः पाठः - साधुवृत्तिं समाचरेत् ।

क. विषादं त्यक्त्वा उद्यमः क्रियताम्।

ख. जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः घटः पूर्यते।

ग. कृषकस्य क्षेत्रे श्रमं कृत्वा स धनम् अर्जितवान्।

घ. धैर्यम् आपदां तरणिः।

ङ. नरः साधुवृत्तिं समाचरेत्।

च. प्रच्छन्नभाग्यस्य गृहम् मणीनाम् आभया भासमानम् अभवत्।

उत्तराणि -

क) कम् ख) केन ग) कम् घ) काम् ङ) काम् च) कासाम्

अष्टमः पाठः - तिरुक्कुरल्- सूक्ति-सौरभम्

(क) विमूढधीः पङ्कं फलं परित्यज्य अपङ्कं फलं भुङ्क्ते।

(ख) संसारे विद्वांसः ज्ञानचक्षुर्भिः नेत्रवन्तः कथ्यन्ते।

(ग) जनकेन सुताय शैशवे विद्याधनं दीयते।

(घ) तत्त्वार्थस्य निर्णयः विवेकेन कर्तुं शक्यः।

(ङ) साधूनां चित्ते वाचि च सरलता भवति।

(च) धैर्यवान् लोके परिभवं न प्राप्नोति।

(छ) आत्मकल्याणम् इच्छन् नरः परेषाम् अनिष्टं न कुर्यात्।

उत्तराणि -

क) कः ख) कैः ग) कदा घ) केन ङ) केषाम् च) कः छ) किम्

नवमः पाठः - सुस्वागतं भो! अरुणाचलेऽस्मिन्

(क) अरुणाचलप्रदेशे पञ्चाशदधिका नद्यः प्रवहन्ति ।

(ख) अरुणस्य प्रदेशः अरुणाचलः ।

(ग) अरुणाचले अनेके उत्सवाः मान्यन्ते ।

(घ) वनौषधीनां तु अयं स्रोतः एव अस्ति।

(ङ) 'ओरिया' इति पर्वणि अरुणाचले कृषिभूमिपूजनं सामाजिककार्यं च भवति ।

(च) भीष्मक-नगर-दुर्गस्य अवशेषाः आर्य-कला-संस्कृति-सम्पद्-परिचायकाः ।

(छ) परशुरामकुण्डं लोहितनद्याः किञ्चिद् दूरम् अस्ति।

उत्तराणि

क) कुत्र ख) कस्य ग) के घ) केषाम् ङ) किं किम् च) कस्य छ) कस्याः

16. अन्वय:

मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित-श्लोकस्य अन्वयं पूरयित्वा पुनः लिखत –

1. शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।
सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात्।।

अन्वयः –

शारद-अम्भोज-वदना (i) ----------शारदा(ii) ----------वदन-अम्बुजे (iii) ---------- सत् निधिम् (iv) ----------क्रियात्।

मञ्जूषा-

अस्माकम्, सन्निधिम्, सर्वदा, सर्वदा

2. अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति!
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ॥

अन्वयः –

भारति! (i) ----------अयम् कोशः कः (ii) ----------अपूर्वः विद्यते। व्ययतः (iii) ----------आयाति (iv) ----------च क्षयम् आयाति।

मञ्जूषा-

वृद्धिम्, अपि, सञ्चयात्, तव

3. न तथा शीतलसलिलं न चन्दनरसो न शीतला छाया ।
प्रह्लादयति च पुरुषं यथा मधुरभाषिणी वाणी ॥

अन्वयः –

यथा (i) ----------वाणी पुरुषम् (ii) ----------तथा शीतल-सलिलम् न, (iii)--- -------- न, शीतला (iv) ----------च न (प्रह्लादयति)।

मञ्जूषा

छाया, प्रह्लादयति, चन्दनरसः, मधुरभाषिणी,

4. अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥

अन्वयः –

यत् (i) ----------अनुद्वेगकरम् सत्यम् (ii) ----------च (तथा) स्वाध्याय- अभ्यसनम् च(iii) ---- वाङ्मयम् (iv) ----------उच्यते

मञ्जूषा

तपः, वाक्यम्, एव, प्रियहितम्

5. दास्यामीति प्रतिज्ञाय योऽन्यथा कुरुते मनः ।
कार्पण्यानिश्चितमतेः कः स्यात् पापतरस्ततः ॥

अन्वयः –

दास्यामि इति (i) ----------यः (ii) ----------अन्यथा (iii) ---------- कार्पण्य-अनिश्चितमतेः ततः (iv) ----------
-कः स्यात् ?

मञ्जूषा

मनः, कुरुते, प्रतिज्ञाय, पापतरः

6. धनस्य निःसारलघोः स सारो यद् दीयने लोकहितोन्मुखेन ।
निधानतां याति हि दीयमानम् अदीयमानं निधनैकनिष्ठम् ||

अन्वयः –

(i) ----------धनस्य सः (ii) ----------यत् लोकहित-उन्मुखेन दीयते। (iii) ----------(धनम्) निधानताम् हि याति।
(iv) ----------(धनम्) निधन-एकनिष्ठम् (भवति) ।

मञ्जूषा

दीयमानम्, अदीयमानम्, सारः, निःसारलघोः,

7. काकस्य गात्रं यदि काञ्चनस्य माणिक्यरलं यदि चञ्चुदेशे।
एकैकपक्षे ग्रथितं मणीनां तथापि काको न तु राजहंसः ॥

अन्वयः –

यदि काकस्य (i) ----------काञ्चनस्य, यदि (ii) ----------माणिक्यरत्नम् एकैकपक्षे (iii) ------- ग्रथितम् तथापि
(स) काकः (एव) न तु (iv) ---------- |

मञ्जूषा

मणीनाम्, गात्रम्, राजहंसः, चञ्चुदेशे

8. आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिकैः ।
स चेन्निरर्थकं नीतः का नु हानिस्ततोऽधिका ॥

अन्वयः –

(i) ----------एकः (ii) ----------अपि स्वर्णकोटिकैः न लभ्यः। स चेत् (iii) ----------नीतः ततः अधिका नु (iv) ---
---------का?

मञ्जूषा

निरर्थकम्, आयुषः, हानिः, क्षणः,

9. काम एषः क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥

अन्वयः –

(i) ----------एषः कामः एषः (ii) ----------महाशनः (iii) ----------। एनम् इह (iv) --------- विद्धि ।

मञ्जूषा

क्रोधः, वैरिणम्, महापाप्मा, रजोगुणसमुद्भवः

10 . शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं सः युक्तः स सुखी नरः॥

अन्वयः –

यः (i) ----------प्राक् कामक्रोधोद्भवम् (ii) ----------इह एव (iii) ----------शक्नोति सः नरः (iv) ----------सः सुखी (भवति)।

मञ्जूषा

सोढुम्, युक्तः, वेगम्, शरीरविमोक्षणात्,

11. तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

अन्वयः –

(i) ----------तस्मात् त्वम् (ii) ----------इन्द्रियाणि नियम्य (iii) ----------एनम् (iv) --------- हि प्रजहि।

मञ्जूषा

ज्ञानविज्ञाननाशनम्, भरतर्षभ ! , पाप्मानम्, आदौ

12. असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

अन्वयः –

महाबाहो ! (i) ----------मनः दुर्निग्रहम् (ii) ----------कौन्तेय! (एतत्) तु (iii) ---------वैराग्येण च (iv) ----------।

मञ्जूषा

चलम्, अभ्यासेन, गृह्यते, असंशयम्,

13. जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥

अन्वयः –

(यथा) (i) ----------क्रमशः (ii) ----------पूर्यते (तथैव) (iii) ---------- धर्मस्य च (iv) ----------च सः (एव) हेतुः ।

मञ्जूषा

घटः, जलबिन्दुनिपातेन, धनस्य, सर्वविद्यानाम्

14. पिता यच्छति पुत्राय बाल्ये विद्याधनं महत्।
पिताऽस्य किं तपस्तेपे इत्युक्तिस्तत्कृतज्ञता॥

अन्वयः –

पितापुत्राय (i) ---------- महत् (ii) ---------- यच्छति। अस्य पिता किं तपः (iii) ---------- इति (iv) ---------- तत्कृतज्ञता (मन्यते)।

मञ्जूषा

उक्तिः, विद्याधनम्, तेपे, बाल्ये

15. अवक्रता यथा चित्ते तथा वाचि भवेद् यदि।
तदेवाहुः महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः ॥

अन्वयः –

यथा (i) ----------चित्ते तथा (ii) ----------वाचि भवेत्, (iii) ----------तथ्यतः तदेव (iv) ---------- इति आहुः ।

मञ्जूषा

महात्मानः, समत्वम्, अवक्रता, यदि

16. त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत्।
परित्यज्य फलं पक्वं भुङ्क्तेऽपक्वं विमूढधीः ॥

अन्वयः –

यः (i) ---------- वाचम् त्यक्त्वा (ii) ---------- (वाचम्) अभ्युदीरयेत्। (सः) (iii)------- पक्वम् फलम् परित्यज्य (iv) ---------- (फलम्) भुङ्क्ते ।

मञ्जूषा

धर्मप्रदाम्, विमूढधीः, अपक्वम्, परुषाम्

17. यत् प्रोक्तं येन केनापि तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः ।
कर्तुं शक्यो भवेद्येन स विवेक इतीरितः ॥

अन्वयः –

येन (i) ---------- अपि यत् (ii) ----------तस्य (iii) --------- येन कर्तुम् शक्यः भवेत्, सः (iv) ---------- इति ईरितः ।

मञ्जूषा

केन, विवेकः, तत्त्वार्थनिर्णयः, प्रोक्तम्

18. य इच्छत्यात्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च।
न कुर्यादहितं कर्म स परेभ्यः कदापि च ॥

अन्वयः –

यः (i) --------- श्रेयः प्रभूतानि (ii) --------- च इच्छति, सः (iii) -------- अहितम् (iv) --------- कदापि न कुर्यात्। ।

मञ्जूषा

परेभ्यः, कर्म, सुखानि, आत्मनः,

अन्वय उत्तरसंकेतः

1.	(i) सर्वदा	(ii) अस्माकम्	(iii) सर्वदा	(iv) सन्निधिम्
2.	(i) तव	(ii)अपि	(iii) वृद्धिम्	(iv)सञ्चयात्
3.	(i) मधुरभाषिणी	(ii)प्रह्लादयति	(iii) चन्दनरसः	(iv)छाया
4.	(i) वाक्यम्	(ii) प्रियहितम्	(iii) एव	(iv) तपः
5.	(i) प्रतिज्ञाय	(ii) मनः	(iii) कुरुते	(iv) पापतरः
6.	(i) निःसारलघोः	(ii) सारः	(iii) दीयमानम्	(iv)अदीयमानम्

7. (i)गात्रम्	(ii) चञ्चुदेशे	(iii) मणीनाम्	(iv)राजहंसः
8. (i) आयुषः	(ii) क्षणः	(iii) निरर्थकम्	(iv)हानिः
9. (i) रजोगुणसमुद्भवः	(ii) क्रोधः	(iii) महापाप्मा	(iv)वैरिणम्
10. (i)शरीरविमोक्षणात्	(ii)वेगम्	(iii)सोढुम्	(iv)युक्तः
11. (i)भरतर्षभ !	(ii) आदौ	(iii)ज्ञानविज्ञाननाशनम्	(iv)पाप्मानम्
12. (i)असंशयम्	(ii)चलम्,	(iii)अभ्यासेन	iv)गृह्यते
13. (i) जलबिन्दुनिपातेन	(ii) घटः	(iii)सर्वविद्यानाम्	(iv) धनस्य
14. (i) बाल्ये	(ii) विद्याधनं	(iii) तेपे	(iv) उक्तिः
15. (i)अवक्रता	(ii) यदि	(iii) महात्मानः	(iv)समत्वम्
16. (i) धर्मप्रदाम्,	(ii) परुषाम्	(iii) विमूढधीः	iv)अपक्वम्
17. (i) केन	(ii) प्रोक्तम्	(iii) तत्त्वार्थनिर्णयः	(iv) विवेकः
18. (i) आत्मनः	(ii)सुखानि	(iii) परेभ्यः	(iv)कर्म

भावार्थः

मञ्जूषायाः साहाय्येन श्लोकस्य भावार्थं रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत

1. शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।
सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

भावार्थः-

शरद-ऋतौ विकसितं (i)_____इव मुखवती सर्वदात्री (ii)_____ अस्माकं (iii)_____समीपम् सदैव सत् निधिरूपे (iv)_____ कुर्यात्।

मञ्जूषा- [निवासं,सरस्वती,कमलम्,मुखकमलस्य]

2. अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति!
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ॥

भावार्थः-

हे (i)_____। भवत्याः अयं ज्ञानकोषः कोऽपि (ii)_____कोषः अस्ति। यः व्ययकरणाम् निरन्तरं वर्धते संग्रहकरणात् च (iii)_____आप्नोति। एतदेव अस्याः (iv)_____विचित्रता वर्तते।

मञ्जूषा- [अपूर्वः, सरस्वति, क्षीणताम् . कोषस्य]

3. नास्ति विद्यासमं चक्षुः नास्ति सत्यसमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥

भावार्थः-

अस्मिन् संसारे (i)_____समम् किमपि नेत्रम् न वर्तते। (ii)_____समं किमपि (iii)_____न अस्ति। रागेण समम् किमपि दुःखं न (iv)_____। एवमेव त्यागेन समम् किमपि सुखम् न अस्ति। अतः अस्माभिः सदैव विद्याप्राप्त्यर्थं सत्यसंपादनार्थं च प्रयत्नः करणीयः। एवमेव रागविमुक्तये त्यागार्थं च सचेष्टः भवेत् ।

मञ्जूषा- [विद्यया, तपः, सत्येन, भवति]

4. न तथा शीतलसलिलं न चन्दनरसो न शीतला छाया ।
प्रह्लादयति च पुरुषं यथा मधुरभाषिणी वाणी ॥

भावार्थः-

न तु शीतलं जलमेव न चन्दनस्य रसः न (i)_____छाया च मनुष्यं तथा (ii)_____यथा मृदुभाषिणी (iii)_____पुरुषं प्रसन्नं करोति। अर्थात् (iv)_____वाणीं श्रुत्वा मनुष्यस्य मनः अपूर्वा शीतलताम् शान्तिम् च अधिगच्छति। अतः सदैव मधुरां वाणीम् एव वदेत्।

मञ्जूषा- [आनन्दयति, वाणी, शीतला, मधुरभाषिणी]

5. शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा।
ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः॥

भावार्थः-

अस्मिन् श्लोके उत्तमबुद्धेः (i)_____वर्णिताः सन्ति। यथा (ii)_____(शुश्रूषा) श्रवणम् ग्रहणम् धारणम् पक्षे तर्कः (ऊहः) विपक्षे तर्कः (अपोहः) (iii)_____(अर्थविज्ञानम्) यथार्थज्ञानम् (तत्त्वज्ञानम्) च। सा बुद्धिः एव (iv)_____भवति यस्माम् उपरिलिखिताः गुणाः भवन्ति।

मञ्जूषा- [अष्टगुणाः, उत्कृष्टा, श्रोतुम् इच्छा, अर्थस्य विशुद्धं ज्ञानम्]

6. माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः।
धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः॥

भावार्थः-

अस्मिन् श्लोके (i)_____षड्गुणाः कथिताः सन्ति। सः एव उत्तमः पाठकः मन्यते यस्मिन् एते गुणाः पठनसमये (ii)_____सन्ति-माधुर्यम् अर्थात् मधुरता अक्षरव्यक्तिः अर्थात्वर्णानाम् (iii)_____उच्चारणम् पदच्छेदः सुष्ठु स्वरः धैर्यम् लयसमर्थं च। अर्थात् पाठकाः भाषां (iv)_____पठेयुः वर्णानाम् स्पष्टतया उच्चारणं कुर्युः पदानाम् विच्छेदं कृत्वा पठेयुः पठने सुष्ठु स्वरः स्यात् धैर्यं कदापि न त्यजेयुः आरोहावरोहक्रमानुसारं च पठेयुः। तदैव भाषायाः शोभा भवति।

मञ्जूषा- [मधुरता, पाठकानां, स्पष्टतया, सम्मिलिताः]

7. आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया।
कालेन पादमादत्ते पादं सब्रह्मचारिभिः॥

भावार्थः-

शिष्यस्य (i)_____चत्वारि साधनानि सन्ति। सः शिक्षायाः प्रथमं चतुर्थांशं (ii)_____प्राप्नोति। द्वितीयं चतुर्थांशम् च (iii)_____लभते। एवमेव तृतीयं चतुर्थांशं समयक्रमेण प्राप्नोति शेषं चतुर्थांशं च (iv)_____प्राप्नोति।

मञ्जूषा- [शिक्षाप्राप्तेः, सब्रह्मचारिभिः, आचार्यात्, स्वमेधया]

8. अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥

भावार्थः-

यत् (i)_____श्रोतृणाम् हृदये उद्वेगं न करोति सत्ययुक्तं (ii)_____हितकारि च भवति तस्य (iii)_____तथा च स्वाध्यायस्य अभ्यासः एव (iv)_____तपः कथ्यते।

मञ्जूषा- [वाचनम् प्रियं वाङ्मयं . वाक्यम्]

9. दास्यामीति प्रतिज्ञाय योऽन्यथा कुरुते मनः।
कार्पण्यानिश्चितमतेः कः स्यात् पापतरस्ततः॥

भावार्थः-

अस्य भावोऽस्ति यत्-यः जनः स्वजीवने (i)_____प्रतिज्ञां कृत्वा पश्चात् तस्याः (ii)_____न करोति। तस्मात् कार्पण्य (iii)_____ नरात् अधिकः (iv) _____कोऽपि न भवति।

मञ्जूषा- [पापी दानस्य अनिश्चितमतेः पालनम्]

10. शक्रोऽहमस्मि देवेन्द्रस्त्वत्समीपमुपागतः ।
वरं वृणीष्व राजर्षे! यदिच्छसि तदुच्यताम् ।।

भावार्थः-

अस्य भावोऽस्ति अस्मिन् श्लोके शक्रः (i)_____कथयति यत् अहम् देवानाम् इन्द्रः (नृपः)(ii)_____तव समीपे वरं दातुम् (iii)_____अस्मि। अतः हे राजर्षे। वरं वृणीष्व यदपि त्वम् इच्छसि तत् (iv) _____कथय।

मञ्जूषा- [शक्रः नृपम् माम् उपागतः]

11. धनस्य निःसारलघोः स सारो यद् दीयते लोकहितोन्मुखेन ।
निधानतां याति हि दीयमानम् अदीयमानं निधनैकनिष्ठम् ||

भावार्थः-

अस्य भावोऽस्ति यत्-धनस्य (i)_____अस्ति। तस्य अयम् एव (ii)_____ यत् धनम् संसारस्य हिताय दीयते तत् (iii) _____सुरक्षितम् भवति यत् धनम् न दीयते तस्य तु एक पदे एव (iv)_____

मञ्जूषा- [लाभः निधिरूपे सारहीनम् नाशः]

12. काकस्य गात्रं यदि काञ्चनस्य माणिक्यरत्नं यदि चञ्चुदेशे।
एकैकपक्षे ग्रथितं मणीनां तथापि काको न तु राजहंसः ॥

भावार्थः-

अस्य श्लोकस्य भावः अस्ति यदि काकस्य शरीरं (i)_____भवेत् तस्य चञ्चुदेशे (ii)_____अपि भवेत् तथापि सः राजहंसः न मन्यते अपितु काकः एव भवति। एवमेव यदि (iii)_____ पक्षाः मणिभिः अपि ग्रथिताः भवेयुः तथापि सः (iv) _____एव तिष्ठति। राजहंसः तु भवितुं नार्हति।

मञ्जूषा- [काकः, स्वर्णस्य, काकस्य,माणिक्यरत्नम्]

13. हंस श्वेतः बकः श्वेतः को भेदः वकहंसयोः ।
नीरक्षीरविवेके तु हंसो हंसः बको बकः ।।

भावार्थः- अस्य भावोऽस्ति यथा हंसस्य वर्णः (i)_____ (ii) भवति तथा बकस्य वर्णः अपिश्वेतः भवति तदा तयोः (ii) _____ कः भेदः भवति।अस्य ज्ञानम् नीरक्षीरविवेके एव भवति।अर्थात् (iii)_____ नीरक्षीरविवेकी भवति परन्तु (iv) _____एतादृशं सामर्थ्यं न भवति।।

मञ्जूषा- - [बके, वकहंसयोः, श्वेतः, हंसः]

14. काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।
वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥

भावार्थः-

पिकस्य काकस्य च वर्णः कृष्णः भवति। परन्तु यदा (i)_____ आगच्छति तदा पिकस्य मधुरेण स्वरेण ज्ञायते यत् द्वयोः मध्ये कः (ii) _____ अस्ति अन्यथा द्वयोः एव वर्णः कृष्णः एव भवति। काकस्य स्वरः (iii)_____ भवति तथापि सः सर्वं वर्षं 'का-का' इति करोति। एतद्विपरीतं (iv)_____ वर्णः मधुरः कर्णप्रियः च भवति परन्तु सः केवलं वसन्ते एव कूजति न तु अयथाकालम्।

मञ्जूषा- [पिकस्य वसन्तकालः भेदः कर्णकटुः]

15. आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिकैः ।
स चेन्निरर्थकं नीतः का नु हानिस्ततोऽधिका ॥

भावार्थः-

अस्माकं (i) _____अमूल्यम् अस्ति। अतः अस्माभिः (ii)_____ प्रत्येकं क्षणस्य सदुपयोगः कर्तव्यः।यतो हि अयंक्षणः (iii) _____अपि पुनः लब्धुं न शक्यते। गतः समयः न पुनः आगच्छति। अतः क्षणनाशाद् अधिका काऽपि अन्या (iv)_____ न अस्ति।

मञ्जूषा- [स्वर्णकोटिकैः, आयुषः, जीवनम्, हानिः]

16. अधुना रमणीया हि सृष्टिरेषा जगत्पतेः ।
जीवाः सर्वेऽत्र मोदन्तां भावयन्तः परस्परम् ॥

भावार्थः-

अधुना (i)_____इयम् सृष्टिः रमणीया (ii)_____खलु। अतः अत्र सर्वे (iii)_____ ईर्ष्या-द्वेषं विस्मृत्य परस्परम् (iv)_____प्रसन्नाः भवन्तु।

मञ्जूषा- [मनोहरा, भावयन्तः, ईश्वरस्य, प्राणिनः]

17. तस्मात् स्यात् कलहो यत्र गृहे नित्यमकारणः ।
तद्गृहं जीवितं वाञ्छन् दूरतः परिवर्जयेत् ॥

भावार्थः-

यदि कश्चित् नरः (i)_____ इच्छति तर्हि सः तत् (ii)_____ अवश्यमेव त्यजेत् यत्र नित्यम् (iii)_____ भवति। यतो हि (iv)_____ कलहः सर्वदा विनाशस्य कारणं भवति।

मञ्जूषा- [अकारणः, सुखी जीवनम्, कलहः, गृहम्]

18. कलहान्तानि हर्म्याणि कुवाक्यान्तं च सौहृदम्।
कुराजान्तानि राष्ट्राणि कुकर्मान्तं यशो नृणाम् ॥

भावार्थः-

अ(i)_____ राजप्रासादाः नश्यन्ते। कुवाक्यैः अपभाषणेन वा (ii) _____नश्यते। एवमेव दुष्टनृपैः (iii) _____नश्यन्ते कुकर्मणा च (iv) _____यशः विनष्टं गच्छति ।

मञ्जूषा- [विवादैः, मनुष्याणां, मैत्री, राष्ट्राणि]

19. कपीनां मेदसा दोषो वह्निदाहसमुद्भवः ।
अश्वानां नाशमभ्येति तमः सूर्योदये यथा ॥

भावार्थः-

यथा सूर्यस्य (i)_____ अन्धकारः नश्यति तथैव (ii)_____ मेदसा अश्वानाम् (iii)_____समुत्पन्नः (iv)_____विनश्यति।

मञ्जूषा- [कपीनाम्, दोषः, उदये, वह्निदाहात्]

20. मित्ररूपाः हि रिपवः सम्भाष्यन्ते विचक्षणैः ।
ये हितं वाक्यमुत्सृज्य विपरीतोपसेविनः ॥

भावार्थः-

(i)_____एतादृशाणि मित्राणि अपि (ii) _____कथ्यन्ते ये हितकराणि (iii)_____ परित्यज्य विपरीतं (iv)_____ ।

मञ्जूषा- [रिपवः, सेवन्ते, वाक्यानि, विद्वद्भिः]

21. अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥

भावार्थः-

अर्जुनः (i)_____ पृच्छति हे कृष्णः! पुनः अयं (ii) _____न इच्छन् अपि (iii)_____ नियोजितः इव केन (iv)_____भूत्वा पापकर्म आचरति ?

मञ्जूषा- [बलपूर्वकम्, श्रीकृष्णं, प्रेरितः, मनुष्यः]

22. काम एषः क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥

भावार्थः-

श्रीकृष्णः (i) _____अवदत् रजोगुणात् (ii) _____अयं कामः क्रोधः च अस्ति। एषः सर्वभोजी (iii)_____ च वर्तते। त्वम् अस्मिन् (शरीरे) एनम् एव (iv)_____ जानीहि।

मञ्जूषा- [समुत्पन्नः, शत्रुम्, अर्जुनम्, महापापी]

23. शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधवेगं सः युक्तः स सुखी नरः ॥

भावार्थः-

यः मनुष्यः शरीरस्य (i)_____पूर्वं कामात् क्रोधात् च समुत्पन्नं (ii) _____ अत्रैव(iii) _____ समर्थः अस्ति सः जनः (iv)___ ___ अस्ति सः च सुखी नरः अस्ति।

मञ्जूषा- [वेगं, योगी, मृत्योः, सोढुं]

25. ध्यायतः विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

भावार्थः-

अस्य श्लोकस्य भावोऽयम्-सांसारिकविषयान् भोगविलासादि पदार्थान् (i) _____ मनुष्यस्य तेषु विषयेषु (ii) _____भवति। आसक्तेः एव (iii)_____ उद्भवति कामात् च क्रोधः (iv)_____ भवति।

मञ्जूषा- [ध्यायतः, कामः, उत्पन्नः, आसक्तिः]

26. क्रोधाद्भवति संमोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

भावार्थः-

क्रोधात् (i) _____उद्भवति। उद्विग्नतायाः (ii)_____ विनाशः भवति। स्मृतेः विनाशात् (iii)_____ नाशः भवति बुद्धेः(iv) _____ च मनुष्यः विनश्यति।

मञ्जूषा- [स्मृतेः, विनाशात्, उद्विग्नता, बुद्धेः]

27. तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

भावार्थः-

भगवान् श्रीकृष्णः (i)_____उपदिशति यत् हे भरतवंशे उत्पन्न अर्जुन! कामक्रोधौः बुद्धेः (ii) _____प्रमुखे कारणे स्तः। अतः तस्मात् कारणात् त्वम् आरम्भे एव (iii)_____ नियम्य ज्ञानस्य विज्ञानस्य विनाशकम् एनम् (iv) _____कामं क्रोधम् च विनाशय।

मञ्जूषा- [विनाशस्य, पाप्मानं, अर्जुनम्, इन्द्रियाणि]

28. चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

भावार्थः-

अर्जुनः भगवन्तं (i)_____ कथयति यत् हे श्रीकृष्ण! मनः निश्चयेन चञ्चलम् (ii)_____ विषयेषु च शक्तिमत् भवति। अतः अहं तस्य चलायमानस्य (iii)_____ नियन्त्रणं (iv) _____इव अतिकठिनम् जानामि।

मञ्जूषा- [प्रमाथि, वायोः, श्रीकृष्णं, मनसः]

29. असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

भावार्थः-

-श्रीकृष्णः (i) _____शिक्षयति यत् हे महाबाहो! हे कुन्ती पुत्र अर्जुन! (ii) _____चञ्चलस्य मनसः नियन्त्रणम् वशीकरणम् वा (iii)_____भवति। परन्तु हे कौन्तेय! बारम्बारम् (iv) _____ विषयान् प्रति वैराग्यभावेन च मनः वशं गच्छति।

मञ्जूषा- [अभ्यासेन, अर्जुनं, निस्संदेह, अतिकठिनं]

30. परमापदूतेनापि नैव तात त्वया रणे ।
इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ।।

भावार्थः-

(i)_____शिक्षाप्रदानात् पूर्वम् आचार्यः द्रोणः स्वपुत्रम् सावधानम् कुर्वन् अकथयत् यत्-हे पुत्र! अत्यधिके (ii)_____आगते सति अपि त्वम् (iii)_____ __ अस्य अस्त्रस्य प्रयोगम् विशेषरूपेण (iv)_____ न कुर्याः।

मञ्जूषा- [सङ्क, मनुष्येषु, रणभूमौ, ब्रह्मास्त्रस्य]

31. प्रार्थितं ते मया चक्रं देवदानवपूजितम् ।
अजेयः स्यामिति विभो ! सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥

भावार्थः-

द्रोणपुत्रः (i)_____ अवदत् हे सर्वव्यापक ! (विभो!) अहम् अस्मिन् संसारे (ii)_____ स्याम् अतः अहम् त्वाम् देवदानवपूजितम् इदम् (iii)_____ प्रार्थितवान्। अहम् त्वाम् एतत् (iv) _____वदामि।

मञ्जूषा- [सत्यं, चक्रं, श्रीकृष्णम्, अजेयः]

32. नानाशस्त्रविदः पूर्वे येऽप्यतीता महारथाः ।
नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथञ्चन ॥

भावार्थः-

नारदः (i)_____अर्जुनम् च कथयति यत् हे वीरौ युवाम् (ii)_____ संहरतम् यतोहि पूर्वे ये अपि (iii)_____ महावीराः अभवन् तेऽपि कदापि एतत् अस्त्रम् (iv)_____ न प्रयुक्तवन्तः।

मञ्जूषा- [निजास्त्रे, नानाशस्त्रज्ञातारः, मनुष्येषु, द्रोणपुत्रम्]

33. अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ।
समाः द्वादश पर्जन्यस्तद् राष्ट्रं नाभिवर्षति ॥

भावार्थः-

यत्र (i)_____नाम अस्त्रं परमास्त्रेण नश्यते (ii)_____राष्ट्रे मेघाः द्वादश वर्षाणि न (iii) _____।अर्थात् अस्य अस्त्रस्य प्रयोगेण तु (iv) _____विनश्यति।

मञ्जूषा- [जीवनमेव, ब्रह्मशिरः, तस्मिन्, अभिवर्षन्ति]

34. पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव हि।
तस्मात् संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ।।

भावार्थः-

व्यासमुनिः (i) _____आश्वस्तम् कुर्वन् वदति यत् हे द्रोणपुत्रा (ii)_____ त्वम् च एतत् राष्ट्रम् च सदा एव संरक्ष्याः (iii)_____। अतएव हे महाभुज! त्वम् एतत् (iv)_____अस्त्रं ब्रह्मास्त्र संहर। येन सर्वनाशः न भवेत्।

मञ्जूषा- [दिव्यम्, द्रोणपुत्रम्, पाण्डवा, सन्ति]

34. क्रन्दनं वर्धते तस्य नान्तं समधिगच्छति ।
व्यसनं प्राप्य यो मोहात् केवलं परिदेवयेत् ॥

भावार्थः-

प्रच्छन्नभाग्यस्य (i)_____ पत्नी तम् शिक्षयति यत् यः जनः (ii) _____ कृत्वा सम्मोहात् केवलं विषादंकरोति तस्य (iii)_____ एव वर्धते तत् क्रन्दनं दुःखम् च कदापि (iv)_____ न प्राप्नोति।

मञ्जूषा- [दुष्कर्म, रोदनम्, बुद्धिमती, अन्तः]

35. जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥

भावार्थः-

प्रच्छन्नभाग्यस्य (i)_____पत्नी तम् शिक्षयति यत् चिन्तां मा कुरु यथा क्रमशः (ii)_____ निपातेन घटः (iii)_____प्राप्नोति तथैव सर्वविद्यानाम् (iv)_____च धनस्य च सः हेतुः भवति।

मञ्जूषा- [जलबिन्दूनां, बुद्धिमती, धर्मस्य, पूर्णतां]

36. पापिनाञ्च सदा दुःखं सुखं वै पुण्यकर्मणाम् ।
एवं स्थिरतरं ज्ञात्वा साधुवृत्तिं समाचरेत् ॥

भावार्थः-

अस्मिन् संसारे ईश्वरस्य व्यवस्थया (i)_____ जनं सदैव दुःखं प्राप्नोति एवमेव पुण्यकर्मकर्तारं जनं (ii) _____एव प्राप्यते। इयं पूर्णनिश्चिता व्यवस्था अस्ति। अतः इदं निश्चितं (iii)_____ ज्ञात्वा जनैः सदैव (iv)_____जनानाम् इव व्यवहारं कर्तव्यम्।

मञ्जूषा- [नियमम्, श्रेष्ठानां, दुष्टं, सुखम्]

37. पिता यच्छति पुत्राय बाल्ये विद्याधनं महत्।
पिताऽस्य किं तपस्तेपे इत्युक्तिस्तत्कृतज्ञता ॥

भावार्थः-

बाल्ये काले स्वपुत्राय (i)_____ दातुं पिता अतिकष्टं सहमानः सर्वविधं तपः कृत्वा अपि सः(ii)_____ शिक्षयितुं यतते। यदि तस्य पुत्रः एतन्मात्रम् एव स्मरेत् यत् (iii) _____तस्मै (विद्यादानाय) महत्तपः अकरोत् इयम् (iv)_____ एव तस्य पुत्रस्य कृतज्ञतां प्रकटयति।

मञ्जूषा- [उक्तिः, स्वसन्ततिं, पिता, विद्याधनं]

38. अवक्रता यथा चित्ते तथा वाचि भवेद् यदि।
तदेवाहुः महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः ॥

भावार्थः-

जनानां मनसि यथा (i) _____अस्ति तथैव यदि (ii)_____ अपि भवेत् तामेव (iii)_____ ज्ञानिनः च वस्तुतः (iv)_____ कथयन्ति।

मञ्जूषा– [समत्त्वम्, वाण्याम्, मनस्विनः, सरलता]

39. त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत्।
परित्यज्य फलं पक्वं भुङ्क्तेऽपक्वं विमूढधीः ॥

भावार्थः-

यः नरः सत्याम् धर्मयुक्ताम् (i) _____त्यक्त्वा (ii)_____ वाचम् वदेत् सः(iii)_____पक्वं फलं त्यक्त्वा (iv)_____ फलम् खादति अर्थात् तस्य नरस्य वाण्याम् सरसता मधुरता च न भवति।

मञ्जूषा- [कठोरां, वार्णीं, अपक्वं, मूर्खबुद्धिः]

40. विद्वांस एव लोकेऽस्मिन् चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः ।
अन्येषां वदने ये तु ते चक्षुर्नामनी मते ।।

भावार्थः-

जनानां मनसि यथा (i) _____अस्ति तथैव यदि (ii)_____ अपि भवेत् तामेव (iii)_____ ज्ञानिनः च वस्तुतः (iv)_____ कथयन्ति।

मञ्जूषा- [आनने. विद्वांसः, नेत्रम्, नेत्रवन्तः]

41. यत् प्रोक्तं येन केनापि तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः ।
कर्तुं शक्यो भवेद्येन स विवेक इतीरितः ॥

भावार्थः-

येन केनापि (i)_____ यत् पूर्वं (ii)_____ अस्ति तस्य (iii)_____ येन कर्तुम् शक्यते सः (iv)_____ कथ्यते।

मञ्जूषा- [यथार्थनिर्णयः, नरेण, विवेकः, कथितम्]

42. वाक्पटुर्धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातरः ।
स केनापि प्रकारेण परैर्न परिभूयते ।।

भावार्थः-

यः (i)_____वक्तुं चतुरः धैर्ययुक्तः सभायाम् (ii)_____ च भवति सः अन्यैः (iii)_____ केन अपि प्रकारेण (iv)_____ ।

मञ्जूषा- [निर्भीकः, तिरस्क्रियते, जनैः, मन्त्री]

उत्तरसंकेतः

1)	(i)कमलम्	(ii) सरस्वती	(iii) मुखकमलस्य	(iv) निवासं
2)	(i)सरस्वति	(ii)अपूर्वः	(iii) क्षीणताम्	(iv)कोषस्य
3)	(i)विद्यया	(ii)सत्येन	(iii) तपः	(iv)भवति
4)	(i) शीतला	(ii)आनन्दयति	(iii) वाणी	(iv) मधुरभाषिर्णी
5)	(i)अष्टगुणाः	(ii) श्रोतुम् इच्छा	(iii) अर्थस्य विशुद्धं ज्ञानम्	(iv)उत्कृष्टा
6)	(i)पाठकानां	(ii)सम्मिलिताः	(iii) स्पष्टतया	(iv) मधुरतया
7)	(i)शिक्षाप्राप्तेः	(ii)आचार्यात्	(iii) स्वमेधया	(iv)सब्रह्मचारिभिः

8)	(i)वाक्यम्	(ii)प्रियं	(iii) वाचनम्	(iv) वाङ्मयं
9)	(i)दानस्य	(ii)पालनम्	(iii) अनिश्चितमतेः	(iv) पापी
10)	(i) नृपम्	(ii) शक्रः	(iii) उपागतः	(iv) माम्
11)	(i) सारहीनम्	(ii) लाभः	(iii) निधिरूपे	(iv) नाशः
12)	(i) स्वर्णस्य	(ii) माणिक्यरत्नम्	(iii) काकस्य	(iv) काकः
13)	(i)श्वेतः	(ii) बकहंसयोः	(iii) हंसः	(iv) बके
14)	(i)वसन्तकालः	(ii) भेदः	(iii) कर्णकटुः	(iv) पिकस्य
15)	(i) जीवनम्	(ii) आयुषः	(iii) स्वर्णकोटिकैः	(iv) हानिः
16)	(i) ईश्वरस्य	(ii) मनोहरा	(iii) प्राणिनः	(iv) भावयन्तः
17)	(i)सुखी जीवनम्	(ii) गृहम्	(iii) कलहः	(iv) अकारणः
18)	(i) विवादैः	(ii) मैत्री	(iii) राष्ट्राणि	(iv) मनुष्याणां
19)	(i) उदये	(ii) कपीनाम्.	(iii) वह्निनदाहात्	(iv) दोषः
20)	(i) विद्वद्भिः	(ii) रिपवः	(iii) वाक्यानि	(iv) सेवन्ते
21)	(i) श्रीकृष्णं	(ii) मनुष्यः	(iii) बलपूर्वकम्	(iv) प्रेरितः
22)	(i) अर्जुनम्.	(ii) समुत्पन्नः .	(iii) महापापी.	(iv) शत्रुम्
23)	(i)मृत्योः	(ii) वेगं	(iii) सोढुं	(iv) योगी
24)	(i) ध्यायतः.	(ii) आसक्तिः.	(iii) कामः.	(iv) उत्पन्नः
25)	(i)उद्विग्नता	(ii) स्मृतेः	(iii) बुद्धेः	(iv)विनाशात्
26)	(i)अर्जुनम्	(ii) विनाशस्य	(iii) इन्द्रियाणि	(iv) पाप्मानं
27)	(i)श्रीकृष्णं	(ii) प्रमाथि	(iii) मनसः	(iv) वायोः
28)	(i)अर्जुनं	(ii) निस्संदेहम्	(iii) अतिकठिनं	(iv) अभ्यासेन
29)	(i)ब्रह्मास्त्रस्य	(ii) सङ्कटे	(iii) रणभूमौ	(iv) मनुष्येषु।
30)	(i)श्रीकृष्णम्	(ii) अजेयः	(iii) चक्रं	(iv) सत्यं
31)	(i)द्रोणपुत्रम्	(ii) निजास्त्रे	(iii) नानाशस्त्रज्ञातारः	(iv) मनुष्येषु
32)	(i)ब्रह्मशिरः	(ii) तस्मिन्	(iii) अभिवर्षन्ति	(iv) जीवनमेव
33)	(i)द्रोणपुत्रम्	(ii) पाण्डवाः	(iii) सन्ति	(iv) दिव्यम्
34)	(i)बुद्धिमती	(ii) दुष्कर्म	(iii) रोदनम्	(iv) अन्त:
35)	(i)बुद्धिमती	ii) जलबिन्दूनां	(iii) पूर्णतां	(iv) धर्मस्य
36)	(i)दुष्टं	(ii) सुखम्	(iii) नियमम्	(iv) श्रेष्ठानां
37)	(i)विद्याधनं	(ii) स्वसन्ततिं	(iii) पिता	(iv) उक्तिः
38)	(i) सरलता	(ii) वाण्याम्	(iii)मनस्विनः	(iv)समत्त्वम्
39)	(i)वाणी	(ii) कठोरां	(iii) मूर्खबुद्धिः	(iv) अपक्वं
40)	(i)नेत्रम्	(ii) विद्वांसः	(iii) नेत्रवन्तः	(iv) आनने
41)	(i)नरेण	(ii) कथितम्	(iii) यथार्थनिर्णयः	(iv) विवेकः
42)	(i)मन्त्री	ii) निर्भीकः	(iii) जनैः	(iv) तिरस्क्रियते

17. अर्थचयनम्

प्रथमः पाठः

प्रसङ्गानुसारम् अर्थं चिनुत -

(क) स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तपः उच्यते ।

(i) साहित्यम् (ii) वाचिकम् (iii) मनोमयम् (iv) अवाचिकम्

(ख) आचार्यात् पादम् आदत्ते ।

(i) श्लोकस्य पङ्क्तिम् (ii) चरणम् (iii) चतुर्थांशम् (iv) पङ्क्तिम्

(ग) माधुर्यम् अक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।

(i) शर्करायुक्तम् (ii) कोमलतया वर्णोच्चारणम् (iii) मधुरतायाः अभावः (iv) अकोमलतया

(घ) सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात्।

(i) सर्वं ददाति इति (ii) सर्वाधिका (iii) सर्वं वदति इति (iv) सर्वं न ददाति इति

उत्तराणि – (क) (ii) वाचिकम् (ख) (iii) चतुर्थांशम् (ग) (ii) कोमलतया वर्णोच्चारणम्

(घ) सर्वं ददाति इति

द्वितीयः पाठः

1. रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारम् उचितम् अर्थं चित्वा लिखत)

(क) राज्ञः दानशीलताम् आकर्ण्य जनाः तं देशम् आयान्ति स्म ।

(i) ज्ञात्वा (ii) मत्वा (iii) प्राप्य (iv) श्रुत्वा

(ख) राज्ञः नेत्रदानार्थं निश्चयं ज्ञात्वा अमात्याः विषण्णाः भूत्वा अवदन् ।

(i) विमुखाः (ii) खिन्नाः (iii) प्रसन्नाः (iv) हर्षिता

(ग) यदि भवान् प्रीतः, तदा त्वत्तः एकस्य चक्षुषःदानम् इच्छामि ।

(i) श्रोत्रस्य (ii) गात्रस्य (iii) नेत्रस्य (iv) मुखस्य

(घ) एकदा राजा सरोवरस्य समीपे विहरति ।

(i) तडागस्य(ii) नगरस्य (iii) नद्याः (iv) ग्रामस्य

(ङ) न अयं चिरं परिक्लेशम् अनुभवितुम् अर्हति ।

(i) एषः (ii) सः (iii) तत् (iv) इदम्

(च) सकलं ब्रह्माण्डं व्याकुलं सञ्जायत ।

(i) सम्पूर्णम् (ii) परिपूर्णम् (iii) गभीरम् (iv) इदम्

उत्तराणि - (क) (iv) श्रुत्वा (ख) (ii) खिन्नाः(ग) (iii) नेत्रस्य (घ) (i) तडागस्य (ङ) (i) एषः च) (i) सम्पूर्णम्

तृतीयः पाठः

स्थूलाक्षर-पदानां प्रसङ्गानुसारम् उचितम् अर्थं चित्वा लिखत

(क) मेध्यम् अमेध्यं सर्वमेव भक्षयति ।

(i) मेधाविनम् (ii) अभक्षणीयम् (iii) विशुद्धम् (iv) मधुरम्

(ख) अस्माकम् ऐक्यं तु जगत्प्रसिद्धम् ।

(i) एकता (ii) भिन्नता (iii) क्रूरता (iv) विभिन्नम्

(ग) काकस्य गात्रं यदि काञ्चनस्य ।

(i) गोत्रम् (ii) कुटुम्बम् (iii) शरीरम् (iv) चञ्चु(

(घ) आपत्काले सरांसि त्यक्त्वा दूरं व्रजसि ।

(i) वदसि (ii) भजसि (iii) गच्छसि (iv) भ्रमति

(ङ) बकः मीनान् छलेन अधिगृह्य क्रूरतया भक्षयति ।

(i) कृत्वा (ii) खादित्वा (iii) त्यक्त्वा (iv) गृहीत्वा

उत्तराणि - (क) (iii) विशुद्धम् (ख) (i) एकता (ग) (iii) शरीरम् (घ) (iii) गच्छसि (ङ) (iv) गृहीत्वा

चतुर्थः पाठः

अधोलिखित पङ्क्तिषु स्थूलाक्षर-पदानां प्रसङ्गानुसारं शुद्धमर्थं चिनुत

(क) मेघः <u>महानसं</u> प्रविश्य यत् पश्यति तद्भक्षयति ।

(i) हयशालाम् (ii) मन्दिरम् (iii) पाकशालाम् (iv) जन्तुशालाम्

(ख) 'कलहान्तानि <u>हर्म्याणि</u> कुवाक्यान्तं च सौहृदम् ।'

(i) राजभवनानि (ii) उद्यानानि (iii) मन्दिराणि (iv) गृहाणि

(ग) 'अन्यस्मिन् <u>अह्नि</u> महानसं प्रविष्टः मेघः सूपकारेणताडितः।

(i) रात्रौ (ii) मार्गे (iii) दिवसे (iv) अवसरे

(घ) 'तस्य <u>क्षितौ</u> प्रलुठतः तृणेषु वह्निज्वालाः समुत्थिताः ।'

(i) मार्गे (ii) भूमौ (iii) पाकशालायाम (iv) रात्रौ

(ङ) '<u>सपदि</u> उपायः क्रियताम्।'

(i) एकपदेन (ii) पादेनसह (iii) झटिति (iv) विलम्बेन

उत्तराणि - (क) (iii) पाकशालाम् (ख) (iv) गृहाणि ग) (iii) दिवसे (घ) (ii) भूमौ (ङ) (iii) झटिति

पञ्चमः पाठः

रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारम् उचितम् अर्थं चित्वा लिखत

(क) "चञ्चलं हि मनः कृष्ण! <u>प्रमाथि</u> बलवद्दृढम् ।"

(i) मथनशीलम् (ii) चिन्तनशीलम् (iii) गुणवत् (iv) दानशीलम्

(ख) "ध्यायतः विषयान् <u>पुंसः</u> सङ्गस्तेषूपजायते ।"

(i) मित्रस्य (ii) बालकस्य (iii) शिक्षकस्य (iv) पुरुषस्य

(ग) तस्मात् त्वम् <u>आदौ</u> इन्द्रियाणि नियम्य पाप्मानं प्रजहि ।

(i) सर्वप्रथमम् (ii) रात्रौ (iii) यदाकदा (iv) सर्वदा

(घ) अभ्यासेन तु <u>कौन्तेय</u> वैराग्येण च गृह्यते ।

(i) भीमः (ii) अर्जुनः (iii) नकुलः (iv) सहदेवः

(ङ) क्रोधाद्भवति <u>सम्मोहः</u>।

(i) उद्विग्नता (ii) निर्धनता (iii) व्याकुलता (iv) धीरः

उत्तराणि - (क) (i) मथनशीलम् (ख) (iv) पुरुषस्य (ग) (i) सर्वप्रथमम् (घ) (ii) अर्जुनः (ङ) (i) उद्विग्नता

षष्ठः पाठः

रेखाङ्कित पदेषु प्रसङ्गानुसारम् उचितम् अर्थं चयनं कुरुत

(क) किम् इदं <u>घोरम्</u> आपतितम् ।

(i) पत्रम् (ii) भयङ्करम् (iii) दायित्त्वम् (iv) कल्याणम्

(ख) <u>समीचीनं</u> न कृतं भवता।

(i) घृणितम् (ii) वञ्चनम् (iii) उचितम् (iv) वर्णितम्

(ग) पवनः <u>स्तब्धः</u> जातः।

(i) आरब्धः (ii) स्थगितः (iii) प्रदूषितः (iv) कथित

(घ) <u>सकलं</u> जगत् ध्वस्तं भविष्यति ।

(i) समस्तम् (ii) ईश्वरीयम् (iii) अर्धम् (iv) धर्म

(ङ) द्वादश <u>समाः</u> पर्जन्यः तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ।

(i) मासाः (ii) वर्षाणि (iii) दिनानि (iv) नानाविधानि

उत्तराणि - (क) (ii) भयङ्करम् (ख) (iii) उचितम् (ग) (ii) स्थगितः (घ) (i) समस्तम् (ङ) (ii) वर्षाणि

सप्तमः पाठः

रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारम् उचितम् अर्थं चित्वा लिखत

(क) हेयम् अपिचकिम्?

(i) ग्राह्यम् (ii) त्याज्यम् (iii) कर्त्तव्यम् (iv) यन्त्रम्

(ख) कः शुचिः इह।

(i) पवित्रः (ii) सत्यवादी (iii) परोपकारी (iv) कल्याणकारी

(ग) के शशिनः किरणसमाः।

(i) सूर्यस्य (ii) शशकस्य (ii) चन्द्रस्य (iv) नगरस्य

(घ) आमरणान्तिं शल्यम्।

(i) कण्टकम् (ii) यन्त्रम् (iii) युद्धम् (iv) मरणम्

(ङ) यस्य मानसं शुद्धम्।

(i) मनः (ii) तपः (iii) सरः (iv) हस्तः

(च) सर्वविनाशे को दक्षः?

(i) समर्थः (ii) प्रत्यक्षम् (iii) निपुणः (iv) विनाशे

उत्तराणि - (क) (ii) त्याज्यम् (ख) (i) पवित्रः (ग) (ii) चन्द्रस्य (घ) (i) कण्टकम्

(ङ) (i) मनः (च) (i) समर्थः

अष्टमः पाठः

3. रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलं समुचितार्थं चित्वा लिखत

(क) य इच्छत्यात्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च।

(i) श्रेष्ठः (ii) कल्याणम् (iii) सम्पत्तिम् (iv) सौन्दर्यम्

(ख) तदैव आहुः महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः।

(i) चलन्ति (ii) शृण्वन्ति (iii) चिन्तयन्ति (iv)कथयन्ति

(ग) वाक्पटुः धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातरः परैः न परिभूयते।

(i) निपुणः (ii) उत्तमः श्रोता (iii) वाक्कुशलः (iv) श्रेष्ठः

(घ) त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत्।

(i) कठोराम् (ii) कोमलाम् (iii) प्रयुक्ताम् (iv) दुष्कराम्

(ङ) स विवेक इति ईरितः।

(i) दृष्टः (ii) कथितः (ii) श्रुतः (iv) अनीप्सितः

उत्तराणि - (क) (ii) कल्याणम् (ख) (iv)कथयन्ति (ग) (iii) वाक्कुशलः (घ) (i) कण्टकम् (ङ) (ii) कथितः

नवमः पाठः

4. रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलं समुचितार्थं चित्वा लिखत

(क) प्रश्नोत्तर माध्यमेन भवतां जिज्ञासां शमयितुम् इच्छामि।

(i) गन्तुम् इच्छा (ii) ज्ञातुम् इच्छा (iii) गातुम् इच्छा (iv) कर्तुम् इच्छा

(ख) अस्य अवशेषाः तु आर्यकला-संस्कृति-सम्पदः परिचायकाः।

(i) सूचकाः (ii) सेवकाः (iii) पर्यटकाः (iv) चालकाः

(ग) साधु पृष्टम्।

(i) संन्यासी (ii) शुद्धम् (iii) मुनि (iv) सम्यक्

(घ) विपुला च अत्र वनसम्पदा।

(i) पृथ्वी (ii) विशाला (iii) स्थूला (iv) अखिला

(ङ) वनौषधीनां तु अयं स्रोतः एव।

(i) उद्गमस्थलम् (ii) प्रवाहः (iii) निर्झरः (iv) निर्गतः

उत्तराणि - (क) (ii) ज्ञातुम् इच्छा (ख) (i) सूचकाः (ग) (iv) सम्यक् (घ) (ii) विशाला (ङ) (i) उद्गमस्थलम्:

18. कथायाः रिक्तस्थानपूर्तिः

1 मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखित-कथाम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत –

एकदा भगवान् बोधिसत्त्वः (i) ------- राजा अभवत्। सः महान् दानी, विनयशीलः, वृद्धोपसेवी च (ii) ---। तस्य दानशीलताम् श्रुत्वा (iii) ---------- देशेभ्योऽपि जनाःतस्य देशम् आयान्ति स्म। एकदा शक्रःअपि तं (iv) ------- ------- परीक्षितुम् आगच्छत्। सः नेत्रहीनयाचक-रूपेण आगत्य तं राजानम् एकं (v) ---------- अयाचत। राजा तस्मै चक्षुर्द्वयमेव प्रायच्छत्। प्रसन्नः (vi) ---------- कतिपयेभ्यः दिनेभ्यः पश्चात् पुनः राज्ञः पुरतः उपस्थितः अभवत्।सः राज्ञः त्यागवृत्तिं प्रशंसन् नेत्रद्वयमपि प्रत्यस्थापयत्। अपि च शतयोजनपर्यन्तं (vii) ---------- पारं द्रष्टुं समर्थः भव इति तस्मै वरम् अयच्छत्। उच्यते अपि- नास्ति त्यागसमं (viii) ----------।

मञ्जूषा

आसीत्, शिवीनाम्, सुखम्, शैलानाम्, अन्येभ्यः, दानशीलताम्, शक्रः, नेत्रम्।

2 मञ्जूषाप्रदत्तपदानां सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखित-कथाम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत –

सः दुष्टबुद्धिः तु तयोः वार्ता ..... झटिति एव क्षेत्रं गतः। तत्र अश्वत्थमूलं ..... तं सुवर्णकलशं प्राप्तवान्। यदा स तस्य आवरणम् अपसारयति तदैव भयङ्करम् एकं विषधरं ..... कुर्वन्तं पश्यति। भीतः स ..... पुनः आवृत्त्य तं च आदाय .....गृहं समागतः। स्वमित्रं सर्पेण ..... इच्छन् सः भित्तौ सन्धिं प्रकल्प्य तन्मध्यतः कलशं गृहाभ्यन्तरे क्षिप्तवान्। विचित्रा खलु दैवगतिः। ..... कलशाद् बहिः निर्गत्य ..... तमेव दुष्टबुद्धिं दष्टवान्।

मञ्जूषा

श्रुत्वा, मित्रस्य, मारयितुम्, पतितात्, खनित्वा, विषधरः, फूत्कारं, कलशं

3. अधोलिखितां कथां मञ्जूषापदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत : 8×½=4

(सीबीएसई 2026 कोड 119)

भूपतेः (i) _____ पुत्राः वानरान् भोज्यपदार्थैः पुष्टिं नयन्ति स्म। राजगृहे बालवाहनयोग्यः मेषः जिह्वालोलुपतया (ii) _____ प्रविश्य भोजनं खादति स्म। सूपकारैः नित्यं ताडितं मेषं दृष्ट्वा (iii) _____ वानरान् राजभवनं त्यक्तुम् अकथयत्। (iv) _____ मदोद्धताः मर्कटाः तद् राजभवनं त्यक्तुं न स्वीकृतवन्तः। अन्यस्मिन् अहनि स मेषः (v) _____ अर्धज्वलितकाष्ठेन ताडितः। ज्वलन् स मेषः (vi) _____ प्रविष्टः। परिणामतः दग्धाः (vii) _____ प्राणत्राणाय अधावन्। राजा राजवैद्यम् आहूय अश्वरक्षायै न्यवेदयत्। भयत्रस्ताः कपयः गुरुजनोपदेशस्य अवधीरणात् (viii) _____ कृतवन्तः।

मञ्जूषा:

अश्वाः, वानरयूथपः, पश्चात्तापम्, अश्वशालाम्, रसनास्वादलुब्धाः, चन्द्रस्य, सूपकारेण, महानसम्।

4.अधोलिखितां कथां मञ्जूषापदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत : 8×½=4

(सीबीएसई 2026 कोड 119)

एकस्मिन् नगरे चन्द्रः नाम एकः (i) _____ आसीत्। तस्य पुत्राः प्रतिदिनं वानरैः सह खेलन्ति स्म। तेभ्यः स्वादिष्टं भोजनं यच्छन्ति स्म। तत्र (ii) _____ एकं मेषयूथम् अपि वसति स्म। तत्र एकः मेषः (iii) _____ लोलुपः आसीत्। सः (iv) _____ प्रविश्य सर्वमेव खादति स्म। ते सूपकाराः तं (v) _____ मारयन्ति स्म। एतत् (vi) _____ वानरयूथपतिः (vii) _____'एतेषां कलहः वानराणां हिताय न ।' सः सर्वान् कपीन् (vii) _____ आहूय अवदत्।

एकान्ते, नृपः, अचिन्तयत्, दृष्ट्वा, बालवाहनयोग्यम्, अर्धज्वलितकाष्ठैः, अहर्निशम्, रसनायाः

उत्तरसंकेतः

कथायाः रिक्तस्थानपूर्तिः

1

(i) शिवीनां (ii) आसीत् (iii) अन्येभ्यः (iv) दानशीलतां
(v) नेत्रम् (vi) शक्रः (vii) शैलानां (viii) सुखम्।

2.

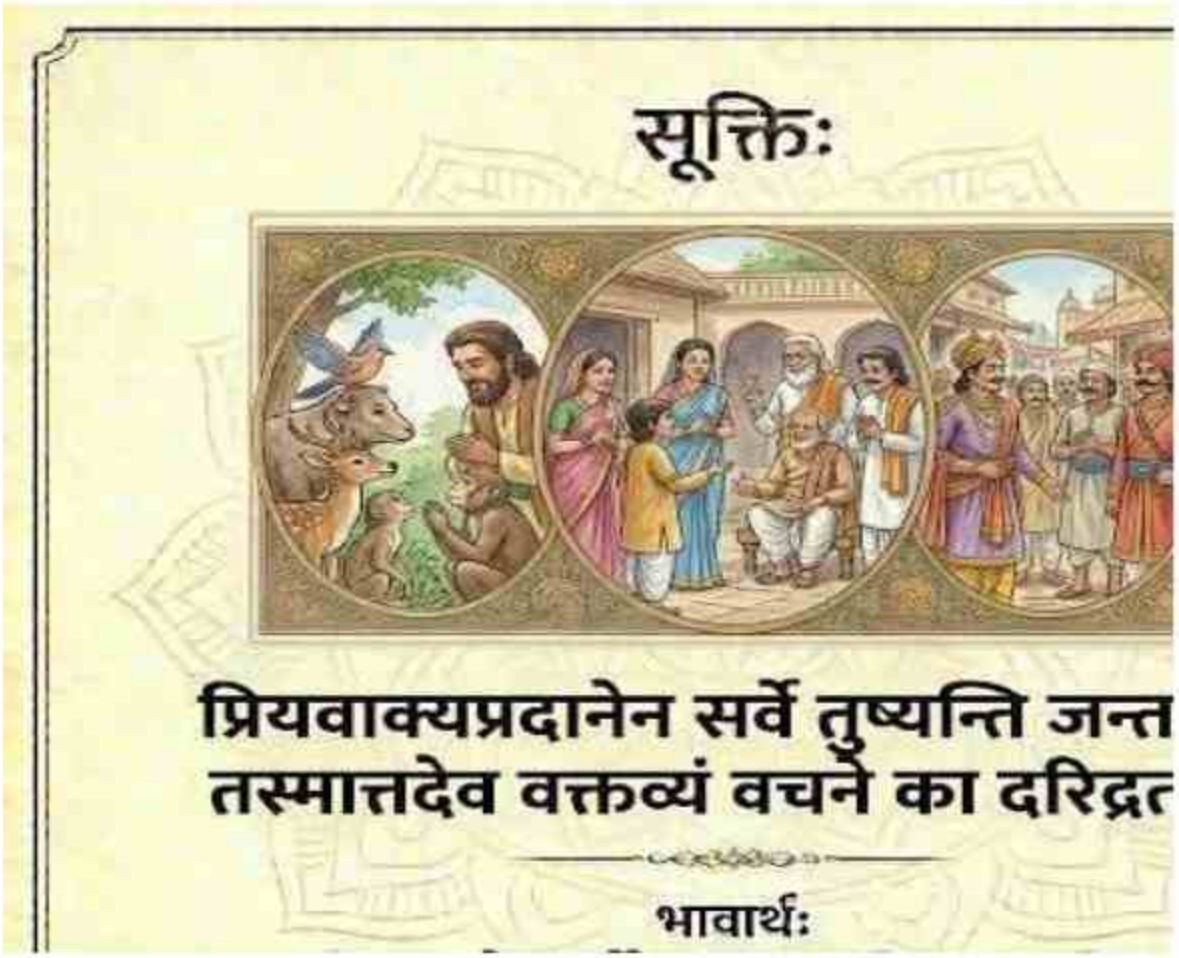
(i) श्रुत्वा (ii) खनित्वा (iii) फूत्कारं (iv) कलशं (v) मित्रस्य
(vi) मारयितुम् (vii) पतितात् (viii) विषधरः

3.

(i) चन्द्रस्य (ii) महानसम् (iii) वानरयूथपः (iv) रसनास्वादलुब्धाः
(v) सूपकारेण (vi) अश्वशालाम् (vii) अश्वाः (viii) पश्चात्तापम्

4.

(i) नृपः (ii) बालवाहनयोग्यम् (iii) रसनायाः (iv) अहर्निशम्
(v) अर्धज्वलितकाष्ठैः (vi) दृष्ट्वा (vii) अचिन्तयत् (viii) एकान्ते

प्रश्न-पत्रम्-1

सी.बी.एस.ई. 2026

संस्कृतम् (सम्प्रेषणात्मकम्) SANSKRIT (Communicative)

अवधिः– होरात्रयम् (TIME: 03:00 HRS) पूर्णाङ्काः :80 (MAX MARKS:80)

सामान्य निर्देशाः

- प्रश्नपत्रे चत्वारः भागाः सन्ति ।
- अस्मिन् प्रश्नपत्रे अष्टादश (18) प्रश्नाः सन्ति ।
  भागः 'क' - 1- प्रश्नसंख्या 1. भागः 'ख' - 3- प्रश्नसंख्या 2-4.
  भागः 'ग' - 7- प्रश्नसंख्या 5-11. भागः 'घ' - 7- प्रश्नसंख्या 12-18.
- विशिष्टनिर्देशानुसारं प्रश्नाः समाधेयाः ।
- उत्तरपुस्तिकायां लेखनात् पूर्वम् सर्वप्रथमं प्रश्नसंख्या लेखनीया ।

भागः 'क' : अपठितावबोधनम् [10 अङ्काः]

1. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत : (10)

भारतदेशः कृषिप्रधानः देशः अस्ति अतः भारतीयसमाजे कृषकः प्रमुखतमः स्तम्भः इव स्थितः अस्ति । कृषकाः प्रातःकाले एव उत्थाय घर्मवृष्टिशीतवातादीन् सहमानाः अनवरतं परिश्रमं कुर्वन्ति । ते भूमेः गर्भे बीजानि आरोपयन्ति, तदनन्तरं वृषभैः यन्त्रैः च भूमेः सम्यक् कर्षणं कृत्वा सिञ्चनकार्ये संलग्नाः भवन्ति । वर्षाकाले मेघानां प्रसादेन धान्यलक्ष्मीरिव भूमिः सुशोभिता भवति । शरद् ऋतौ सुवर्णवर्णैः शस्यशालिभिः क्षेत्राणि रमणीयानि दृश्यन्ते । यद्यपि कृषकस्य श्रमेण राष्ट्रस्य अन्नपूरणं, वस्त्रपूरणं जीवनधारणं च साध्यते, तथापि कृषकः स्वयं दारिद्र्यपीडितं जीवनं यापयति । कदापि अतिवृष्ट्या अनावृष्ट्या वा सम्पूर्णं शस्यं विनश्यति, विपणौ अपि सः न्यूनमूल्यं लभते ऋणभारः च कृषकान् दुःखेन पीडयति । तथापि कृषकाः धैर्यं न त्यजन्ति, अपितु पूर्णनिष्ठया स्वकर्म कुर्वन्तः समाजस्य पालनं कुर्वन्ति । एतदर्थम् 'अन्नदाता' इति विशेषणेन कृषकः सम्माननीयः । यदि कृषकाः न स्युः, तर्हि मानवसमाजस्य जीवितं असम्भवमेव भवेत् । अतः वयं कृषकाणां श्रमस्य, त्यागभावनायाः धैर्यस्य च सम्मानं कुर्याम । राष्ट्रस्य मेरुदण्डः, समाजस्य जीवनप्राणः, संस्कृतेः रक्षकाः च कृषकाः एव ।

(अ) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) भारतदेशः कीदृशः देशः अस्ति ?

(ii) केन विशेषणेन कृषकः सम्माननीयः ?

(iii) वर्षाकाले केषां प्रसादेन धान्यलक्ष्मीरिव भूमिः सुशोभिता भवति ?

(आ) पूर्णवाक्येन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) किं किं कृषकान् दुःखेन पीडयति ?

(ii) कृषकाः कदा सिञ्चनकार्ये संलग्नाः भवन्ति ?

(iii) वयं कस्य सम्मानं कुर्याम ?

(इ) अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत ।

(ई) यथानिर्देशम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) 'कृषकः स्वयं दारिद्र्यपीडितजीवनं यापयति' अत्र किं क्रियापदम् ?

(A) कृषकः (B) स्वयम् (C) यापयति (D) दारिद्र्यपीडितजीवनं

(ii) 'अनवरतम्' इति विशेषणपदस्य विशेष्यपदं किम् ?

(A) कृषकः (B) परिश्रमं (C) रक्षकाः (D) न्यूनमूल्यम्

(iii) 'वर्षा' इति पदस्य किं पर्यायपदं गद्यांशे प्रयुक्तम् ?

(A) वृष्टिः (B) घर्मः (C) मेघानाम् (D) शस्यम्

(iv) 'ते भूमेः गर्भे बीजानि आरोपयन्ति' अत्र किं कर्तृपदम् ?

(A) भूमेः (B) ते (C) गर्भे (D) बीजानि

भागः 'ख' : रचनात्मकं-कार्यम् [15 अङ्काः]

2. भवान् पीयूषः स्वपितरं प्रति पत्रं **लिखति। एतत् पत्रं मञ्जूषायाः उचितैः पदैः पूरयित्वा पुनः लिखत** :

गङ्गा-छात्रावासः,

(i) _____

पूज्याः पितृमहोदयाः,

(ii) _____ ।

अत्र सर्वंगतं (iii) _____ । **आशासे त्वम् अपि कुशली। मया गतसप्ताहे एव भवतः पत्रं प्राप्तम् । इदं ज्ञात्वा अहम् अतिप्रसन्नः अस्मि यद् सम्प्रति मातुः स्वास्थ्यम् उत्तमं जातम् । अहमपि भवन्तं मम उपलब्धीनां विषये सूचयितुम् इच्छामि । ह्यः अन्तर्विद्यालयीय-गायनप्रतियोगितायाम् अहं** (iv) _____ **स्थानं प्राप्तवान् । क्रीडादिवसे अपि धावनप्रतियोगितायाम् अहमेव प्रथमः आसम् । अस्मिन् वर्षे वार्षिकोत्सवेऽपि अहं नाट्याभिनयं** (v) _____ । **अयं वार्षिकोत्सवः शनिवासरे** (vi) _____ । **विद्यालयस्य पक्षतः ह्यः एव** (vii) _____ प्रेषितम् । अहमपि (viii) _____ **प्रार्थयामि यत् भवान् मात्रा सह अवश्यम्** आगच्छतु । मम (ix) _____ भविष्यति। | अहं प्रतीक्षां करिष्यामि ।

मातृचरणयोः मम प्रणामाः ।

भवदीयः पुत्रः

(x) _____

मञ्जूषा:

भवन्तम्, करिष्यामि, पीयूषः, उत्साहवर्धनम्, सादरचरणस्पर्शः, आयोजयिष्यते, प्रथमम्, कुशलम्, **निमन्त्रणपत्रम्**, नवदिल्लीतः

3. **प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत**

मञ्जूषा:

रक्तदुर्गम्, गौरवम्, दिल्लीनगरम्, सैनिकाः, आरोहन्ति, विशालम्, पश्यन्ति, जनाः, वृक्षाः, **ध्वजारोहणम्**, **प्रसन्नतया**, शोभन्ते, हस्तेषु, राष्ट्रस्य, दृश्यते

अथवा

निम्नलिखितं विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषाप्रदत्तशब्दानां साहाय्येन न्यूनातिन्यूनं पञ्चभिः संस्कृतवाक्यैः एकम् अनुच्छेदं लिखत ।

'गणतन्त्रदिवसः'

मञ्जूषा:

वीरबालकाः, गौरवम्, दिल्लीनगरे, सैनिकाः, आरोहन्ति, पश्यन्ति, जनाः, ध्वजारोहणम्, प्रसन्नतया, राष्ट्रस्य, दृश्यते, राज्यस्य, नृत्यन्ति

4. अधोलिखितां कथां मञ्जूषायाः सहायतया पूरयित्वा पुनः लिखत :

एकस्य कृषकस्य (i) _____ पुत्राः आसन् । ते चत्वारोऽपि भ्रातरः परस्परं (ii) _____ कुर्वन्ति स्म । तेषां चतुर्णां भ्रातॄणां कलहं दृष्ट्वा सः (iii) _____ दुखी आसीत् । एकदा सः शुष्ककाष्ठानि एकत्रीकृत्य तानि (iv) _____ बद्ध्वा पुत्राणां समक्षम् अस्थापयत् । सः कृषकः तान् पुत्रान् अवदत् – एतानि काष्ठानि त्रोटयत । पुत्रेषु एकः अपि तानि (v) _____ समर्थः नाभवत् । तदा सः पृथक्कृत्य पुत्राणां समक्षं पुनः एकैकं काष्ठम् (vi) _____ । सर्वे पुत्राः (vii) _____ सर्वाणि काष्ठानि अत्रोटयन् । सः (viii) _____ अकथयत् – यदि इत्थमेव यूयम् अपि परस्परं मिलित्वा (ix) _____ तर्हि कोऽपि युष्मान् हन्तुं समर्थः न भविष्यति । यतो हि (x) _____ शक्तिः कलौ युगे।

मञ्जूषा:

निवत्स्यथ, चत्वारः, कृषकः, त्रोटयितुम्, कलहं, संघे, अस्थापयत्, रज्ज्वा, पुत्रान्, सरलतया

अथवा

रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितसंवादं पुनः लिखत :

पुत्रः : मातः ! (i) _____

माता : परम् अद्य क्रीडायै न गन्तव्यम् ।

पुत्रः : किमर्थम् ? अयं तु मम खेलनस्य समयः अस्ति ।

माता : (ii) _____

पुत्रः : जन्माष्टमी किं भवति ?

माता : 'जन्माष्टमी' दिवसे एव श्रीकृष्णस्य जन्म अभवत् अतः सम्पूर्ण देशे भगवतः जन्मदिवसः उल्लासेन मान्यते ।

पुत्रः : (iii) _____

माता : अद्यैव मन्दिराणि पुष्पैः विद्युद्दीपकैः च सज्जितानि भवन्ति ।

पुत्रः : (iv) _____

माता : शीघ्रं सज्जः भवतु । चलामः ।

पुत्रः : (v) _____

मञ्जूषा:

- अहं मित्रैः सह क्रीडितुं गच्छामि ।
- अहम् अति उत्सुकः अस्मि ।
- मन्दिराणां शोभा वस्तुतः मनोहारिणी दर्शनीया च भवति ।
- अहं जानामि परन्तु अद्य जन्माष्टमी अस्ति; अतः वयं मन्दिरं गमिष्यामः ।
- अहो ! श्रीकृष्णस्य जन्मोत्सवः । सः तु मम प्रियः ।

भागः 'ग' : अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् [25 अङ्काः]

5. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(i) यः सोढुं शक्नोतीह् + एव ।

(ii) षडेते पाठका गुणाः ।

(iii) सरस्तीरे विहरति मयि केनापि कर्कशैः शब्दैः वातावरणम् आकुलीक्रियते ।

(iv) तदेतद् राजभवनं परित्यज्य वनं गच्छामः ।

(v) अधुना रमणीया सृष्टिः + एषा ।

6. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समासं विग्रहं वा प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(i) अनिच्छन् अपि वाष्णेय बलादिव नियोजितः ।

(A) अन् इच्छन् (B) न इच्छन् (C) अनि इच्छन् (D) अनि + च्छन्

(ii) अस्माकम् ऐक्यं तु जगत्प्रसिद्धम् ।

(A) जगत् प्रसिद्धम् (B) जगतः प्रसिद्धम् (C) जगति प्रसिद्धम् (D) जगतप्रसिद्धम्

(iii) मयूरः साट्टहासं प्रविशति ।

(A) अट्टहासेन सह (B) अट्टहासे सह (C) अट्टहासं सह (D) अट्टहासयोः सह

(iv) शक्रः तत् नेत्रं यथास्थानम् स्थापितवान् ।

(A) उचितं स्थानम् (B) यथा स्थानम् (C) स्थानस्य पश्चात् (D) स्थानम् अनतिक्रम्य

(v) यूयं कथम् अस्मिन् नतं च उन्नतं च तस्मिन् मार्गे गच्छथ ?

(A) नतोन्नतम् (B) नतोन्नतयोः (C) नतोन्नते (D) नतोन्नतौ

7. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा उचितम् उत्तरं विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(i) केचन च पशुत्वं गता ।

(A) पशु + तल् (B) पशु + त्व (C) पशु + ठक् (D) पशु + मतुप्

(ii) अस्माभिः गुरूणाम् आदेशपालनं कृ + तव्यत् ।

(A) कर्तव्यानि (B) कर्तव्यम् (C) कर्तव्यानाम् (D) कर्तव्या

(iii) तत्र राजहंसः हंसी च विहरतः ।

(A) हंस + टाप् (B) हंस + मतुप् (C) हंस + ङीप् (D) हंस + ठक्

(iv) एषा सृष्टिः रमणीय + टाप् अस्ति ।

(A) रमणीयः (B) रमणीयता (C) रमणीयाः (D) रमणीया

(v) प्राङ्गणे भवताम् हृद् + ठञ् अभिनन्दनम् अस्ति ।

(A) हार्दिकः (B) हार्दिकी (C) हार्दिकम् (D) हार्दिकाम्

8. वाच्यानुसारम् उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितं संवादं पुनः लिखत : (केवलं प्रश्नत्रयम्)

- नमनः : हे दीप! किं त्वम् अद्य 'रामायणम्' इति नाटकं द्रष्टुं गच्छसि ?
- दीपः : न, न (i) _____तत् नाटकं द्रष्टुं न गच्छामि?
- नमनः : किं कारणम् ! अद्य त्वं किं (ii) _____?
- दीपः : अधुना (iii) _____ गृहकार्यं पूर्णं क्रियते ।
- नमनः : मया तु अधुना एकः (iv) _____लिख्यते अनन्तरं च नाटकं द्रष्टुं गम्यते ।
- दीपः : अस्तु ! तर्हि अहमपि शीघ्रं गृहकार्यं समापयामि। अनन्तरं त्वया सह आगमिष्यामि ।
- नमनः : अस्तु । पुनर्मिलामः ।

मञ्जूषाः

लेखः, मया, अहम्, करोषि

9. कालबोधकशब्दैः अधोलिखित-दिनचर्या पूरयत : (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) अहं _____ वादने (5:30) भ्रमणाय उपवनं गच्छामि ।

(ii) _____ वादने (6:00) भ्रमणं कृत्वा गृहम् आगच्छामि ।

(iii) ततः स्नानं कृत्वा _____ वादने (8:45) कार्यालयं गच्छामि ।

(iv) तत्पश्चात् अहं अपराह्न _____वादने (7:15) गृहम् आगच्छामि।

10. मञ्जूषायाम् प्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(i) सः बाल्यात् _____ वृद्धोपसेवी विनयशीलः च आसीत् ।

(ii) अवक्रता यथा चित्ते _____ वाचि भवेत् यदि ।

(iii) _____ अपि आपणिक अस्त्राणि आसन् ।

(iv) एतत् तु 'फरवरी' _____ मासे मान्यते

(v) _____ वयम् एतानि स्थलानि द्रष्टुम् उत्सुकाः स्मः।

मञ्जूषा:

पुरा, सम्प्रति, इति, एव, तथा

11. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कित-अशुद्धपदाय उचितपदं चित्वा वाक्यानि पुनः लिखत : (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) सः महिला कानने व्याघ्रं ददर्श ।

(A) तत् (B) सा (C) ते (D) ताः

(ii) अहो ! विचित्रं स्वप्नः मया दृष्टः ।

(A) विचित्रा (B) विचित्रम् (C) विचित्रः (D) विचित्राणि

(iii) अलम् अतिविकत्थनम् ।

(A) अतिविकत्थनेन (B) अतिविकत्थनान् (C) अतिविकत्थनाय (D) अतिविकत्थने

(iv) रागसमं दुखं न सन्ति ।

(A) आसन् (B) स्तः (C) आस्ताम् (D) अस्ति

भागः 'घ' : पठितावबोधनम् [30 अङ्काः]

12.अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत| (5)

एकदा भगवान् बोधिसत्त्वः बहुजन्मार्जितपुण्यफलैः शिवीनां राजा अभवत् । स बाल्यात् एव वृद्धोपसेवी, विनयशीलः शास्त्रपारङ्गतः च आसीत् । जनकल्याणकर्मसु रतः असौ पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म । कारुण्य-औदार्यादिसद्गुणोपेतः स नगरस्य समन्ततः धन-धान्यसमृद्धाः दानशालाः अकारयत् । राज्ञः दानशीलताम् आकर्ण्य देशान्तरेभ्योऽपि जनाः तं देशम् आयान्ति स्म । अथ कदाचित् दानशालासु विचरन् स राजा बहुधनलाभेन सन्तुष्टानाम् अर्थिनां विरलसङ्ख्यां विलोक्य अचिन्तयत्-मम अर्थिनः तु धनलाभमात्रेण सन्तोषं भजन्ते । तत्र अर्थिनां समूहः अन्न-पान-वसन-रजत-सुवर्णादिकानि अभीष्टानि वस्तूनि प्राप्य सन्तुष्टः अभवत् ।

(i) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) कः शिवीनां राजा अभवत् ?

(ख) राजा कथं प्रजाः पालयति स्म ?

(ग) विरलसङ्ख्या केषाम् अभवत् ?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) राजा बाल्यात् एव कीदृशः आसीत् ?

(ख) जनाः किमर्थं तं देशम् आयान्ति स्म ?

(ग) दानशालासु विचरन् स राजा किम् अचिन्तयत् ?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) 'असौ पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म' अत्र किं क्रियापदं प्रयुक्तम् ?

(ख) 'भगवान्' इति विशेषणपदस्य विशेष्यपदं किं प्रयुक्तम् ?

(ग) 'वस्त्रम्' इति पदस्य किं पर्यायपदम् अत्र प्रयुक्तम् ?

13. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत| (5)

वाक्पटुर्धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातरः।

स\ केनापि\ प्रकारेण परैर्न परिभूयते ।।

य इच्छत्यात्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च।

नकुर्यादहितं कर्म स परेभ्यःकदापि च।।

(i) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) मन्त्री कैः न परिभूयते ?

(ख) मनुष्यः आत्मनः किम् इच्छति ?

(ग) मनुष्यः कीदृशं कर्म न कुर्यात् ?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) यः आत्मनः श्रेयः इच्छति, स किं न कुर्यात् ?

(ख) मन्त्री कीदृशः भवेत् ?

(ग) मन्त्री कुत्र अकातरः भवेत् ?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) 'स केनापि प्रकारेण परैर्न परिभूयते' अत्र वाक्ये कर्तृपदं किम् ?

(ख) 'दुःखानि' इत्यस्य किं विपर्ययपदं प्रयुक्तम् ?

(ग) 'धैर्यवान्' इत्यस्य विशेष्यपदं चित्वा लिखत ।

14. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत : (5)

- राजीवः : किम् एतत् कस्यचित् दुर्गस्य चित्रम् ?
- पर्यटनाधिकारी : आम् । एतत् दिवांग-उपत्यका-मण्डले स्थितं भीष्मकनगरदुर्गम् ! अस्य अवशेषाः तु आर्यकला-संस्कृति-सम्पदः परिचायकाः । अधुना इदं चित्रं पश्यत ।
- शैलैशः : अहं जानामि इदं स्थानम् । इदं तु 'तवाङ्ग गोम्पा' इति प्रसिद्धः बौद्धमठः ।
- पर्यटनाधिकारी : सम्यक् अभिज्ञातम् ! मनोहरे सुरम्ये 'तवाङ्ग' इति स्थले राजते अयं बौद्धमठः। पञ्चशतानां बौद्धभिक्षूणां निवासयोग्या स्थली इयम् । लोहितजनपदे अपि अनेकबौद्धविहाराः सन्ति ।
- नीलिमा : मान्यवर! मया अस्य प्रदेशस्य 'परशुरामकुण्डम्' इति दर्शनीयस्थलविषये अपि पठितम्। किम् इदम्?

(i) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) भीष्मकनगरदुर्गम् कस्मिन् मण्डले स्थितम् ?

(ख) कस्मिन् जनपदे अनेके बौद्धविहाराः सन्ति ?

(ग) कस्य अवशेषाः आर्यकला-संस्कृति-सम्पदः परिचायकाः सन्ति ?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) प्रसिद्धः बौद्धमठः कः वर्तते ?

(ख) भीष्मकनगरदुर्गस्य अवशेषाः केषां परिचायकाः सन्ति ?

(ग) अरुणाचलप्रदेशे 'परशुरामकुण्डम्' किम् अस्ति ?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) नाट्यांशे 'सन्ति' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम् ?

(ख) 'अधुना इदं चित्रं पश्यत।' अत्र 'चित्रम्' विशेष्यपदस्य विशेषणपदं किम् ?

(ग) 'राजते अयं बौद्धमठः ।' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?

15. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत । (केवलं पञ्चप्रश्नाः)

(i) शक्रः नेत्रहीनयाचकस्य रूपं धारयति ।

(ii) मेषः अर्धज्वलितकाष्ठेन ताडितः ।

(iii) मनः चञ्चलं भवति ।

(iv) न जानाति भवान् द्रौणेः चपलां प्रकृतिम् ।

(v) राजा याचकेभ्यः दानं ददाति ।

(vi) आचार्यः पुत्रं सावधानम् अकरोत् ।

16. मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित-श्लोकस्य अन्वयं पूरयित्वा पुनः लिखत :

नास्ति विद्यासमं चक्षुः नास्ति सत्यसमं तपः
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।

अन्वयः

(i) _____ चक्षुः न अस्ति, सत्यसमं तपः न (ii) _____ ।
रागसमं (iii) _____ न अस्ति, त्यागसमं सुखं (iv) _____ अस्ति ।

मञ्जूषा:

अस्ति, न, दुःखम्, विद्यासमम् ।

अथवा

श्लोकस्य भावार्थं मञ्जूषायाः सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयन्तु :

चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्।।

भावार्थ :

श्रीकृष्णस्य वार्ता श्रुत्वा पुनः अर्जुनः वदति – हे (i) _____ ! मनः अतीव (ii) _____
शरीरस्य मथनकर्ता अतीव बलवान् अपि च दृढम् अस्ति । अतः तस्य (iii) _____ वायोः इव (iv) _____ मन्ये ।

मञ्जूषा:

चञ्चलम्, नियन्त्रणम्, कठिनम्, कृष्ण

17. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं चित्वा लिखत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(i) अस्माकं ऐक्यं तु जगत्प्रसिद्धम् ।

(A) एकता (B) एकम् (C) शत्रुता (D) सरलता

(ii) बोधिसत्वम् अमात्याः अवदन् ।

(A) मातरः (B) मन्त्रिणः (C) राजा (D) प्रजाः

(iii) पादं शिष्यः स्वमेधया ।

(A) पादपः (B) वृक्षः (C) चरणम् (D) चतुर्थांशम्

(iv) नास्ति विद्यासमं चक्षुः ।

(A) छत्रम् (B) नेत्रम् (C) पुस्तकम् (D) शिक्षणम्

(v) अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ।

(A) अर्जुन (B) कृष्ण (C) क्रोध (D) मनः

18. अधोलिखितां कथां मञ्जूषापदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत :

भूपतेः (i) _____ पुत्राः वानरान् भोज्यपदार्थैः पुष्टिं नयन्ति स्म। राजगृहे बालवाहनयोग्यः मेषः जिह्वालोलुपतया (ii) _____ प्रविश्य भोजनं खादति स्म । सूपकारैः नित्यं ताडितं मेषं दृष्ट्वा (iii)

_____ वानरान् राजभवनं त्यक्तुम् अकथयत् । (iv) _____ मदोद्धताः मर्कटाः तद् राजभवनं त्यक्तुं न स्वीकृतवन्तः । अन्यस्मिन् अहनि स मेषः (v) _____ अर्धज्वलितकाष्ठेन ताडितः । ज्वलन् स मेषः (vi) _____ प्रविष्टः । परिणामतः दग्धाः (vii) _____ प्राणत्राणाय अधावन् । राजा राजवैद्यम् आहूय अश्वरक्षायै न्यवेदयत् । भयत्रस्ताः कपयः गुरुजनोपदेशस्य अवधीरणातः (viii) _____ कृतवन्तः ।

मञ्जूषाः

अश्वाः, वानरयूथपः, पश्चात्तापम्, अश्वशालाम्, रसनास्वादलुब्धाः, चन्द्रस्य, सूपकारेण, महानसम्

उत्तरकुञ्जिका

भागः 'क'

(अ) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) कृषिप्रधानः (ii) अन्नदाता (iii) मेघानाम्

(आ) पूर्णवाक्येन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(i) अतिवृष्ट्या अनावृष्ट्या वा सम्पूर्णं शस्यं विनश्यति, विपणौ अपि सः न्यूनमूल्यं लभते ऋणभारः च कृषकान् दुःखेन पीडयति

(ii) भूमेः सम्यक् कर्षणं कृत्वा सिञ्चनकार्ये संलग्नाः भवन्ति ।

(iii) वयं कृषकाणां श्रमस्य, त्यागभावनायाः धैर्यस्य च सम्मानं कुर्याम ।

(इ) अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत ।

कृषकाणां जीवनम्

(ई) यथानिर्देशम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) (C) यापयति (ii) (B) परिश्रमं (iii) (A) वृष्टिः (iv) (B) ते

भागः 'ख'

2. भवान् पीयूषः स्वपितरं प्रति पत्रं लिखति । एतत् पत्रं मञ्जूषायाः उचितैः पदैः पूरयित्वा पुनः लिखत :

(i) नवदिल्लीतः। (ii)सादरचरणस्पर्शः । (iii) कुशलम् (iv) प्रथमम् (v) करिष्यामि (vi) आयोजयिष्यते ।

(vii)निमन्त्रणपत्रम् (viii) भवन्तम् (ix) उत्साहवर्धनम् (x) पीयूषः

3. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत

1. इदं चित्रं देहलीनगरस्थस्य रक्तदुर्गस्य अस्ति।
2. अस्मिन् चित्रे सैनिकाः ध्वजारोहणं कुर्वन्ति।
3. अत्र राष्ट्रस्य गौरवं दृश्यते।
4. जनाः प्रसन्नतया हस्तेषु राष्ट्रध्वजं धरन्ति।
5. हरिताः वृक्षाः शोभन्ते।

अथवा

निम्नलिखितं विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषाप्रदत्तशब्दानां साहाय्येन न्यूनातिन्यूनं पञ्चभिः संस्कृतवाक्यैः एकम् अनुच्छेदं लिखत ।

'गणतन्त्रदिवसः'

1. जनवरीमासस्य 26तमे दिनाङ्के गणतन्त्रदिवसः आयोज्यते।
2. दिल्लीनगरे रक्तदुर्गे सैनिकाः पदसञ्चालनं कुर्वन्ति।

3. वीरबालकाः ध्वजारोहणं कुर्वन्ति।

4. जनाः प्रसन्नतया ध्वजारोहणं पश्यन्ति।

5. त्रिवर्णध्वजः राष्ट्रस्य गौरवं वर्धयति।

4. अधोलिखितां कथां मञ्जूषायाः सहायतया पूरयित्वा पुनः लिखत :

(i) चत्वारः (ii) कलहं (iii) कृषकः (iv) रज्ज्वा (v) त्रोटयितुम्

(vi) अस्थापयत्, (vii) सरलतया (viii) पुत्रान् (ix) निवत्स्यथ (x) संघे ।

अथवा

रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखित-संवादं पुनः लिखत :

(i) अहं मित्रैः सह क्रीडितुं गच्छामि ।

(ii) अहं जानामि परन्तु अद्य जन्माष्टमी अस्ति; अतः वयं मन्दिरं गमिष्यामः।

(iii)अहो ! श्रीकृष्णस्य जन्मोत्सवः । सः तु मम प्रियः ।

(iv) मन्दिराणां शोभा वस्तुतः मनोहारिणी दर्शनीया च भवति ।

(v) अहम् अति उत्सुकः अस्मि ।

भागः 'ग' : अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् [25 अङ्काः]

5. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(i) शक्नोतीहैव (ii) पाठकाः गुणाः (iii) सरः तीरे (iv) तद्+एतद् (v) सृष्टिरेषा

6. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समासं विग्रहं वा प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(i) (B) न इच्छन् (ii) (C) जगति प्रसिद्धम् (iii) (A) अट्टहासेन सह (iv)(D) स्थानम् अनतिक्रम्य (v) (C) नतोन्नते

7. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा उचितम् उत्तरं विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(i) (B) पञ्च + त्व (ii) (B) कर्तव्यम् (iii) (C) हंस + ङीप्

(iv) (D) रमणीया (v) (C) हार्दिकम्

8. वाच्यानुसारम् उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितं संवादं पुनः लिखत : (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) अहम् (ii) करोषि (iii) मया (iv) लेखः

9. कालबोधकशब्दैः अधोलिखित-दिनचर्यां पूरयत : (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) सार्धपञ्चवादने (5:30) (ii) षडवादने (6:00) (iii) पादोननववादने (8:45)

(iv) पादोनाष्टवादने (7:15)

10. मञ्जूषायाम् प्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(i) एव (ii) तथा (iii) पुरा (iv) इति (v) सम्प्रति

11. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कित-अशुद्धपदाय उचितपदं चित्वा वाक्यानि पुनः लिखत : (केवलं प्रश्नत्रयम्)

(i) सा (ii) विचित्रः (iii) अतिविकत्थनेन (iv) अस्ति

12. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत

(i) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) भगवान् बोधिसत्त्वः (ख) पुत्रवत् (ग) अर्थिनां

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) राजा बाल्यात् एव वृद्धोपसेवी, विनयशीलः शास्त्रपारङ्गतः च आसीत् ।

(ख) राज्ञः दानशीलताम् आकर्ण्य देशान्तरेभ्योऽपि जनाः तं देशम् आयान्ति स्म ।

(ग) दानशालासु विचरन् स राजा अचिन्तयत् मम अर्थिनः तु धनलाभमात्रेण सन्तोषं भजन्ते ।

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) ' पालयति स्म' । (ख) बोधिसत्त्वः। (ग) वसनम् ।

13. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि

(i) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क)परैः (ख) श्रेयः (ग) अहितम्

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) यः आत्मनः श्रेयः इच्छति, स परेभ्यः कदापि अहितं कर्म न कुर्यात् ?

(ख) मन्त्री वाक्पटुर्धैर्यवान् भवेत्।

(ग) मन्त्री सभायामकातरः भवेत् ।

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) स (ख) सुखानि (ग) मन्त्री ।

14. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत

(i) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) दिवांग-उपत्यका-मण्डले (ख) लोहितजनपदे (ग) भीष्मकनगरदुर्गस्य

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) 'तवाङ्ग गोम्पा' इति प्रसिद्धः बौद्धमठः प्रसिद्धः अस्ति।

(ख) भीष्मकनगरदुर्गस्य अवशेषाः तु आर्यकला-संस्कृति-सम्पदः परिचायकाः ।

(ग) अरुणाचलप्रदेशे 'परशुरामकुण्डम्' दर्शनीयस्थलम् अस्ति ।

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्)

(क) बौद्धविहाराः (ख) इदम् (ग) राजते

15. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत । (केवलं पञ्चप्रश्नाः)

(i) शक्रः कस्य रूपं धारयति ।

(ii) मेषः केन ताडितः ।

(iii) किं चञ्चलं भवति ।

(iv) न जानाति भवान् कस्य चपलां प्रकृतिम् ।

(v) राजा केभ्यः दानं ददाति ।

(vi) आचार्यः कं सावधानम् अकरोत् ।

16. मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित-श्लोकस्य अन्वयं पूरयित्वा पुनः लिखत :

(i) विद्यासमम् (ii) अस्ति (iii) दुःखम् (iv) न ।

अथवा

श्लोकस्य भावार्थं मञ्जूषायाः सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयन्तु :

(i) कृष्ण (ii) चञ्चलम् (iii) नियन्त्रणम् (iv) कठिनम् ।

17. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं चित्वा लिखत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(i) अस्माकं ऐक्यं तु जगत्प्रसिद्धम् । (A) एकता

(ii) बोधिसत्वम् अमात्याः अवदन् । (B) मन्त्रिणः

(iii) पादं शिष्यः स्वमेधया । (D) चतुर्थांशम्

(iv) नास्ति विद्यासमं चक्षुः । (B) नेत्रम्

(v) अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते । (A) अर्जुन

18. अधोलिखितां कथां मञ्जूषापदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत :

(i) चन्द्रस्य (ii) महानसम् (iii) वानरयूथपः (iv) रसनास्वादलुब्धाः (v) सूपकारेण (vi) अश्वशालाम् (vii) अश्वाः (viii) पश्चात्तापम्

प्रश्न-पत्रम्-2

सी.बी.एस.ई. 2025

संस्कृतम् (सम्प्रेषणात्मकम्) SANSKRIT (Communicative)

अवधिः– होरात्रयम् (TIME: 03:00 HRS) पूर्णाङ्काः :80 (MAX MARKS:80)

सामान्य निर्देशाः

- प्रश्नपत्रे चत्वारः भागाः सन्ति ।
- अस्मिन् प्रश्नपत्रे अष्टादश (18) प्रश्नाः सन्ति ।

  भागः 'क' - 1- प्रश्नसंख्या 1, भागः 'ख' - 3- प्रश्नसंख्या 2-4,

  भागः 'ग' - 7- प्रश्नसंख्या 5-11, भागः 'घ' - 7- प्रश्नसंख्या 12-18.
- विशिष्टनिर्देशानुसारं प्रश्नाः समाधेयाः ।
- उत्तरपुस्तिकायां लेखनात् पूर्वम् सर्वप्रथमं प्रश्नसंख्या लेखनीया ।

भागः 'क' : अपठितावबोधनम्

1. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत :

अस्माकं जीवने विद्यालयस्य महती भूमिका अस्ति । विद्यालयः तु शिक्षायाः केन्द्रम् एव भवति । विद्यालयं गत्वा छात्रः न केवलं शिक्षां प्राप्नोति अपितु तस्य सर्वाङ्गीणः विकासः अपि भवति । प्रतिदिनं प्रातःकाले विद्यालयम् आगत्य छात्राः विविधान् विषयान् पठन्ति । गणितं, विज्ञानं, भाषाः, सामाजिक-विज्ञानम् आदयः विषयाः शिक्षायां महत्त्वपूर्णाः सन्ति । विद्यालये एतेषां विषयाणां शिक्षणं तु भवति एव, क्रीडाः, सङ्गीतं, चित्रकला आदयः अपि भवन्ति । यः छात्रः विद्यालयस्य नियमान् पालयति, सः शिक्षायाः लाभम् अवश्यमेव प्राप्नोति । शिक्षया एव छात्रस्य ज्ञानं वर्धते अपितु तस्य सामाजिकः विकासः अपि भवति । विद्यालये छात्राः सहयोगेन कार्याणि कुर्वन्ति, सामाजिकं, सांस्कृतिकं, नैतिकं चारित्रिकं च ज्ञानम् अपि लभन्ते । अतः अस्माकं जीवने विद्यालयस्य भूमिका महत्त्वपूर्णा अस्ति ।

(अ) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×1=2

(i) अस्माकं जीवने विद्यालयस्य कीदृशी भूमिका अस्ति ?

(ii) कया छात्रस्य ज्ञानं वर्धते ?

(iii) के विविधान् विषयान् पठन्ति ?

(आ) पूर्णवाक्येन लिखत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×2=4

(i) शिक्षायां के के विषयाः महत्त्वपूर्णाः सन्ति ?

(ii) छात्राः विद्यालये कीदृशं ज्ञानं लभन्ते ?

(iii) कीदृशः छात्रः शिक्षायाः लाभं प्राप्नोति ?

(इ) अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत । 1×1=1

(ई) यथानिर्देशम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नत्रयम्) 3×1=3

(i) 'लभन्ते' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किं भवेत् ?

(A) विद्यालये (B) मूल्याः (C) छात्राः (D) सहयोगेन

(ii) 'विविधान्' इति विशेषणपदस्य विशेष्यपदं किम् ?

(A) छात्राः (B) पठन्ति (C) आगत्य (D) विषयान्

(iii) 'विद्यालयः तु शिक्षायाः केन्द्रम् एव भवति ।' अत्र किं क्रियापदम् ?

(A) भवति (B) केन्द्रम् (C) शिक्षायाः (D) विद्यालयः

(iv) 'हानिम्' इति पदस्य किं विलोमपदं गद्यांशे प्रयुक्तम् ?

(A) केन्द्रम् (B) लाभम् (C) विकासम् (D) केवलम्

भागः 'ख' : रचनात्मकं-कार्यम् [15 अङ्काः]

2. भवान् विजयः छात्रावासे वसति । भवान् गतसप्ताहे भारतयात्रां कृतवान् । यात्रायाः वर्णनं कुर्वन् स्वपितरं प्रति लिखितं पत्रं मञ्जूषायाः प्रदत्तैः पदैः पूरयित्वा पुनः लिखत । 10×½=5

गोयनका छात्रावासः

(i) _____

आदरणीयाः (ii) _____ !

सादरं-प्रणामाः !

अत्र सर्वं कुशलं तत्र अपि (iii) _____ । गतसप्ताहे एव अहं (iv) _____ कृतवान् । वयं सर्वे दिल्लीनगरम् आगत्य (v) _____ अभवाम । अस्यां यात्रायां वयं भारतस्य संस्कृतिम् अपश्याम । विशेषतः (vi) _____ अनुभवोऽयमद्भुतः आसीत् । गृहे अन्ये (vii) _____ कथं सन्ति ? गृहे (viii) _____ मम प्रणामाः निवेदनीयाः ।

भवदीयः (ix) _____

(x) _____

मञ्जूषा:

सदस्याः, विजयः, जयपुरतः, पितृ-महाभागाः!, सर्वेभ्यः, आनन्दिताः, दक्षिणभारतस्य, भारतयात्रां, पुत्रः, अस्तु ।

3. प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत । 5×1=5

मञ्जूषा:

पशवः, जन्तुशाला, अनेके, गण्डकः, चित्रकः, मयूरः, दृश्यन्ते, दर्शकाः, उष्ट्रगीवः, बालकाः, पश्यन्ति, ध्वनिः, जन्तवः, पञ्जर, प्रवेशपत्रम् ।

अथवा

निम्नलिखितं विषयम् अधिकृत्य मञ्जूषाप्रदत्तशब्दानां साहाय्येन न्यूनातिन्यूनं पञ्चभिः संस्कृतवाक्यैः एकम् अनुच्छेदं लिखत । 5×1=5

'आपणस्य वर्णनम्'

मञ्षा:

फलानि, क्रेतारः, विक्रेतारः, इतस्ततः, शाकानि, जनाः, सेवफलम्, कदलीफलम्, आलुकम्, गृञ्जनम्, वर्तते, मूल्यं, पृच्छन्ति, उच्चैः, आह्वयन्ति, अस्वच्छता, विविधाः ।

4. अधोलिखितां कथां मञ्जूषायाः सहायतया पूरयित्वा पुनः लिखत : 10×½=5

भारतदेशस्य संस्कृतिः विविधा प्राचीना च अस्ति । अस्माकं संस्कृत्यां (i) _____ महत्त्वं विशेषरूपेण अस्ति । एषा नदी देवनदी अपि कथ्यते । गङ्गा हिमालयस्य (ii) _____ उत्पन्ना भवति । तस्याः प्रवाहः (iii) _____ अस्ति । जनाः गङ्गायाः दर्शनमात्रेण आत्मानं धन्यं मन्यन्ते । नदीषु गङ्गा (iv) _____ नदी अस्ति – एतत् तु सत्यमेव । धार्मिकजनाः तस्यां स्नानं कुर्वन्ति अपूर्वा प्रसन्नताम् च (v) _____ । अस्याः जलं शुद्धं मोक्षप्रदायकं चास्ति । हरिद्वारनगरस्य (vi) _____ च महत्त्वं गङ्गनद्याः कारणात् एव वर्तते । अस्याः तटे अनेके (vii) _____ पर्वाणि च आयोज्यन्ते । सर्वेषां

जनानां अस्यां नद्याम् (viii) _____ अस्ति । वस्तुतः गङ्गायाः प्रवाहः जीवनस्य प्रतीकः अस्ति । गङ्गायाः (ix) _____ अस्माकं कर्त्तव्यम् एव अस्ति । गङ्गानदीं पुनः स्वच्छं निर्मलं च कर्तुं सर्वैः (x) _____ करणीयः ।

मञ्जूषा:

दिव्यः, प्रयत्नः, गगनद्याः, उत्सवाः, आस्था, शिखरात्, काशीनगरस्य, पवित्रतमा, अनुभवन्ति, संरक्षणम् ।

अथवा

रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितं संवादं पुनः लिखत : 5×1=5

यात्री : नमस्ते । इदं नगरं अतिरमणीयम् अस्ति । अहं ज्ञातुम् इच्छामि यत् एतत् नगरं किमर्थं प्रसिद्धम् अस्ति ?

पर्यटनाधिकारी : (i) _____ । एतदर्थं प्रसिद्धम् अस्ति ।

यात्री : देहरादूननगरं कस्य प्रदेशस्य राजधानी अस्ति ?

पर्यटनाधिकारी : (ii) _____ ।

यात्री : महोदय ! किम् अस्य नगरस्य समीपे अन्यं दर्शनीयस्थलम् अपि वर्तते ?

पर्यटनाधिकारी : (iii) _____ ।

यात्री : धन्यवादाः ! कथयतु भवान्, मसूरीनगरं कथं गन्तुं शक्यते ?

पर्यटनाधिकारी : (iv) _____ ।

यात्री : अहं तु अधुना श्रान्तः बुभुक्षितः च अस्मि ।

पर्यटनाधिकारी : काऽपि चिन्ता नास्ति (v) _____ ।

मञ्जूषा:

- मसूरीनगरं न अतिदूरम् अस्ति ।
- उत्तराखण्डप्रदेशस्य राजधानी देहरादूननगरम् एव ।
- तत्र प्रसिद्धं भोजनालयम् अस्ति ।
- अत्र अनेकानि दर्शनीयानि स्थानानि सन्ति ।
- बसयानेन त्वया तत्र गन्तुं शक्यते ।

भागः 'ग' : अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् [25 अङ्काः]

5. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 4×1=4

(i) ये अप्यतीता महारथाः पूर्वे ।

(ii) सः भयम् + करम् एकं विषधरं फूत्कारं कुर्वन्तं पश्यति ।

(iii) पिता तपस्तेपे ।

(iv) रमणीया सृष्टिः + एषा ।

(v) पदच्छेदः तु सुस्वरः ।

6. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समासं विग्रहं वा प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 4×1=4

(i) शारदा <u>सर्वं ददाति इति (सा)</u> अस्ति ।

(A) सर्वद (B) सर्वदः (C) सर्वदा (D) सर्वदम्

(ii) तदा <u>व्यासनारदौ</u> प्रविशतः ।

(A) व्यासः च नारदः च (B) व्यासौ च नारदौ च (C) व्यासम् च नारदम् च (D) व्यास नारदः

(iii) अस्मिन् अवसरे सेतोः निर्माणम् अपि क्रियते ।

(A) सेतोनिर्माणम् (B) सेतुनिर्माणम् (C) सेतनिर्माणम् (D) सेतस्यनिर्माणम्

(iv) यथोचितं क्रियताम् - इति राजादेशम् ।

(A) उचितम् अनतिक्रम्य (B) चितम् अनतिक्रम्य (C) यथा चितम् (D) यथो चितम्

(v) चक्षोः देशे माणिक्यरत्नं स्यात् ।

(A) चक्षोदेशे (B) चक्षुदेशे (C) चक्षदेशे (D) चक्षु च देशे च

7. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा उचितम् उत्तरं विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 4×1=4

(i) दीयमानं निधानतां याति ।

(A) निधान + तल् (B) निधान + ल्यप् (C) निधान + त्व (D) निधान + मतुप्

(ii) किं ते महत्त्वम् ?

(A) महत् + त्व (B) मह + त्वम् (C) महत् + तल् (D) महा + त्व

(iii) यूथपतिः बुद्धि + मतुप् आसीत् ।

(A) बुद्धिमत् (B) बुद्धिमान् (C) बुद्धिवान् (D) बुद्धिवत्

(iv) विराट-नगरं तु ऐतिहासिकं स्थानम् ।

(A) ऐतिहास + ठक् (B) एतिहास + ठक् (C) इतिहासिक + ठक् (D) इतिहास + ठक्

(v) पञ्चशतानां बौद्धभिक्षूणां निवासयोग्या स्थल + ङीप् इयम् ।

(A) स्थला (B) स्थली (C) स्थलः (D) स्थलीप

8. वाच्यानुसारम् उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितं संवादं पुनः लिखत : (केवलं प्रश्नत्रयम्) 3×1=3

नदीमः : कृष्ण ! (i) _____ कुत्र गम्यते ?

कृष्ण : (ii) _____ तु आपणं गच्छामि ।

नदीमः : त्वं तत्र किमर्थं गच्छसि ?

कृष्ण : तत्र शाकफलानि क्रेतुं गच्छामि ।

नदीमः : किं त्वया प्रतिदिनं फलानि (iii) _____ ?

कृष्ण : न, मम पित्रे फलं रोचन्ते ।

नदीमः : तव गृहे कः भोजनं पचति ।

कृष्ण : मया (iv) _____ पच्यते ।

मञ्जूषाः

भोजनम्, त्वया, खाद्यन्ते, अहम् ।

9. कालबोधकशब्दैः अधोलिखित-कार्यक्रमं पूरयत: (केवलं प्रश्नत्रयम्) 3×1=3

(i) विद्यालये _____ (7:00) वादने प्रार्थना भवति ।

(ii) तदा _____ (7:45) वादने कक्षा भवति ।

(iii) _____ (9:15) वादने अल्पाहरस्य समयम् ।

(iv) _____ (12:30) वादने भोजनावकाशः भवति ।

10. मञ्जूषायां प्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 4×1=4

(i) _____ तु वयम् एतानि स्थलानि द्रष्टुम् उत्सुकाः स्मः ।

(ii) कलशात् _____ विषधरः निर्गच्छति ।

(iii) वत्स ! _____ त्वम् इदं चक्रं वाञ्छसि ?

(iv) अहं प्रकृतिः _____ युष्माकं जननी ।

(v) शुश्रूषा श्रवणं _____ धीगुणाः सन्ति ।

मञ्जूषा:

एव, बहिः, अधुना, किमर्थम्, च ।

11. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कित-अशुद्धपदाय विकल्पेभ्यः उचितपदं चित्वा वाक्यानि पुनः लिखत : (केवलं प्रश्नत्रयम्) 3×1=3

(i) वाङ्मयं तपं उच्यते ।

(A) तपस् (B) तपः (C) तपे (D) तपम्

(ii) मातरः शिशून् कथयति ।

(A) कथयामि (B) कथयसि (C) कथयामः (D) कथयन्ति

(iii) मेषः अश्वशालां प्रविशति भूमे च लुठति ।

(A) भूमिः (B) भूमिम् (C) भूमौ (D) भूमेः

(iv) आचार्येण कीदृशम् अनर्थः कृतः ?

(A) कीदृश (B) कीदृशः (C) कीदृशी (D) कीदृशाः

भागः 'घ' : पठितावबोधनम् [30 अङ्काः]

12. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत : [5]

दुष्टबुद्धिः तु तयोः वार्तां श्रुत्वा झटिति एव क्षेत्रं गतः । तत्र अश्वत्थमूलं खनित्वा तं सुवर्णकलशं प्राप्तवान् । यदा स तस्य आवरणम् अपसारयति तदैव भयङ्करम् एकं विषधरं फूत्कारं कुर्वन्तं पश्यति । भीतः स कलशं पुनः आवृत्य तं च आदाय मित्रस्य गृहं समागतः । स्वमित्रं सर्पेण मारयितुम् इच्छन् सः भित्तौ सन्धिं प्रकल्प्य तन्मध्यतः कलशं गृहाभ्यन्तरे क्षिप्तवान् ।

(i) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×½=1

(क) सः गृहाभ्यन्तरे किं क्षिप्तवान् ?

(ख) झटिति क्षेत्रं कः गतः ?

(ग) दुष्टबुद्धिः कस्य आवरणम् अपसारयति ?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×1=2

(क) दुष्टबुद्धिः कलशं कथं प्राप्तवान् ?

(ख) सः किम् इच्छन् कलशं क्षिप्तवान् ?

(ग) कलशम् आवृत्य दुष्टबुद्धिः कुत्र समागतः ?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×1=2

(क) 'पश्यति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(ख) 'भयङ्करम्' इति पदस्य किं विशेष्यपदं प्रयुक्तम् ?

(ग) 'सर्पम्' इति पदस्य किं पर्यायपदं प्रयुक्तम् ?

13. अधोलिखितं श्लोकं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत :

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ।।

(i) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×½=1

(क) कृष्णः कदा इन्द्रियाणि नियन्त्रणं कर्तुं कथयति ?

(ख) अर्जुनः कानि वशीकृत्य कामं हन्यात् ?

(ग) श्लोके कः वदति ?

(क) आदौ (ख) इन्द्रियाणि (ग) श्रीकृष्णः

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×1=2

(क) श्रीकृष्णः आदौ अर्जुनं किं कर्तुम् उपदिशति ?

(ख) इन्द्रियाणि किं कृत्वा अर्जुनः कामस्य हननं कुर्यात् ?

(ग) कीदृशं कामं प्रजहि ?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×1=2

(क) 'प्रजहि' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(ख) 'एनम्' इति पदस्य विशेषणपदं किम् प्रयुक्तम् ?

(ग) 'अर्जुन' इति पदस्य पर्यायपदं किं प्रयुक्तम् ?

14. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत : [5]

हिंमाशु : अहं चिन्तयामि यत् 'अरुणः' तु सूर्यस्य पर्यायः । अस्य प्रकाशः सर्वप्रथमम् इमं प्रदेशं स्पृशति । अतः अरुणस्य प्रदेशः अरुणाचलः ।

पर्यटनाधिकारी : शोभनम् । उचितम् उक्तम् । हिमाद्रितुङ्गशृङ्गैः सुशोभिता सूर्योदयभूमिः इयम् । अतः अरुणाचलः । अस्मिन् प्रदेशे पञ्चाशदधिकाः नद्यः प्रवहन्ति । विपुला च अत्र वनसम्पदा । वनौषधीनां तु अयं स्रोतः एव । पुष्पाणां समृद्धिः सुगन्धिः च मनोहरः । सर्वत्र हरीतिमा । शुद्धपर्यावरणेन युक्तस्य अस्य प्रदेशस्य केवलं प्रकृतिः एव न विविधा मनोहरा च प्रत्युत संस्कृतिः अपि ।

सर्वे : एवम् ।

सुधाकरः : अस्य प्रदेशस्य राजधानी का ?

पर्यटनाधिकारी : 'ईटानगरम्' अस्य प्रदेशस्य राजधानी ।

(i) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×½=1

(क) कस्य प्रकाशः सर्वप्रथमम् इमं प्रदेशं स्पृशति ?

(ख) अयं प्रदेशः केषां स्रोतः ?

(ग) सर्वत्र का अस्ति ?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×1=2

(क) अस्मिन् प्रदेशे कति नद्यः प्रवहन्ति ?

(ख) इयं भूमिः कैः सुशोभिता ?

(ग) 'ईटानगरम्' कस्य प्रदेशस्य राजधानी ?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×1=2

(क) 'प्रवहन्ति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(ख) 'इमम्' इति पदस्य विशेष्यपदं किं प्रयुक्तम् ?

(ग) 'प्रचुरा' इति पदस्य पर्यायपदं किमस्ति ?

15. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत । (केवलं पञ्चप्रश्नाः) 5×1=5

(i) कृषकस्य क्षेत्रे श्रमं कृत्वा सः धनम् अर्जितवान् ।

(ii) कामस्य नाशाय इन्द्रियाणि वशीकरणीयानि ।

(iii) काकः सुप्तान् प्रबोधयति ।

(iv) पाठकस्य षट् गुणाः सन्ति ।

(v) गुरुणाम् आज्ञा अविचारणीया ।

16. मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित-श्लोकस्य अन्वयं पूरयित्वा पुनः लिखत : 4×½=2

यत् प्रोक्तं येन केनापि तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः ।
कर्तुं शक्यो भवेद्येन स विवेक इतीरितः ।।
अन्वयः :
केन अपि यत् (i) _____ तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः येन (ii) _____ शक्यः भवेत् स (iii) _____ इति ईरितः ।

मञ्जूषा:

विवेकः, प्रोक्तम्, येन, कर्तुम् ।

अथवा

मञ्जूषायाः साहाय्येन श्लोकस्य भावार्थं पूरयित्वा पुनः लिखत : 4×½=2

नास्ति विद्यासमं चक्षुः नास्ति सत्यसमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।।
भावार्थ :
अस्मिन् लोके विद्या एव वास्तविकं (i) _____ अस्ति । (ii) _____ एव मूलं तपः अस्ति । दुःखस्य मूलकारणं वस्तुभिः सह (iii) _____ अस्ति । अन्येषां कृते (iv) _____ एव सुखस्य आधारः अस्ति ।

मञ्जूषा:

आसक्तिः, नेत्रम्, सत्यभाषणम्, त्यागः

17. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं चित्वा लिखत : (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

4×1=4

(i) यः धर्मप्रदां वाचं त्यक्त्वा परुषां वदेत् ।

(A) पुरुषाम् (B) कोमलाम् (C) कठोराम् (D) वचनम्

(ii) प्रच्छन्नभाग्यः प्रभूतं धनम् अर्जितवान् ।

(A) वित्तम् (B) कलशम् (C) कलहम् (D) वचनम्

(iii) शरीरविमोक्षणात् प्राक् यः वेगं सोढुं शक्नोति ।

(A) प्रातः (B) परम् (C) प्रियम् (D) पूर्वम्

(iv) शैलानां पारं द्रष्टुं समर्थः भव ।

(A) पर्वतानाम् (B) नदीनाम् (C) मेघानाम् (D) सागराणाम्

(v) अस्माकं ऐक्यं तु जगत्प्रसिद्धम् ।

(A) स्वरम् (B) रूपम् (C) स्वभावम् (D) एकता

18. अधोलिखितां कथां मञ्जूषापदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत : 8×½=4

एकस्मिन् नगरे चन्द्रः नाम एकः (i) _____ आसीत् । तस्य पुत्राः प्रतिदिनं वानरैः सह खेलन्ति स्म । तेभ्यः स्वादिष्ठं भोजनं यच्छन्ति स्म । तत्र (ii) _____ एकं मेषयूथम् अपि वसति स्म । तत्र एकः मेषः (iii) _____ लोलुपः आसीत् । सः (iv) _____ सर्वमेव खादति स्म । ते सूपकाराः तं (v) _____ मारयन्ति स्म । एतत् (vi) _____ अचिन्तयत् - 'एतेषां कलहः वानराणां हिताय न ।' सः सर्वान् कपीन् (vii) _____ आहूय अवदत् ।

मञ्जूषाः

एकान्ते, नृपः, अचिन्तयत्, दृष्ट्वा, बालवाहनयोग्यम्, अर्धज्वलितकाष्ठैः, अहर्निशम्, रसनायाः ।

भागः 'ग' : अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् [25 अङ्काः]

1. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत :

(अ) एकपदेन उत्तरत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×1=2

(i) महती (ii) शिक्षया (iii) छात्राः

(आ) पूर्णवाक्येन लिखत : (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2×2=4

(i) गणितं, विज्ञानं, भाषाः, सामाजिक-विज्ञानम् आदयः विषयाः शिक्षायां महत्त्वपूर्णाः सन्ति ।

(ii) विद्यालये छात्राः सहयोगेन कार्याणि कुर्वन्ति, सामाजिकं, सांस्कृतिकं, नैतिकं चारित्रिकं च ज्ञानम् अपि लभन्ते।

(iii) यः छात्रः विद्यालयस्य नियमान् पालयति, सः शिक्षायाः लाभम् अवश्यमेव प्राप्नोति ।

(इ) विद्यालयस्य भूमिका

(ई) यथानिर्देशम् उत्तरत : (केवलं प्रश्नत्रयम्) 3×1=3

(i) (C) छात्राः (ii) (D) विषयान् (iii) (A) भवति (iv) (B) लाभम्

भागः 'ख' : रचनात्मकं-कार्यम्

2. पत्रलेखनम् 10×½=5

(i) जयपुरतः (ii) पितृ-महाभागाः! (iii) अस्तु (iv) भारतयात्रां (v) आनन्दिताः

(vi) दक्षिणभारतस्य (viii) सर्वेभ्यः (ix) पुत्रः (x) विजयः

प्रश्न 3 चित्रवर्णनम्

1. इदं चित्रम् जन्तुशालायाः अस्ति ।
2. जन्तुशालायां चित्रकः, गण्डकः, उष्ट्रगीवः च विविधाः पशवः दृश्यन्ते।
3. वृक्षाणां शाखासु खगाः कूजन्ति तथा च एकः सुन्दरः मयूरः नृत्यति।
4. बहवः दर्शकाः बालकाः च जन्तून् पश्यन्ति, पशूनां ध्वनिं च शृण्वन्ति।
5. जन्तुशालायां प्रवेशार्थं प्रवेशपत्रम् आवश्यकं भवति, तत्र पशवः पञ्जरे सुरक्षिताः तिष्ठन्ति।

अथवा

अनुच्छेद लेखनम्

1. इदं चित्रम् आपणस्य अस्ति ।
2. आपणस्य वीथीषु विक्रेतारः शाकानि फलानि च विक्रीणन्ति।
3. तत्र आपणेषु शाकानि फलानि च वर्तन्ते।
4. बहवः क्रेतारः वस्तूनि क्रेतुं आपणेषु मूल्यं पृच्छन्ति।
5. आपणेषु विक्रेतारः ग्राहकान् उच्चैः आह्वयन्ति ।

प्रश्न 4 कथापूर्तिः

(i) गगनद्याः, (ii) शिखरात्, (iii) दिव्यः, (iv) पवित्रतमा, (v) अनुभवन्ति, (vi) काशीनगरस्य, (vii) उत्सवाः, (viii) आस्था, (ix) संरक्षणम्, (x) प्रयत्नः

अथवा

(संवाद-पूरणम्)

(i) अत्र अनेकानि दर्शनीयानि स्थानानि सन्ति।

(ii) उत्तराखण्डप्रदेशस्य राजधानी देहरादूननगरम् एव।

(iii) मसूरीनगरं न अतिदूरम् अस्ति।

(iv) बसयानेन त्वया तत्र गन्तुं शक्यते।

(v) तत्र प्रसिद्धं भोजनालयम् अस्ति।

5. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा

(i) अपि + अतीता (ii) भयङ्करम् (iii) तपः + तेपे। (iv) सृष्टिरेएषा।

(v) पद छेदः

6. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समासं विग्रहं वा

(i) (C) सर्वदा (ii) (A) व्यासः च नारदः च (iii) (B) सेतुनिर्माणम्

(iv) (A) उचितम् अनतिक्रम्य (v) (B) चञ्चुदेशे

7. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा

(i) (A) निधान + तल् (ii) (A) महत् + त्व (iii) (B) बुद्धिमान्

(iv) (D) इतिहास + ठक (v) (B) स्थली

8. वाच्यानुसारम् उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितं संवादं

(i)त्वया(ii) अहम् (iii) खाद्यन्ते(iv) भोजनम्

9. कालबोधकशब्दैः अधोलिखित-कार्यक्रमं पूरयत:

(i) सप्तवादवादने (ii) पादोनाष्टवादने (iii) सपादनववादने (iv) सार्धद्वादशवादने

10. मञ्जूषायां प्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि

(i) अधुना (ii) बहिः (iii) किमर्थम् (iv) एव (v) च

11. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कित-अशुद्धपदाय विकल्पेभ्यः उचितपदं चित्वा

(i) (B) तपः (ii) (D) कथयन्ति (iii) (C) भूमौ (iv) (B) कीदृशः

भागः 'घ' : पठितावबोधनम्

12. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि

(i) एकपदेन उत्तरत

(क) कलशम् (ख) दुष्टबुद्धिः (ग) सुवर्णकलशस्य

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) दुष्टबुद्धिः अश्वत्थमूलं खनित्वा कलशं प्राप्तवान्।

(ख) सः स्वमित्रं सर्पेण मारयितुम् इच्छन् कलशं क्षिप्तवान्।

(ग) कलशम् आवृत्य दुष्टबुद्धिः मित्रस्य गृहं समागतः।

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत

(क) सः। (ख) विषधरम्। (ग) विषधरम् ।

13. अधोलिखितं श्लोकं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि

(i) एकपदेन उत्तरत

(क) आदौ (ख) इन्द्रियाणि (ग) श्रीकृष्णः

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत

(क) श्रीकृष्णः आदौ अर्जुनं इन्द्रियाणि नियन्त्रयितुम् उपदिशति ।

(ख) इन्द्रियाणि नियन्त्रणं कृत्वा अर्जुनः कामस्य हननं कुर्यात् ।

(ग) ज्ञानविज्ञाननाशनम् कामं प्रजहि ।

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत

(क) 'प्रजहि' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं त्वम्।

(ख) 'एनम्' इति पदस्य विशेषणपदं पाप्मानं प्रयुक्तम् ।

(ग) 'अर्जुन' इति पदस्य पर्यायपदं भरतर्षभ प्रयुक्तम् ।

14. (i) एकपदेन उत्तरत :

(क) सूर्यस्य (ख) वनौषधीनां (ग) हरीतिमा

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत :

(क) अस्मिन् प्रदेशे पञ्चाशदधिकाः नद्यः प्रवहन्ति ।

(ख) इयम् भूमिः हिमाद्रितुङ्गशृङ्गैः सुशोभिता ।

(ग) 'ईटानगरम्' अरुणाचल प्रदेशस्य राजधानी ।

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत

(क) 'प्रवहन्ति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं नद्यः ।

(ख) 'इमम्' इति पदस्य विशेष्यपदं प्रदेशं प्रयुक्तम् ।

(ग) 'प्रचुरा' इति पदस्य पर्यायपदं विपुला अस्ति ।

15. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत

(i) कस्य (ii) कस्य (iii) कः (iv) कति (v) केषाम्

16. मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित-श्लोकस्य अन्वयं

(i) येन (ii) प्रोक्त (iii) कर्तुम् (iv) विवेकः

अथवा

मञ्जूषायाः साहाय्येन श्लोकस्य भावार्थं

(i) नेत्रम् (ii)त्यागः (iii)आसक्तिः (iv)सत्यभाषणम्

17. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं

(i) C) कठोराम् (ii) (A) वित्तम् (iii) (D) पूर्वम् (iv)(A) पर्वतानाम् (v) (D) एकता

18. अधोलिखितां कथां मञ्जूषापदैः रिक्तस्थानानि

(i) नृपः (ii) बालवाहनयोग्यम्, (iii) रसनायाः (iv) अहर्निशम्

(v) अर्धज्वलितकाष्ठैः (vi) दृष्ट्वा (vii) अचिन्तयत् (viii) एकान्ते

प्रश्न-पत्रम्-3

संस्कृतम् (सम्प्रेषणात्मकम्) SANSKRIT (Communicative)

अवधिः– होरात्रयम् (TIME: 03:00 HRS) पूर्णाङ्काः :80 (MAX MARKS:80)

सामान्य निर्देशाः

- प्रश्नपत्रे चत्वारः भागाः सन्ति ।
- अस्मिन् प्रश्नपत्रे अष्टादश (18) प्रश्नाः सन्ति ।
  भागः 'क' - 1- प्रश्नसंख्या 1. भागः 'ख' - 3- प्रश्नसंख्या 2-4.
  भागः 'ग' - 7- प्रश्नसंख्या 5-11. भागः 'घ' - 7- प्रश्नसंख्या 12-18.
- विशिष्टनिर्देशानुसारं प्रश्नाः समाधेयाः ।
- उत्तरपुस्तिकायां लेखनात् पूर्वम् सर्वप्रथमं प्रश्नसंख्या लेखनीया ।

'क' भागः अपठितावबोधनम् (10 अङ्काः)

1.अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखित-

भारतीयनारी त्यागस्य प्रतिमा, क्षमाशीला प्राणी, मौन-सहनशीशीला, आत्मिक-आनन्दस्य स्रोतः, प्रेम्णः स्नेहस्य च दात्री अस्ति। सा भगिनी-पुत्री-पत्नी-माता च रूपेण अस्माकं समक्षे अस्ति। परं समयानुसारं भारतीयनारी अपि स्व-प्राचीनरूपात् काञ्चित् परिवर्तिता अस्ति। समयेन साकं सा अपि परिवर्तिता अस्ति। अधुना सा स्व-अधिकारान् प्रति सचेता अस्ति। साऽपि उच्चशिक्षां, भावनात्मिकीं आर्थिकीञ्च सुरक्षां वाञ्छति । अधुना समाजे स्त्री अपि समानावसरे उत्तमे जीवने च स्वभागम् इच्छति। सा आत्मविश्वासेन सह बाह्यसमाजे अपि प्रतियोगिनी अस्ति। अस्माभिः अपि तस्याः प्रोत्साहनं सम्मानं च कर्तव्यम्।

1. एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x1=2

I. का त्यागस्य प्रतिमा अस्ति?

II. अधुना सा कान् प्रति सचेता अस्ति?

III. भारतीयनारी कस्य स्रोतः अस्ति?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x2=4

I. भारतीयनारी अधुना किं वाञ्छति?

II. भारतीयनारी कीदृशी अस्ति?

III. परं समयानुसारं का किञ्चित् परिवर्तिता अस्ति?

3. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत। 1

4. यथानिर्देशम् उत्तरत- 3x1=3

I. 'पुत्र' इति पदस्य कः विपर्ययः अनुच्छेदे आगतः?

1) (क) पुत्री ख) भगिनी (ग) माता (घ) प्राणी

II. 'वाञ्छति' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदमस्ति?

(क) दात्री (ख) प्राणी (ग) भारतीयनारी (घ) सा

III. 'उत्तमे जीवने' अत्र विशेष्यः कः?

क) जीवने (ख) रुपेण (ग) समक्षे (घ) सा

'ख' भाग: रचनात्मककार्यम्। (15 अङ्का:)

2. त्वं भीमः असि। स्वास्थ्यरक्षां प्रति जागरणार्थम् अनुजं नमनं प्रति लिखिते पत्रे मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत। 10x1/2=5

परीक्षा भवनात्,

नई दिल्ली।

दिनाङ्कः .....।

प्रिय नमन!

(i).....।

पूज्याया: मातुः पत्रेण ज्ञातं यत् गतसप्ताहे त्वं रुग्णः आसीत्। ज्ञायते यत् त्वं स्वास्थ्यरक्षां प्रति जागृतः नासि। अनुज ! स्वास्थ्यम् (ii)..... रत्नम् अस्ति। तद् विना जगति सर्वं धनं व्यर्थम् एव। अतएव स्वाथ्यस्य रक्षायै अधोलिखिताः नियमाः अवश्यमेव (iii) .....प्रातः सूर्योदयात् (iv)..... एव उत्थातव्यम्। एवम् आलस्यं शरीरं न आक्रमति। शुद्धे पवने व्यायामं योगासनादिकञ्चविधाय (v).....पातव्यम्। नित्यं भोजनं कृत्वा दन्ताः अवश्यमेव (vi)..... । यतः यस्य दन्ता: (vii)..... भवन्ति, तस्य भोजनम् उदरे सम्यक् पचति। गरिष्ठ भोजनं नैव ग्रहणीयम्, (viii)..... ..... शाकानि त्र खादितव्यानि। खेलनान्तरं, जलस्य पानं (ix).....। निशायां प्रथमे एव (x) ..... शयनाय पर्यङ्कं गन्तव्यम्। आशा अस्ति यत् त्वम् अवश्यमेव एतान् नियमान् पालयिष्यसि, यतः 'शरीरमात्रं खलु धर्मसाधनम्' इति गृहे पितृभ्यां प्रणामाः।

तव शुभचिन्तकः

भीमः

मञ्जूषा

{अमूल्यम् पूर्वम्, निर्मलाः, फलानि, दुग्धं, कर्त्तव्यम, प्रहरे, शुभाशिषः, मार्जनीयाः, पालनीयाः।}

3. (अ) प्रदतं चित्रं दृष्टवा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखित- 5x1=5

उग्र-आन्दोलनस्य, चित्रम् अस्ति, चित्रम् ज्वालयन्ति, आनदोलनरताः जनाः, सन्ति, जनानाम् विचारान्, शृणुयुः, शासकाः, अनेके वृक्षाः, सन्ति, शान्तिपूर्णम्, आन्दोलनम्।

अथवा

(आ) मञ्जूषाप्रदत्तशब्दानां साहाय्येन निम्नलिखितं विषयम् अधिकृत्य पञ्चभिः संस्कृतवाक्यैः एकम् अनुच्छेदं लिखत-

'वृक्षारोपणम्'

[वृक्षाः, फलानि, छाया, पुष्पाणि, संरक्षणम्, मित्राणि, पर्यावरणस्य, शोभा, भूमौ संरक्षणं, यच्छन्ति, मनुष्याणां, भवन्ति, वर्धयन्ति, प्रकृतेः, अस्मभ्यं, फलानि रक्षकाः ।]

4. (अ) मञ्जूषाप्रदत्तपदैः रिक्तस्थानानि पुरयित्वा अधिलिखितसंवादं पुनः लिखत- 5x1=5

नागरिकः - भो नाविक! नक्षत्रविद्यां जानासि किम्?

नाविकः - (१) .....

नागरिकः - (हसन्) भो मूर्ख! तव जीवनस्य चतुर्थांशः नष्टः। गणितं पठितवान् किम्?

नाविकः - (ii) .....

नागरिकः - अरे! तव जीवनस्य अर्धं व्यर्थं जातम्। (वृक्षपङ्क्तीः दृष्ट्वा) वृक्षविज्ञानं जानासि ?

नाविकः - (iii) .....

नागरिकः - हा हन्त! तव जीवनस्य त्रिचतुर्थांशः व्यर्थं गतः।

नाविकः - (iv).....

नागरिकः - भोः। एषा नौका तु दोलायते। जलमपि प्रविशति। किं करोमि। तरणं न जानामि।

नाविकः - (v).....

मञ्जूषा

I. गणनाम् एव जानामि, न तु गणितम्।

II. भोः कथं वृक्षविज्ञानं जानामि। कथमपि नौकां चालयामि, उदरञ्च भरामि।

III. नहि नहि. अहं तु प्रतिदिनं तारकाणि दृष्ट्वा नमामि।

IV. तरणं न जानासि किम् ? तर्हि नूनं तव सम्पूर्णमेव जीवनं नष्टम्।

V. पश्यतु पश्यतु, प्रबलः वायुप्रकोपः उत्पन्नः। अहं तु कूर्दित्वा तरामि।

अथवा

(आ) मञ्जूषायाः सहायतया अधोलिखितां कथां पूरयित्वा पुनः लिखत-

एकस्मिन् दिने (i)..... पत्नी सुदाम्नम् अवदत् हे भर्तः (ii)..... यत् श्रीकृष्णः भवतः सखा अस्ति। भवान् (iii) ..... द्ररिद्रः अस्ति। अस्माकं गृहे खादितुं किञ्चिदापि नास्ति । अतः भवान् (iv)..... सकाशे गच्छ काञ्चित् सहायताम् आनय। इदम् (v)..... यत् सः दयालुः अस्ति। सः (vi) ..... अस्माकं सहायतां करिष्यति । भवान् इदानीम् (vii)..... अवस्थायाम् लज्जां न करोतु। श्रीकृष्णः अवश्यमेव सहायतां करिष्यति। कथ्यते यत् (viii)..... मित्रमेव मित्रस्य सहायतां करोति । भवान् तस्मात् सहायतां प्राप्स्यति येन (ix)..... निर्वाहः सम्यक्-रूपेण भविष्यति। आशासे भवान् मम प्रार्थनां (x)..... तत्र गमिष्यति ।

मञ्जूषा

विपत्तौ, सुदाम्नः, मत्वा, इदानीम्, त्वमकथयत्, श्रीकृष्णस्य, अस्माकं, अस्यामेव, अवश्यमेव, श्रूयते।

'ग' भाग: अनुप्रयुक्तव्याकरणम् (25 अङ्काः)

5. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत-(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 4x1=4

I. <u>अचिरादेव</u> चण्डवातेन सह प्रवर्षः समजायत ।

II. चित्+आनन्दः ब्रह्मः।

III. माम् नय अस्मात्+नगरात् बहुदूरम्।

IV. अधुना वागीशः विद्यालये अस्ति।

V. कः+चित् चौरः धावति।

6. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समस्तपदं विग्रहं वा प्रदत्तविकल्पेभ्यः चित्वा लिखत- (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 4x1=4

I. अहं देवाधिपतिः शक्रः अस्मि।

(क) देवानाम् अधिपतिः (ख) देवाभ्याम् अधिपतिः (ग) देवाय अधिपतिः (घ) देवात् अधिपतिः

II. इदमस्त्रम् अपाण्डवाय अस्ति।

(क) पाण्डस्य न (ख)पाण्डवाय नः (ग) न पाण्डवाय (ग) पाण्डवेन न

III. व्यवहारेण दोषगुणाः भवन्ति ।

(क) च दोष गुणा (ख) दोषाः च गुणाः च (ग) दोषः गुणः (घ) गुणा दोषा च

IV. सः शक्तिम् अनतिक्रम्य परिश्रमं करोति।

(क) यथाशक्तिः (ख) शक्तिअनति (ग) शक्तिनति (घ) शक्तियथा

V. वने पशवः च पक्षिणः च निवसन्ति।

(क) पशवः पक्षिणः (ख) पशुपक्षि (ग) पशुपक्षिणः (घ) पक्षिपशुः

7. अधिलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा उचितम् उत्तरं विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत-(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 4x1=4

I. अस्माभिः प्रतिदिनं विद्यालयः गम्+तव्यत् ।

(क) गन्तव्यः (ख) गमनीय (ग) गन्तव्यम् (घ) गन्तव्याः

II. देवालयस्य सुंदरता दर्शनीया अस्ति।

(क) सुंदर + तल् (ख) सुंदर+ ता (ग) सुंदर + तम् (घ) सुंदर+तम्

III. मनुष्यः सामाजिकः प्राणी अस्ति।

(क) समाज+एक (ख) समाज+ (ग) समाजी+ ठक् (घ) समाजम्+ठक्

IV. बुद्धिमान् नरः सर्वत्रः मानं लभते।

(क) बुद्धि+शानच् (ख) बुद्धि+शतृ (ग) बुद्धि+मतुप् (घ) बुद्धि+ङीप्

V. दानिनी मानं त्यजेत्।

(क) दान+ ङीप् (ख) दानी+ ङी (ग) दानिन्+ ङीप् (घ) दानिना+ङीप्

8. वाच्यानुसारम् उचित पदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा वाक्यानि पुनः लिखत- (केवलं प्रश्नत्रयम्) 3x1=3

I. रामः तत्र त्वया किमर्थं (गम्).....।

II. योगिराजेन ..... (कृष्ण) कथ्यते।

III. अहं तु ..... (फल) क्रीणामि।

IV. अस्मिन् चित्रे एषः बालकः किं .....(कृ)।

9. कालबोधकशब्दैः अधोलिखित-दिनचर्यां पूरयत्- (केवलं प्रश्नत्रयम्) 3x1=3

I. मम माता प्रातः (07:30).....वादने उतिष्ठति।

II. सा पूजां कृत्वा (08:45)..... प्रातराशं करोति।

III. रविमोहनः (02:00) ..... वादने विद्यालयात् गृहम् आगच्छति।

IV. अपराह्णे (12:45)..... वादने गोमतीरेलयानं गच्छति।

10. मञ्जूषायां प्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत-(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 4x1=4

I. यावत् अहम् आगच्छामि ..... अत्र तिष्ठ ।

II. प्रातः उद्याने ..... न चलितव्यम्।

III. वने पशवः ..... भ्रमन्ति।

IV. सहसा उत्थाय भीमः ..... अवदत्।

V. आगच्छ, अधुना गृहं गच्छाव। ..... पुनः आगमिष्यावः।

मञ्जूषा

][श्वः, तावत्, शनैः, उच्चैः, इतस्ततः]

11. अधोलिखतवाक्येषु रेखाङ्कित-अशुद्धपदाय उचितपदं चित्वा वाक्यानि पुनः लिखत- (केवलं प्रश्नत्रयम्) 3x1=3

I. इयं पुस्तकं कस्य अस्ति?

(1) अयं (ग) इदं (ग) सः (घ) एषः

II. राधायाः भोजनं पचति।

(1) राधाः (ख) राधया (ग) राधा (घ) राधान्

III. मम मित्रं मूर्खम् अस्ति।

(1) मूर्खेण (ख) मूर्खाः (ग) मूर्खः (घ) मूर्खान्

IV. साधवः तत्र गच्छतु।

(1) गम्यते (ख) गच्छन्तु (ग) गच्छेत् (घ) गमिष्यति

'घ' भाग: पठितावबोधनम् (30 अङ्का:)

12. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत-

अस्ति कर्मपुरनाम्नि नगरे प्रच्छन्नभाग्य-नामधेयः कश्चित् कुमारः । बाल्ये वयसि विद्यापराङ्मुखः स केनचित् दुष्टबुद्धिनाम्ना चौरेण सह चौर्यकर्मणि निरतः सञ्जातः। एकदा स दुष्टबुद्धिना सार्धं कस्यचित् श्रेष्ठिनः गेहे धनहरणार्थं ग्रामान्तरं प्रस्थितः । अथ व्रजन्तौ तौ गर्तसङ्कुले मार्गे क्रीडतः कांश्चित् बालकान् प्रेक्ष्य अवदताम्-भो बालकाः! कथमत्र नतोन्नते विषमे मार्गे क्रीडथ? यदि कश्चित् गर्ते पतेत् तर्हि स विकलाङ्गो भूत्वा चिरं क्लेशम् अनुभवेत्। तच्छ्रुत्वा तेषु कश्चित् उद्दण्डः बालकः उवाच – अयि भो! यद्येवं तर्हि कथं भवन्तौ सुपथं परित्यज्य अनेन कुपथेन गन्तुं प्रवृत्तौ?अपि इदं श्रेयस्करम् ?

1. एकपदेन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x½=1

(i) प्रच्छन्नभाग्य नाम कुमारः कस्मिन् नगरे निवसति स्म ?

(ii) बालकानां क्रीडायाः मार्गः कीदृशः आसीत्?

(iii) चौर्ये कः प्रवृत्तः आसीत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x1=2

(i) उद्दण्डबालकः किं उक्तवान्?

(ii) कः कुत्र च निरतः सञ्जातः ?

(iii) कुमारस्य नाम किम् आसीत्?

III. निर्देशानुसारं उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x1=2

(i) 'कुपथम्' इति पदस्य विपर्यपदं किम् ?

(ii) 'त्यक्त्वा' अर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम् ?

(iii) 'तच्छ्रुत्वा तेषु कश्चित् उद्दण्डः बालकः उवाच'- इति वाक्ये क्रियापदं किमस्ति ?

13. अधोलिखितपद्ये पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत-

पिता यच्छति पुत्राय बाल्ये विद्याधनं महत्।
पिताऽस्य किं तपस्तेपे इत्युक्तिस्तत्कृतज्ञता ।।

I. एकपदेन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x½=1

(i) पिता पुत्राय किं यच्छति?

(ii) पिता कस्मै विद्याधन यच्छति?

(iii) विद्या कीदृशं धनं वर्तते ?

II. पूर्ण वाक्येन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x1=2

(i) का उक्तिः कृतज्ञता ?

(ii) कं प्रति कृतज्ञो भवेत् ?

(iii) अत्र धनम् किम् अमन्यत?

III. निर्देशानुसारं उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x1=2

(i) 'पिता यच्छति पुत्राय' अत्र क्रियापदं किम्?

(ii) 'विद्याधनम्' श्लोके अस्य विशेषण पदं किम् ?

(iii) 'तेपे' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

14. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत ।

पर्यटनाधिकारी- सम्यक् अभिज्ञातम्! मनोहरे सुरम्ये 'तवाङ्ग' इति स्थले राजते अयं बौद्धमठः । पञ्चशतानां बौद्धभिक्षूणां निवासयोग्या स्थली इयम्। लोहितजनपदे अपि अनेकबौद्धविहाराः सन्ति।

नीलिमा – मान्यवर! मया अस्य प्रदेशस्य 'परशुरामकुण्डम्' इति दर्शनीयस्थलविषये अपि पठितम् ! किम् इदम्?

पर्यटनाधिकारी- आम्! एतत् कुण्डं तु लोहितनद्याः किञ्चिद् दूरे अस्ति । पूर्वम् इदं ब्रह्मकुण्डम् आसीत्। इदं लोहितनद्याः उद्गमस्थलम् इति मन्यते। अत्र अनेकानि अन्यानि दर्शनीयानि स्थलानि अपि सन्ति । अस्माकं पर्यटनविभागेन प्रकाशितां केषाञ्चित् प्रसिद्धस्थलानां सूचीं पठित्वा ज्ञायताम् इमानि पर्यटनस्थलानि....

I. एकपदेन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x½=1

(i) कः बौद्धमठः ?

(ii) 'ब्रह्मकुण्ड' कस्य पूर्व नाम आसीत्?

(iii) एतत् कुण्डं तु कस्याः किञ्चित दूरे अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x1=2

(i) लोहित नद्याः उद्गमस्थलं किम् ?

(ii) मनोहरे सुरम्ये तवाङ्ग इति स्थले कः राजते ?

(iii) लोहित जनपदे किमस्ति ?

III. निर्देशानुसारं उत्तरत। (केवलं प्रश्नद्वयम्) 2x1=2

(i) 'स्थली' अस्य विशेषणपदं किम्?

(ii) 'आसीत्' इति क्रियायाः कर्तृपदं किम्?

(iii) 'अस्य प्रदेशस्य' इति अनयोः पदयोः विशेषण पदं किम्?

15. रेखाङ्कित पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत- (केवलं पञ्चप्रश्न) 5x1=5

1) अरुणाचलप्रदेशे पञ्चाशदधिका नद्यः प्रवहन्ति।
2) संसारे विद्वांसः ज्ञानचक्षुभिः नेत्रवन्तः कथ्यन्ते।
3) जनकेन सुताय शैशवे विद्याधनं दीयते।
4) पापकर्मणा द्रौणिना मे पुत्राः हताः।
5) आचार्यः पुत्रं सावधानम् अकरोत्।
6) गगनात् सहस्रशः उल्काः भूमौ पतन्ति।

16. (अ) मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित-श्लोकस्य अन्वयं पूरयित्वा पुनः लिखत- 4x½=2

आचारः प्रथमो धर्मः इत्येतद् विदुषां वचः ।
तस्माद् रक्षेद् सदाचारं प्राणेभ्यऽपि विशेषतः॥

अन्वयः- आचारः प्रथमो (i) ..... इति एतद् विदुषां (ii)..... तस्मात् विशेषतः (iii)..... प्राणेभ्योऽपि (iv).....।

मञ्जूषा-

[रक्षेत्, सदाचारं, वचः, धर्मः]

अथवा

मञ्जूषायाः साहाय्येन श्लोकस्य भावार्थं रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत-

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥

भावार्थ- अस्य भावोऽस्ति यत् क्रोधात् (i)..... उद्भवति। उद्विग्नतायाः (ii)..... विनाशः भवति। स्मृतेः विनाशात् (iii)..... नाशः भवति बुद्धेः (iv)..... च मनुष्यः विनश्यति।

मञ्जूषा- [स्मृतेः, विनाशात्, उद्विग्नता, बुद्धेः]

17. अधोलिखितेषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं चित्वा लिखत। (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 4x1=4

(i) 'सपदि उपायः क्रियताम्' ।

(अ) झटिति (ब) सभायाः (स) पादेन सह (द) सपाद

(ii) आकर्ण्य देशान्तरेभ्योऽपि जनाः तं देशम् आयान्ति स्म ।

(अ) आगतः (ब) श्रुत्वा (स) आयामः (द) न कोऽपि

(iii) 'चक्षुर्हीनः' कथमिव पश्येयं ।

(अ) चक्षुयुक्तः (ब) चक्षुहीनः (स) उभौ (द) न कोऽपि

(iv) व्रजन्तौ तौ बालकान् अवदताम् ।

(अ) पश्यन्तौ (ब) आगच्छन्तौ (स) गच्छन्तौ (द) क्षिपन्तौ

(v) अश्वत्थतरुमूले सुवर्णपूरितः कलशः विद्यते।

(अ) निम्बस्य मूले (ब) आम्रवृक्षतले (स) अश्वस्यमूले (द) पिप्पलवृक्षमूले

18. मञ्जूषायाः पदसहायतया रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखित-कथाम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत- 8x½=4

एकदा भगवान् बोधिसत्त्वः (i)..... राजा अभवत्। सः महान् दानी, विनयशीलः, वृद्धोपसेवी च (ii)..... । तस्य दानशीलताम् श्रुत्वा (iii) ..... देशेभ्योऽपि जनाः तस्य देशम् आयान्ति स्म।

एकदा शक्रः अपि तस्य (iv) ..... परीक्षितुम् आगच्छत्। सः नेत्रहीनयाचक-रूपेण आगत्य तं राजानम् एकं(v) ..... अयाचत। राजा तस्मै चक्षुर्द्वयमेव प्रायच्छत् । प्रसन्नः(vi) ..... कतिपयेभ्यः दिनेभ्यः पश्चात् पुनः राज्ञः पुरतः उपस्थितः अभवत् । सः राज्ञः त्यागवृत्तिं प्रशंसन् नेत्रद्वयमपि प्रत्यस्थापयत्। अपि च शतयोजनपर्यन्तं (vii) ..... पारं द्रष्टुं समर्थः भव इति तस्मै वरम् अयच्छत्। उच्यते अपि- नास्ति त्यागसमं (vii) ..... ।

मञ्जूषा-

[आसीत्, शिवीनाम्, सुखम्, शैलानाम्, अन्येभ्यः, दानशीलताम्, शक्रः, नेत्रम्]

अंक-योजना-3

प्रश्न 1. एकपदेन उत्तरत- 1. भारतीय नारी, २. स्व-अधिकारान्, ३. आत्मिक-आनन्दस्य स्रोतः

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. साऽपि उच्चशिक्षां, भावनात्मिकीं आर्थिकीञ्च सुरक्षां वाञ्छति।
2. भारतीयनारी त्यागस्य प्रतिमा, क्षमाशीलनी प्राणी, मौन-सहनशीलनी, आत्मिक-आनन्दस्य स्रोतः, प्रेम्णः स्नेहस्य च दात्री अस्ति।
3. परं समयानुसारं भारतीयनारी अपि स्व-प्राचीनरूपात् किञ्चित् परिवर्तिता अस्ति।

उपयुक्तं शीर्षकं- आधुनिक भारतीय नारी अथवा शिक्षकः स्वविवेकेन अङ्कान् प्रदास्यति |

यथानिर्देशम् उत्तरत- 1. क) पुत्री 2.घ) सा 3. क) जीवने

प्रश्न 2. - १.शुभाशिषः, २. अमूल्यम्, ३. पालनीयाः, ४. पूर्वम्, ५. दुग्धं,

६. मार्जनीयाः, ७. निर्मलाः, ८. फलानि, ९. कर्त्तव्यम्, १०. प्रहरे ।

प्रश्न 3. शिक्षकः स्वविवेकेन अङ्कान् प्रदास्यति |

प्रश्न 4.

1. नहि नहि. अहं तु प्रतिदिनं तारकाणि दृष्ट्वा नमामि।
2. गणनाम् एव जानामि, न तु गणितम्।
3. भोः कथं वृक्षविज्ञानं जानामि। कथमपि नौकां चालयामि, उदरञ्च भरामि।
4. पश्यतु पश्यतु, प्रबलः वायुप्रकोपः उत्पन्नः। अहं तु कूर्दित्वा तरामि।

5. तरणं न जानासि किम् ? तर्हि नूनं तव सम्पूर्णमेव जीवनं नष्टम्।

अथवा

1. सुदामन्नः, २. त्वमकथयत्, ३. इदानीम्, ४. श्रीकृष्णस्य, ५. श्रूयते,
६. अवश्यमेव, ७. अस्यामेव, ८. विपत्तौ, ९. अस्माकं, १०. मत्वा

प्रश्न 5. 1. अचिरात्+एव 2. चिदानन्दः 3 अस्मान्नगरात् 4 वाक्+ईशः 5 कश्चित्

प्रश्न 6. 1. देवानाम् अधिपतिः 2 न पाण्डवाय 3 दोषाः च गुणाः च 4. यथाशक्तिः 5. पशुपक्षिणः

प्रश्न 7. 1.गन्तव्यः 2 सुंदर + तल् 3 समाज+ठक् 4 बुद्धि+ मतुप् 5 दानिन्+ङीप्

प्रश्न8. 1 गम्यते 2 कृष्णः, 3 फलानि 4 करोति

प्रश्न 9. 1. सार्धसप्त 2 पादोननव 3 द्वि 4 पादोनैक

प्रश्न10. 1. तावत्, 2 शनैः 3. इतस्ततः 4 उच्चैः 5 श्वः

प्रश्न 11. 1. इदं, 2 राधा, 3. मूर्खः, 4. गच्छन्तु

प्रश्न 12. एकपदेन उत्तरत- १.कर्मपुरे, २. गर्तसङ्कुले, ३. दुष्टबुद्धिः/प्रच्छन्नभाग्यः

पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. अयि भो! यद्येवं तर्हि कथं भवन्तौ सुपथं परित्यज्य अनेन कुपथेन गन्तुं प्रवृतौ ।
2. प्रच्छन्नभाग्यः चौर्यकर्मणि निरतः सञ्जातः।
3. कुमारस्य नाम प्रच्छन्न भाग्यः आसीत्।

निर्देशानुसारं उत्तरत- 1. सुपथम, २. परित्यज्य, ३. उवाच

प्रश्न 13. I. (i) विद्याधनम्, (ii) पुत्राय (iii) महत्

II. (i) पिताऽस्य किं तपस्तेपे इति उक्तिः कृतज्ञता ।

(ii) पितरम् प्रति कृतज्ञो भवेत्।

(iii) अत्र विद्याम् एव धनम् अमन्यत ।

III. (i) यच्छति (ii) विद्या (iii) पिता

प्रश्न 14. I. (i) तवाङ्ग

(ii) परशुराम-कुण्डस्य

(iii) लोहितनद्याः

II. (i) लोहितनद्याः उद्गमस्थलं परशुराम-कुण्डं मन्यते ।

(ii) मनोहरे सुरम्ये तवाङ्ग इति स्थले बौद्धमठः राजते।

(iii) लोहितजनपदे अनेके 'बौद्ध-विहारः' सन्ति ।

III. (i) इयम्, (ii) ब्रह्मकुण्डम् (iii) अस्य

प्रश्न 15. 1. कुत्र/कस्मिन्, 2. कैः, ३कदा, ४कस्य ५कः ६काः

प्रश्न 16. (i) धर्मः (ii) वचः (iii) सदाचारं (iv) रक्षेत्

अथवा

(i) उद्विग्नता (ii) स्मृतेः (iii) बुद्धेः (iv) विनाशात्

प्रश्न 17. (अ) झटिति (ब) श्रुत्वा (ब) चक्षुहीनः (स) गच्छन्तौ (द) पिप्पलवृक्षमूले

प्रश्न 18. 1.शिविनां, 2 आसीत्, 3 अन्येभ्यः, 4 दानशीलतां,
5. नेत्रम्, 6 शक्रः, 7 शैलानां, 8 सुखम्

प्रश्न-पत्रम्-4

संस्कृतम् (सम्प्रेषणात्मकम्) SANSKRIT (Communicative)

अवधिः– होरात्रयम् (TIME: 03:00 HRS) पूर्णाङ्काः :80 (MAX MARKS:80)

सामान्य निर्देशाः

- प्रश्नपत्रे चत्वारः भागाः सन्ति ।
- अस्मिन् प्रश्नपत्रे अष्टादश (18) प्रश्नाः सन्ति ।

  भागः 'क' - 1- प्रश्नसंख्या 1. भागः 'ख' - 3- प्रश्नसंख्या 2-4.

  भागः 'ग' - 7- प्रश्नसंख्या 5-11. भागः 'घ' - 7- प्रश्नसंख्या 12-18.
- विशिष्टनिर्देशानुसारं प्रश्नाः समाधेयाः ।
- उत्तरपुस्तिकायां लेखनात् पूर्वम् सर्वप्रथमं प्रश्नसंख्या लेखनीया ।

भागः "क" - अपठितावबोधनम् - 10

1 . अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत |

एकदा एकः संन्यासी नृपस्य भवनम् अगच्छत्। नृपः तस्य हार्दिक स्वागतम् अकरोत् | समुचित भोजनप्रदानादिभिश्च अतिथिसत्कारम् अकारयत्। संन्यासिना सह वार्तालापप्रसङ्गे राजा तम् अपृच्छत्-'हे महात्मन्! मम कृते सर्वाधिकं करणीयं किं कार्यम् अस्ति येन अहं पुण्यं प्राप्तुं शक्नुयाम्?' स्पष्टवक्ता संन्यासी अवदत्-'हे राजन्! यदि भवान् पुण्यं प्राप्तुमिच्छति तर्हि अधिकाधिकं शयनं करोतु।' नृपः विस्मयेन अपृच्छत्-'भवता एतत् कीदृशं करणीयम् उपदिश्यते? अधिकाधिकशयनेन अधिकाधिकं पुण्यं प्राप्यते किम्? अहम् तु एतद् अवगन्तुं सर्वथा असमर्थोऽस्मि।' संन्यासी विहस्य अवदत्-'यावत् अधिकं भवान् स्वप्स्यति, तावदधिकमेव प्रजाः तव अत्याचारेभ्यः मुक्ताः भविष्यन्ति। भवतः पापानामपि तावत् क्षयः भविष्यति।' एतदुक्त्वा संन्यासी बहिः अगच्छत्, परं नृपस्तु प्रजानाम् पीडाम् अनुभवन् आत्मानं समीक्षमाणः पश्चात्तापं कर्तुमारभत। अहो! महात्मनाम् प्रभावः!

अ) एकपदेन उत्तर-(कश्चन द्वयः) (2x1=2)

(i) कः नृपस्य भवनम् आगच्छत्?

(ii) संन्यासिनः मतेन राजा कथम् अधिकाधिकं पुण्यं प्राप्तुं शक्नोति?

(iii) नृपस्य अधिकाधिकशयनेन प्रजाः केभ्यः मुक्ताः भविष्यन्ति?

आ) एकवाक्येन उत्तरत – (कश्चन द्वयः) (2x2=4)

(i) वार्तालापप्रसङ्गे राजा संन्यासिनं किम् अपृच्छत्?

(ii) संन्यासिनः बहिर्गमनान्तरं नृपस्य कीदृशी अवस्था अभवत्?

(iii) अधिकाधिकशयनेन नृपस्य केषां क्षयः भविष्यति?

इ) अस्य अनुच्छेदस्य कृते उचितम शीर्षकम् लिखत - (1)

ई) यथानिर्देशम् उत्तरत - 3x1=3

(i) अस्मिन् अनुच्छेदे रुदित्वा इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

(अ) एतदुक्त्वा (ब) अनुभवन् (स) शक्नुयाम् (द) विहस्य

(ii) 'भवतः पापानाम् अपि तावत् क्षयः भविष्यति।'-अस्मिन् वाक्ये किं क्रियापदम्?

(अ) भवतः (ब) पापानाम् (स) भविष्यति (द) क्षयः

(iii) "भवान् पुण्यं प्राप्तुमिच्छति" अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदम् किम् ?

(अ) भवान् (ब) पुण्यं (स) प्राप्तुम् (द) इच्छति

भागः "ख" रचनात्मकं - कार्यम् (15अङ्काः)

2. भवान् विशालः प्रयागे पठन्ति | स्व अध्ययनस्य प्रगति विषये ज्येष्ठं भ्रातरं प्रति लिखिते पत्रे रिक्तस्थानानि मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दैः पूरयित्वा पत्रं पुनः लिखत | ½X10=5

परीक्षा भवनम्

(i) .....

तिथिः .....

पूज्य भ्रातः

(ii) ..... | अत्र सर्वं कुशलम् | तत्रापि कुशलं (iii) ..... | अधुना (iv) ..... शिक्षणं नियमेन आरब्धम् | अहं प्रतिदिनं प्रातः (v) ..... उत्तिष्ठामि | ततः (vi) ..... पठितानांपाठानाम् आवृत्तिम् करोमि | संस्कृतविषये मया प्रथमं स्थानं (vii) ..... | गणितविषये मम दुर्बलता अधुना (viii) ..... |

पितृभ्याम् मम (ix)..... |

भवताम् अनुजः

(x) .....

मञ्जूषा --
सादरं नमः , पञ्चवादने , प्रणामाः , प्रयागतः , मम , कामये, दूरीभूता, सप्तवादनपर्यन्तम् , विशालः , प्राप्तम्

3. अ प्रदत्तं चित्रं मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्च वाक्यानि संस्कृतेन लिखत | 1 x5 =5

मञ्जूषा

उद्यानस्य, जनाः,अस्ति, क्रीडासामग्र्यः, भ्रमणार्थम्, केचन,बालकाः,बालिकाः, क्रीडन्ति, वृद्धाः, युवानः, मनोरंजनस्य,साधनानि, वृक्षाः,हरीतिमा,स्त्रियः, परिजनाः, आगच्छन्ति,सन्ति,क्रीडनकानि,भ्रमणंकुर्वन्ति ।

अथवा

आ . मञ्जूषाप्रदत्तशब्दानां साहाय्येन निम्नलिखितं विषयम् अधिकृत्य पञ्चभिः संस्कृतवाक्यैः एकम् अनुच्छेदं लिखत –1 x5 =5

"आदर्श छात्र-जीवनम्"

मञ्जूषा-

जीवनस्य आधार,:विद्यार्जनम्शिष्टाचारम् ,आज्ञापालनम् ,धारयन्ति ,संस्कारान् ,कुर्वन्ति , ,:विकास ,गुणानाम् ,स्वाध्यायम्फलति ,:परिश्रम ,अपि एवम् ,च ,विकसति ,

4. मञ्जूषाप्रदत्तपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखित संवादं पुनः लिखत --- 1X5=5

तरुणः- अयि, भो! किं करोषि ?

वनेचरः - .....

तरुणः- अरे वृक्षाः तु अस्माकं जीवनरक्षकाः। किमर्थं कृन्तसि ?

वनेचरः –.....

तरुणः - नैव। .....। अहम् अस्य हेतोः प्राणान्त्यजामिपरं एनम्न त्यजामि।

वनेचरः- तत्र जलयानम् आगच्छति | अहं छिन्नं वृक्षं समुद्रे पातयिष्यामि | .....|

तरुणः– दूरं व्रज | .....|

मञ्जूषा

(i) तरङ्गैः सह यानम् प्रति प्राप्स्यति |
(ii) किं न पश्यसि? अहं वृक्षं कृन्तामि।
(iii) एषः वृक्षः मया पालितः संवर्धितः च |
(iv) अस्मात् स्थानात् कस्यापि वृक्षस्य छेदनं न भविष्यति |
(v) अहं धनम् इच्छामि। काष्ठं विक्रीय गृहनिर्माणं करिष्यामि |

अथवा

मञ्जूषायाः सहायतया अधोलिखितं कथां पूरयित्वा पुनः लिखत – ½X10=5

"एकदाकश्चिद् बालः (i)..... क्रेतुम् अगच्छत् । सः (ii)..... महावंचकः आसीत् । स न्यूनमेव (iii) ..... । तदा बालकेन कथितम् –भो किमिति मह्यम् (iv) ..... न ददासि इति" तत् (v) ..... सः अवदत् का हानिः । यावत् अल्पं ते ददामि तावत् ते (vi) .....सुवहो

भविष्यति। बालकोऽपि (vii) ..... हीनमूल्यम् अददात्। ततः स सरोषमाह- किं मेऽल्पं (viii).....ददासि इति। बालकोऽवदत् यथा ते (ix) ..... नायासो भवेदिति कथयित्वा (x) .....।

"मञ्जूषा"

मूल्यम्, चलितः, गणनायाम्, भारः, श्रुत्वा, तस्मै, अतोलयत्, कांदविकः, मिष्ठान्नम्, पूर्णपरिमाणम्।

भागः - "ग" अनुप्रयुक्तव्याकरणम्(25अङ्काः)

4. अ. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत। 1 x4 =4

i) सर्वथा जागरूकोऽहं छात्राणां कृते आदर्शः एव ।

ii) राज्ञः स्वेषु गात्रेष्वपि निरासक्तिं विज्ञाय।

iii) पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव हि।

iv) पापिनाञ्च सदा दुःखम्।

अथवा

आ. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत।

i) अस्य श्लोकस्य पद + छेदं कुरु।

ii) तदैव सा विहस्य अवदत्।

iii) कृष्णः + चलति कुरुक्षेत्रे ।

iv) मदोद्धताः कपयः अवदन्।

6. अधोलिखितवाक्येषुरेखाङ्कितपदानां समस्तपदानां विग्रहवाक्यं विग्रहवाक्यस्य समस्तपदं वा प्रदत्तविकल्पेभ्यः लिखत - 1 x 4 = 4

i) तस्य वचनं अश्रद्धेयं मत्वा मदोद्धताः कपयः प्रहस्य अवदन् ।

अ) न श्रद्धेयं ब) अश्रद्धा इयं स) अश्रद्ध एयं द) अ श्रद्धेयं

ii) कामः च क्रोधः च रजोगुणसमुद्भवौ स्तः ।

अ) कामक्रोधाः ब) कामक्रोधौ स) कामक्रोधम् द) कामः क्रोधः

iii) काकः सक्रोधम् आगच्छति।

अ) सः क्रोधः ब) क्रोधं करोति इति स) क्रोधेन सहितं द) सह क्रोधः

iv) प्रत्येकं अयनस्य अवधिः षण्मासाः।

अ) एकं अनतिक्रम्य ब) एकस्य योग्यम् स) एकं एकं इति द) एकेन सहितं

7. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कित - पदानां प्रकृति - प्रत्यय विभागं मेलनं वा कृत्वा प्रदत्त विकल्पेभ्यः शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत - 1 x 4 = 4

i) संस्कृते बहवः धर्म + ठक् ग्रन्थाः सन्ति ।

अ) धार्मिकः ब) धार्मिकानि स) धार्मिकाः द) धर्माः

ii) कक्षायां शिक्षिका संस्कृतपाठं पाठयति ।

अ) शिक्षक + मतुप् ब) शिक्षक + त्व स) शिक्षक + तल् द) शिक्षक + टाप्

iii) महात्मानः तदैव समत्वम् इति आहुः।

अ)सम + क्त्वा ब)सम +त्वम् स) सम+तल् द) सम+त्व

iv) छलेन अधिगृह्य ..... (क्रूर+तल्) भक्षयसि।

अ)क्रूरंब)क्रूरतया स) क्रूरयित्वा द) क्रूरयितुम्

8. अ . वाच्यानुसारं उचित पदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखितं संवादं पुनः लिखत : -- 1 x 3= 3

रमा - सीते ! किं त्वं विद्यालयं गच्छसि ?

सीता - आम् रमे ! मया विद्यालयः (i).....।

रमा- किं त्वं तत्र संस्कृतं (ii) ..... ?

सीता - आम् (iii)..... तत्र संस्कृतं पठ्यते।

रमा - किं त्वं तत्र चित्राणि अपि रचयसि ?

सीता - आम् मया तत्र चित्राणिअपि रच्यन्ते।

मञ्जूषा

पठसि , गम्यते , मया

अथवा

आ . वाच्यानुसारं उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा वाक्यानि पुनः लिखत -

(i) मित्रं मित्राय ..... (पुस्तक) ददाति |

(ii) लक्ष्म्या गीतं .....(गै) |

(iii) ..... (क्रीडक) कन्दुकं क्रीड्यते |

9. कालबोधकशब्दैः अधोलिखित-दिनचर्यां पूरयत - 1 x 3= 3

(I) प्रातः (i) ..... 9.30 वादने प्रार्थना, भक्तिसङ्गीतम्।

(II) प्रातः (ii)..... 10.15 वादने मुख्यातिथेः आगमनम्, स्वागतम्।

(III) प्रातः (iii)..... 11.00 वादने प्रतियोगितायाः प्रारम्भः।

10. मञ्जूषायां प्रदत्तैः उचितैः अव्ययपदैः अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत - 1x4= 4

(i) त्वम् आतपे गृहात् ..... मा गच्छ।

(ii) पुनः वयं सर्वे ..... खेलिष्यामः।

(iii) मेघाः ..... गर्जन्ति न च वर्षन्ति ।

(iv) यावत् वृष्टिः न आगच्छति ..... गृहं गच्छ।

मञ्जूषा-

तावत्, बहिः, श्वः, उच्चैः

11. अधोलिखित वाक्येषु रेखांकित अशुद्धपदाय उचितपदं चित्वा वाक्यानि पुनः लिखत 1x3=3

1. सः बालकः खादसि ।

(अ) खादतम् (ब) खादामि

(स) खादति (द) खादतः

2 त्वं कुत्र गच्छानि?

(अ) सः (ब) अहम्

(स) त्वम् (द) यूयम्

3. किं सा ह्यः आगमिष्यति ?

(अ) अद्य (ब) श्वः

(स) परह्यः (द) इदानीम्

भागः "घ" - पठितावबोधनम् - 30

12. अधोलिखित गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत : - 5 अंकाः

दुष्टबुद्धिः तु तयोः वार्ताम् श्रुत्वा झटिति एव क्षेत्रं गतः। तत्र अश्वत्थमूलं खनित्वा तं सुवर्णकलशं प्राप्तवान्। यदा स तस्य आवरणम् अपसारयति तदैव भयङ्करम् एकंविषधरं फूत्कारं कुर्वन्तं पश्यति। भीतः स कलशं पुनः आवृत्य तम् च आदाय मित्रस्य गृहं समागतः। स्वमित्रं सर्पेण मारयितुम् इच्छन् सः भित्तौ सन्धिं प्रकल्प्य तन्मध्यतः कलशं गृहाभ्यन्तरे क्षिप्तवान्। विचित्रा खलु दैवगतिः। पतितात् कलशाद् बहिः निर्गत्य विषधरः तमेव दुष्टबुद्धिं दष्टवान्। कलशपातशब्देन प्रबुद्धौ तौ दम्पती आश्चर्येण प्रचुरमणिमाणिक्यानाम् आभया भासमानं निजगृहं दृष्ट्वा परस्परम् अवलोकयन्तौ अतिष्ठताम्। अतः उच्यते-

"पापिनाञ्च सदा दुःखं सुखं वै पुण्यकर्मणाम्। एवं स्थिरतरं ज्ञात्वा साधुवृत्तिं समाचरेत्।।"

I. एकपदेन उत्तरत-(केवलं प्रश्नद्वयम्) ½X2=1

(i) दैवगतिः कीदृशी खलु ?

(ii) अश्वत्थमूलं खनित्वा दुष्टबुद्धिः किं प्राप्तवान् ?

(iii) पापिनाम् किं लभते ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1X2=2

(i) प्रबुद्धौ तौ दम्पती आश्चर्येण किम् अपश्यताम् ?

(ii) जनः काम् समाचरेत् ?

(iii) पुण्यकर्मणाम् च किं प्राप्यते ?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत 1X2=2

(i) 'सदाचारम्' इति पदस्य कः पर्यायः श्लोके लिखितः?

(ii) "सः कलशं गृहाभ्यन्तरे क्षिप्तवान्" अत्र क्रियापदं किम् ?

अथवा

(i) 'भीतः सः' इत्यनयोः पदयोः विशेषणपदं किम् ?

(ii) "विषधरः तमेव दुष्टबुद्धिं दष्टवान्।" अत्र कर्तृपदं किम् ?

13. अधोलिखितपद्ये पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत :- 5 अंकाः

पिता यच्छति पुत्राय, बाल्ये विद्याधनं महत्।
पिताऽस्य किं तपस्तेपे, इत्युक्तिस्तत्कृतज्ञता।।

I. एकपदेन उत्तरत-(केवलं प्रश्नद्वयम्) ½X2=1

(i) पिता पुत्राय किं यच्छति ?

(ii) पिता कस्मै तपः तेपे ?

(iii) पुत्राय तपः कः करोति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1X2=2

(i) कृतज्ञता का भवति ?

(ii) पिता पुत्राय कीदृशं धनं यच्छति ?

(iii) पिता पुत्राय किं करोति?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत- 1X2=2

(i) 'कृतघ्नता ' इति पदस्य विपर्ययपदं किं अस्ति?

(ii) 'तेपे' इति अस्य क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

अथवा

(i) 'विद्याधनं महत्' अनयोः पदयोः विशेषणं किम् ?

(ii) "पिता यच्छति पुत्राय" अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?

14. अधोलिखित नाट्यांशे पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत: - 5 अंका:

काकः - रे परभृत ! अहं यदि तव सन्ततिं न पालयामि तर्हि कुत्र स्युः पिकाः ? अतः अहमेव करुणापरः।

राजहंसः - शान्तं शान्तम् । अहमेव नीरक्षीरविवेकी पक्षिणां राजा।

बकः - धिक् युष्मान् ! अहमेव सर्वशिरोमणिः । (ततः प्रकृतिमाता प्रविशति)

प्रकृतिः - (सस्नेहम्) अलम् अलम् मिथः कलहेन । अहम् प्रकृतिः एव युष्माकं जननी। यूयं सर्वे एव मम प्रियाः। सर्वेषामेव महत्त्वं विद्यते यथासमयम्। सर्वैः एव मे शोभा । न तावत् कलहेन समयं वृथा यापयेत् ।

I. एकपदेन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्) ½X2=1

(i) कः आत्मानं नीरक्षीरविवेकिनं कथयति ?

(ii) पिकस्य सन्ततिं कः पालयति ?

(iii) सर्वेषां पक्षिणां जननी का ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-(केवलं प्रश्नद्वयम्) 1X2=2

(i) सर्वैः एव कस्याः शोभा वर्तते ?

(ii) नीरक्षीरविवेकी कः पक्षी कथ्यते?

(iii) केन समयं वृथा न यापयेत ?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत-1X2=2

(i) 'परस्परम्' इति पदस्य किं समानार्थकम् अव्ययम् ?

(ii) 'करुणापरः' इति कस्य विशेषणम् ?

अथवा

(i) 'पालयामि' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(ii) "न तावत् कलहेन समयं वृथा यापयेत् ।" अस्मिन् वाक्ये क्रियापदम् किम् ?

15. रेखांकित – पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत - 1X5=5

(i) राजा <u>वैद्यान्</u> आहूय अश्वरक्षार्थम् अपृच्छत् |

(ii) गगनात् सहस्रशः <u>उल्काः</u> भूमौ पतन्ति |

(iii) जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः घटः पूर्यते |

(iv) अरुणस्य प्रदेशः अरुणाचलः |

(v) संसारे विद्वांसः ज्ञानचक्षुर्भिः नेत्रवन्तः कथ्यन्ते |

16. मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित-श्लोकस्य अन्वयं पूरयित्वा पुनः लिखत

½X4=2

"यः सप्तराज्येषु विभासमानः,

तरङ्गिणी यत्र च लोहिताख्या।

'ईटा' हि यस्यास्ति पुरी प्रधाना,

सुस्वागतं भो ! अरुणाचलेऽस्मिन् ॥"

अन्वयः- यः सप्तराज्येषु (i)..... यत्र (ii) .....तरङ्गिणी यस्य च (iii) .....,... पुरी ईटा अस्ति। भो! अस्मिन् (iv) ..... सुस्वागतम् अस्ति ।

मञ्जूषा

{ प्रधाना, अरुणाचले, विभासमानः , लोहिताख्या }

अथवा

मञ्जूषायाः साहाय्येन श्लोकस्य भावार्थे रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत – ½X4=2

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात्।।

भावार्थः - शरत्कालीन कमलम् इव मुखरादृशी सर्वेषां जनानां इच्छापूर्णकर्त्री (i),...,...,.....

एषा (ii).....,,..... प्रार्थना अस्ति यत् भवती सदैव अस्माकं (iii)....,..... इव मुखस्य समीपे (iv)....,..... कुरु।

मञ्जूषाः

{ अस्माकं, कमलम्, उपवेशनं, सरस्वति }

17. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं चित्वा लिखत-1X4=4

(i) सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात्।

(क) सर्वं ददाति इति (ख) सर्वाधिका

(ग) सर्वं वदति इति (घ) सर्व गृह्णाति इति

(ii) झटिति एव क्षेत्रं गतः।

(क) शीघ्रम् (ख) विलम्बेन

(ग) प्रयत्नः (घ) सहसा

(iii) काकस्य गात्रं यदि काञ्चनस्य ।

(क) गोत्रम् (ख) कुटुम्बम्

(ग) क्रूरता (घ) शरीरम्

(iv) मेषः <u>महानसं</u> प्रविश्य यत् पश्यति तद् भक्षयति।

(क) हयशालाम् (ख) मन्दिरम्

(ग) पाकशालाम् (घ) गृहम्

18. मञ्जूषाप्रदत्तपदानां सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयित्वा अधोलिखित-कथाम् उत्तरपुस्तिकायां लिखत — ½X8=4

तस्य वचनम् अश्रद्धेय मत्वा (i)..... कपयः प्रहस्य अवदन्- 'भो! किमिदम् उच्यते? न वयं स्वर्गसमानोपभोगान् विहाय अटव्यां क्षार-तिक्त-कषाय कटु-रूक्षफलानि (ii).....तच्छ्रुत्वा साश्रुनयनो यूथपतिः सगद्गदम् उक्तवान्- (iii) .....यूयम् अस्य सुखस्यं कुपरिणामं न जानीथ। अहम् तु (iv) ..... गच्छामि अथ (v) ..... अहनि स मेषो यावत् महानसं प्रविशति तावत् सूपकारेण अर्धज्वलितकाष्ठेन ताडितः। उर्णाप्रचुरः मेषः वह्निना (vi)..... निकटस्थाम् अश्वशालां प्रविशति (vii).....च भूमौ लुठति। तस्य क्षितौ प्रलुठतः तृणेषु वह्निज्वालाः (viii) .....,.....।

मञ्जूषाः

(जाज्वल्यमानशरीरः, मदोद्धताः, भविष्यामः, वनं, अन्यस्मिन्, रसनास्वादलुब्धाः, दाहवेदनया, समुत्थिताः)